

Максим ГОРЬКИЙ

БОЛАЛИК

Қисса

© «Еш гвардия» нашриёти, 1981

Русчадан
Абдураҳмон АЛИМУҲАМЕДОВ
таржимаси

Г 75

Горький М.

Болалик [Катта мактаб ёшидаги болалар учун]: Русчадан А. Алимуҳамедов тарж. Т., Ёш гвардия, 1981.— 216 б., расм.

Горький М. Детство. Повесть.

Р 2

© «Ёш гвардия» нашриёти, 1981

I

Нимқоронғи тор уйда, дераза тағида, полда оппоқ либосда отам ётибди, бўйи ҳаддан ташқари чўзилиб кетган, яланғоч оёқларининг панжалари ғалати бўлиб тарвақайлаган, кўкраги устига қовуштириб қўйилган мулойим қўлларининг сокин бармоқлари ҳам қийшиқ-қинғир; қувноқ кўзларини иккита қоп-қора мис чақа қоплаб олган¹, ёқимтой юзи қорайиб кетгани, тишлари иржайиб қолгани учун мени қўрқитади.

Қизил юбка кийган онам нимяланғоч ҳолда чўккалаб олиб, отамнинг узун ва майин сочларини қора тароқ билан пешонасидан орқага қарата тарамоқда; мен бу тароқ билан тарвуз пўчоғини арралашни яхши кўрардим; онам хириллаган бўғиқ овоз билан алланималарни тинмай гапиради, унинг кулранг кўзлари шишган ва гўё зриётгандек, йирик-йирик ёш томчиларини тўқади.

Бувим қўлимдан ушлаб турибди. У дум-думалоқ, хумкала, кўзлари катта-катта, бурни эса кишининг кулгисини қистатадиган даражада ғалати. Бувим бошдан-оёқ қора кийинган, жуда мулойим ва ажойиб кампир. У ҳам онамга қўшилиб, алланечук ўзгача ва ёқимли оҳангда йиғлайди, титраб-қалтирайди, мени турткилаб отамга томон итаради, мен бўлсам, оёғимни тираб тихирлик қиламан, унинг орқасига бекинаман: ҳам қўрқаман, ҳам ўнғайсизланаман.

¹ Христианлар кўзи юмилмай қолган мурданинг кўзларига чақа қўйишади. (Тарж.)

Шу чоққача мен катталарнинг йиғлаганини сира кўрган эмасдим, шунингдек бувимнинг:

— Даданг билан ядолашиб қол, энди ҳеч қачон уни кўрмайсан, ўн гулидан бир гули очилмасдан бемаҳал хазон бўлди бечора...— деб такрор-такрор айтган сўзларининг маъносини ҳам тушунмасдим.

Ўзим ҳам қаттиқ оғриб, эндигина ўрнимдан турган эдим. Касал ётганимда отам мени қандай эркалатиб парвона бўлгани эсимда бор, кейин тўсатдан ғойиб бўлиб, ўрнига ғалати бир камшир — бувим пайдо бўлди. Мен ундан:

— Сен қаердан келдинг? Пиёда келдингми?— деб сўрадим.

— Юқоридан, Нижнийдан,— деди бувим,— пиёда эмас, кемага тушиб келдим. Сувда пиёда юрилмайди. Тис!

Бу одамнинг кулгисини қистатадиган ва тушуниб бўлмайдиган гап эди; юқори қаватда пахмоқ соқоли бўялган пиренёнлар туради, подвалда эса, ранги сап-сарик кекса қалмоқ терифурушлик қилади. Зинапоя панжарасига ўтириб олиб, настаг сирпаниб тушиш мумкин, агар йиқилгудек бўлсанг, дўмбалоқ ошиб кетасан. Буни мен ахши билардим. Хўш, бу ерда сувнинг нима дахли бўлсин? Ҳаммаси пойманой, мужмал гаплар.

— Нега энди мен тис бўларканман?

— Чунки ҳадеб шовқин соляпсан,— деди у кулимсираб.

Бувим ҳар бир сўзни жой-жойига қўйиб, мулоимлик билан, завқ билан гапиради. Мен биринчи кундамоқ у билан алоқ-чапоқ бўлиб қолдим. Шунинг учун, у билан тезроқ бу хонадан чиқиб кетишни истар эдим.

Онам юрагимни эзади; унинг кўз ёшлари, фиғонлари дилимда қандайдир янги, ташвишли туйғуни аланга олдирди. Мен онамни шундай аҳволда биринчи марта кўришим; илгарилари у ўзини жуда сипо тутар, кам гапирарди, эгнига гард юқтирмас, озода, бадани тошдек қаттиқ, қўллари ниҳоятда бақувват, гунгурсдек хотин эди. Ҳозир эса алланечук хунуги чиқиб, сочлари пахмайиб кетган, кийими йиртиқ-ямоқ, каттакон рангдор шапка сингари бежирим турмаклаб қўйиладиган сочлари ҳозир яланғоч елкасида тўзғиб, юз-кўзини тўсиб қўйган; бир ўрим сочи осилиб, уйқуга толган отамнинг юзига тегиб турибди. Мен қачондан бери уйда серрайиб турган бўлсам-да, онам лоақал бир марта менга қайрилиб қарамади. У ҳамон отамнинг сочини тарар ва ўпкаси тўлиб, ҳўнг-ҳўнг йиғларди.

Эшикдан дам-бадам қора мужиклар ва соқчи солдат муралайди.

— Тезроқ бўлинглар!— деб ўдағайлайди солдат.

Деразага қора шолдан парда тутилган, у худди елкан сингари қавариб ҳилпирайди. Бир куни отам мени елканли қайиқда сайр қилдирган эди. Тўсатдан момақалдироқ гулдураб қолди. Отам кулди-да, мени тиззалари орасига маҳкам қисиб:

— Ҳечқиси йўқ, қўрқма, Лук!— деб қичқирди.

Онам не машаққатлар билан бирданига сапчиб ўрнидан турди-ю, бироқ ўша заҳотиёқ яна ўтириб қолди-да, чалқанчасига йиқилди, сочлари ер билан битта бўлиб, нурсиз оппоқ юзлари кўкариб кетди, отам сингари тишларини иржайтириб, жон-жаҳди билан бақирди:

— Эшикни қулфланг... Алексейни йўқотинг!

Бувим мени итариб юборди ва эшик томон отилиб:

— Жон болаларим, қўрқманглар, унга тегманглар, худо ҳаққи, тарқалинглар! Вабо эмас, қўрқманглар, тўлғоғи бошланди, раҳмларинг келсин, отахонларим!

Мен сандиқ орқасидаги қоронғи бурчакка яшириниб олдим-да, ўша ердан туриб, онамнинг оҳ-воҳ аралаш тишларини гижирлатишини, ўзини тўрт томонга уриб тўлғанишини кузатдим. Бувим бўлса, унинг атрофида парвона бўлиб эмаклар ва суюнганидан:

— Худо ҳаққи, Исо ҳурмати, сабр қил, Варюша! Биби Марямнинг ўзи мададкор...— дер эди.

Мени ваҳм босди, улар полда, отамнинг ёнгинасида гир айланишади, гоҳ унга туртиниб оҳ-воҳ қилиб, шовқин солишади, отам бўлса кулимсирагандай жим ётибди. Бу ғовур-ғувур анчагача чўзилди. Онам бир неча марта ўрнидан турди, Лекин ҳар гал йиқилиб тушаверди. Бувим каттаков қора шар сингари дам-бадам пилдираб ташқарига чиқиб турибди. Бир маҳал қоронғиликда қўққисдан чақалоқнинг йиғлаган товуши эшитилиб қолди.

— Худосга шукур, ўғил, ўғил!— деди бувим ва дарҳол шам оқди.

Бурчакда ётиб ухлаб қолган бўлсам керак, бошқа ҳеч нарса эсимда йўқ.

Гира-шира эсимда қолган хотиралардан яна бири — ёмғирли кун, қабристоннинг хилват бурчаги; ёпишқоқ тупроқ уюлган сирғанчиқ дўнг устида отамнинг тобути қўйилган чуқурга қараб турибман; чуқурнинг тагида анчагина сув тўп-лишиб қолган, қурбақалар кўринади, иккитаси аллақачон тобугнинг сап-сарик қопқоғига чиқиб олган.

Мен, бувим, уст-боши ёмғирда шалаббо бўлган миршаб ва болкуруак ушлаган иккита баджаҳл мужик қабр тепасида турибмиз. Устимиздан икжудек майда ва илиқ ёмғир қуйиб турибди.

— Кўм, — деди миршаб ўзини четга олиб.

Бувим рўмолининг учини юзига тутиб, йиглаб юборди. Мужиклар икки букчайиб, қабрга наридан-бери тупроқ ташлай бошладилар, қабрдаги сув шалоплаб кетди; қурбақалар товут устидан сакраб тушиб, қабр четига тирмашар, бироқ ташланган тупроқ уларни яна дастга тушириб юборарди.

— Нарн тур, Лёня! — деди бувим елкамдан ушлаб, бироқ кетгим келмасди; бувимнинг қўлидан сирпаниб чиқдим, турган еримда туравердим.

— Эй, раббим-ей, — деб қўйди бувим, унинг бу сўзи мендан нолишими, худога нола қилишими — билиб бўлмасди. У бошини қўйи солиб анчагача индамай туриб қолди; қабр устига аллақачон тупроқ тортилиб бўлган бўлса ҳам, бувим ҳануз жойидан қўзғалмас эди.

Мужиклар белкуракларини тапиллатиб ерга уришди; шамол туриб, булутни ҳайдади, ёмғир тинди. Бувим қўлимдан ушлаб, сон-саноксиз қора бутлар орасидаги узоқ бир черковга мени олиб борди.

— Сен нега йигламайсан? — сўради бувим ташқарига чиққанимизда. — Йиғласанг бўларди!

— Йиғлагим келмайди, — дедим мен.

— Майли, йиғлагинг келмаса, йиғламай қўя қол, — деди у секингина.

Ҳаммаси мен учун таажжубланарли эди: мен камдан-кам йиғлардим, шунда ҳам бирор ерим оғриганда эмас, бирор нарсадан алам ўтгандагина йиғлардим; бундай пайтларда отам мени масхара қилиб кулар, онам бўлса:

— Кўз ёшингни кўрсатма! — деб ўшқириб берарди.

Ниҳоят бувим билан кичкина аравага тушиб, тўқ қизил рангли уйлар орасидан ўтган кенг ва жудаям ифлос кўча бўйлаб уйга кетдик. Йўлда мен:

— Қурбақалар чиқолмайдими? — деб бувимдан сўрадим.

— Йўқ, чиқолмайди, — деди у. — Худойим ўзи меҳрибон уларга.

Отам ҳам, онам ҳам худонинг номини бунчалик ҳурмат билан тез-тез тилга олишмас эди.

Бир неча кундан кейин мен, бувим ҳамда онам парохода, кичкина каютада борар эдик; янги турилган укам Максим ўлган, уни оқ матога ўраб, устидан қизил тасма билан боғлаб, бурчакдаги столга ётқизиб қўйишган.

Мен тугун ва сандиқларнинг устига чиқиб олиб, от кўзига ўхшаш ўртаси дўппайган гардин шеразага қараб ўтириб-

ман. Ҳўл бўлиб кетган ойна орқасида кўпикланиб оқаётган лойқа сувнинг поёни йўқ. Гоҳо сув чайқалиб, ойнани ялаб кетади. Мен беихтиёр ўзимни полга ташлайман.

— Кўрқма,— дейди бувим ва юмшоқ қўллари билан астагина мени кўтариб, яна тугунлар устига ўтқизиб қўяди.

Сув устига рутубатли кулранг туман ёйилган; баъзан узоқ-узоқларда қорайган ер кўриниб қолади-да, кейин сув билан туман орасида яна кўздан ғойиб бўлади. Теварак-атрофдаги тамомий нарса тўхтовсиз тебранади. Фақат онам қўлларини боши орқасига қўйиб, деворга суянганича қимирламай турибди, холос. Унинг ранги қорайган, юзлари ҳаракатсиз, тунд ва бефарқ кўзлари чирт юмилган, оғзига толқон солиб олгандай чурқ этмайди, аллақандай бир бегона хотинга ўхшайди, ҳатто эгнидаги кўйлагини ҳам биринчи кўришим.

Бувим неча бор унга:

— Вэря, пича овқат еб олсанг бўларди,— деб қўяди оҳиста.

Онам ғиқ этмайди, жойидан қўзгалмайди.

Бувим мен билан пичирлашиб, онам билан эса овозини қаттиқроқ чиқариб гаплашади, лекин ҳадиксираган тарзда қандайдир эҳтиёткорлик билан, гапни калта қилиб қўя қолади. Назаримда бувим онамдан кўрқади. Бу нарса менга тушунарли бўлгани учун бувимга меҳрим янада орта бошлайди.

— Саратов,— деди онам кутилмаганда қаттиқ ва ғазабнок овоз билан.— Матрос қани?

Мана, онамнинг гаплари ҳам ғалати, тушуниб бўлмайдиган, асло эшитилмаган гаплар: Саратов, матрос.

Кўк кийим кийган, яғриндор бир мўйсафид ичкарига кирди. Унинг қўлида кичкина яшик. Бувим яшикни олиб, укамнинг ўлигини сола бошлади. Уликни жойлаб бўлгандан кейин, яшикни икки қўли устига олиб, эшикка томон юрди, аммо семиз бўлгани учун каютанинг тор эшигига сирмас, фақат ёни билан ўтиши мумкин эди: бувим эшик олдида кулгил аҳволга тушиб довдираб қолди.

— Вой ойи-ей,— деб бақирди-да, онам тобутни бувимнинг қўлидан олди, сўнгра иккаласи ҳам кўздан ғойиб бўлди. Мен бўлсам, кўк кийимли кишига термилганимча каютада қолавердим.

— Нима бўлди, уканг ўлиб қолдими?— деди у менга томон энгашиб.

— Ўзинг кимсан?

— Матросман.

— Саратов-чи? У ким?

— Шаҳар. Деразадан қарагин-а, ҳу ана!

Дераза орқасида ер жилиб боради; қорамтир жарлардан ғибрат туман қоплаган бу ер ҳозиргина кесиб олинган бўлган оннинг каттакон бир бўлагини эслатар эди.

— Бувим қаёққа кетди?

— Неварасини кўмгани.

— Уни ерга кўмишадими?

— Бўлмасам-чи? Ерга кўмишади-да.

Мен матросга отамни кўмишаётганда тирик қурбақаларни ҳам кўмиб юборганларини айтиб бердим. Матрос мени кўтариб олди ва бағрига босиб юзимдан ўлди.

— Эй, иним, сен ҳали ҳеч нарсага тушувмайсан!— деди у.— Қурбақаларга ачинишнинг ҳожати йўқ, худойим ўзи меҳрибон уларга! Онанга ачингин, кўрялсанми, қайгу-ҳасрат тинка-мадорини қуритиб юборибди!

Теламиздан увиллаган товуш эшитилди. Бу пароходнинг товуши эканини билиб, қўрқмасдан ўтиравердим, матрос шошиб-пишиб мени ерга қўйди-да:

— Югуриш керак!— деганича ташқарига отилди.

Мен ҳам югургим, қочиб кетгим келди. Каютадан чиқдим. Ғира-шира ёруғ тушиб турган тор йўлакда ҳеч ким йўқ. Эшик ёнидаги зинанинг мис босқичлари ярақлайди. Юқорига қарадим у тугун, халта кўтарган одамларга кўзим тушди. Маълум бўлдики, ҳамма пароходдан тушиб кетаётибди. Демак, мен ҳам кетишим керак.

Бир тўда мужикларга қўшилиб қирғоққа чиқадиган кўприк олдига борганимда, ҳамма менга қараб:

— Бу кимнинг боласи? Ҳой, сен кимнинг боласан?— деб бақира бшлади.

— Билмайман.

Мени анчагача турткилашиб уёқдан-буёққа итаришди. Бир маҳал мўсафид матрос келиб қолди-да, қўлимдан ушлаб одамларга тушунтира кетди:

— Бу астраханлик бола, каютадан тушган...

Матрос югурганича мени каютага киритиб, бўхчалар устига ўтқазиб қўйди-да:

— Нақ адабингни бераман-а!— деб пўписа қилганича чиқиб кетди.

Теладаги шовқин-сурон борган сайин пасаймоқда. Пароход энди чайқалмас, сувни ҳам шалоплатмас эди. Каюта деразасини аллақандай ҳўл девор тўсиб олди; ҳаммаёқ қорсигилашиб, ҳаво димиқиб кетди, бўхчалар худди шишаётгандай мени сиқиб, ҳамма нарса кўзимга балодай кўрина бошлади.

Бордию мени ана шу бўм-бўш пароходда умрбод ёлғиз қолдириб кетишса нима бўлади?

Эшик ёнига бориб тортиб кўрдим. Эшик очилмади — унинг мис тутқичини бураб бўлмасди. Сут солинган шишани олдимۇ бор кучим билан тутқичга урдим. Шиша чил-чил бўлди, сут сөгимга тўкилди, этигимнинг ичи жиққа ҳўл бўлди.

Пешонам шўрлигидан хўрлигим келиб, бўхчалар устига ётиб, секин-секин йиғлай бошладим ва кўзимда жиққа ёшим билан ухлаб қолдим.

Бир маҳал уйғонсам — пароход яна сувни шалоплатиб, уёқдан-буёққа тебраниб кетяпти, каюта деразаси худди қуёшдай ловиллаб ёнаяпти. Бувим ёнимда ўтириб, сочини тарар ва ўзича шивирлаб, башарасини буриштирарди. Бувимнинг сочи ниҳоятда узун ва қалин. Кўкимтир товланиб турган бу қоп-қора сочлар елкаси ва кўкрагидан тортиб то тиззаларининг устигача ёйилиб кетган. Ҳаттоки учи пол устида чувалиб ётибди. Бувим бир қўли билан сочларини полдан кўтариб туриб, иккинчи қўлидаги йирик тишли ёғоч тароқ билан қийнала-қийнала аранг ўримга ажратар эди; унинг лаблари қийшайиб кетар, қоп-қора кўзлари ғазабдак ёнар, юзи эса бу қалин сочлар орасидан жудаям кичкина ва кулгили кўринарди.

Назаримда бувим бугун тажангроқ, аммо сочлари нега бунчалик узунлигини сўраганимда, худди кечагидек майин ва мулојим овоз билан:

— Бу ҳам худойим юборган бир азоб-да,— деб жавоб берди.— Байталмонни тарайвериб, тинкам ҳуриб кетади. Ёшлигимда ҳаммага кўз-кўз қилиб мақтаниб юрардим, қарганимда қийналиб қаргайман холос! Сен ухлагин! Ҳали эрта, қуёш эндигина чиқиб келяпти.

— Уйқум келмаяпти!

— Майли, уйқунг келмаса ухлама,— дарров кўна қолди бувим, сочларини ўраркан ва онам чалқанчасига чўзилиб отган диванга кўз ташлаб секин сўради: — Нима қилиб кеча шишани синдириб қўйдинг? Товушингни чиқармасдан гапир!

Бувим ҳар бир сўзга алланечук оҳанг бериб гапирарди, унинг гулдек майин, ёрқин ва ширадор сўзлари миямга омонгина ўрнаша қоларди. У кулимсираганда олчадек тимқора кўз қорачиқлари тасвир этиб бўлмайдиган ёқимли нур сочиб кенгаяр ва бу табассумдан бақувват оппоқ тишлари кўриниб кетарди, қорамтир ёноқларини бутунлай ажин босиб кетганига қарамай, афти ёшариб нуроний тус оларди. Афсус-

қи, катаклари тарвайган учи қип-қизил билқилдоқ бурни хуснини бузарди. У кумуш нақшли қора қутичадан бурнаки олиб, тез-тез отиб турарди. У бутунлай қоп-қора бўлгани билан кўзлари ич-ичидан нур сочиб туради: асло сўнмайдиган қувноқ ва илиқ, ажойиб нур. Бувим қадди букчайган, деярли букри, жуда семиз бўлишига қарамай, худди мушукдай енгил ва чаққон ҳаракат қиларди. Унинг мулойимлиги ҳам худди ана шу ёқимтой жониворга ўхшаб кетарди.

Илгари мен ўзимни зулмат ичида қамалиб ухлаб ётгандай ҳис қилардим, у пайдо бўлди-ю, мени уйқудан уйғотди, ёруғ дунёга олиб чиқди, атрофимдаги ҳар бир нарсани узун инга чизди, ҳаммасини ранг-баранг тўрга ўхшатиб тўқиди ва дастлабки кундаёқ менинг бир умрлик жонкуяр, энг ақин, энг қадрдон, ҳамдард ҳамроҳимга айланди. Унинг ҳаётга бунчалик беғараз меҳр-муҳаббат билан қараш икелгуси оғир кунларим учун сабоқ бўлди, менга куч-қувват бахш этди.

Бундан қирқ йил бурун пароходлар секин сузарди: шу сабабли Нижнийга етгунимизча анча вақт ўтди. Гўзал таасуротларга бой ўша кунлар асло эсимдан чиқмайди.

Ҳаво исиб яхши кунлар бошланди. Мен эртадан кечгача бувим билан очиқ ҳавода, пароход саҳнида юраман, кўз ўнгимдан ранг-баранг ипак каштага ўхшаган, зарҳал куз либоси кийган Волга соҳиллари ўтиб туради. Думига баржа тиркалган малла ранг пароход кўкимтир сувда парракларини шалоплатиб шошмасдан, эрингансимон оқимга қарши — юқорига қараб сузиб бормоқда. Баржа кул ранг тусда, худди эшакқуртга ўхшайди. Қуёш Волга устида билинар-билинимас сузиб юрибди. Атрофдаги тамомий нарса соат сайин ўзгариб, янгилашиб туради. Ям-яшил тоғлар ернинг қимматбахо либосини бегаган серҳашам бурмаларга ўхшайди. Дарё бўйидаги шаҳар ва қишлоқлар баркашга териб қўйилган ширинликларни эслатади, олтиндай сарғайган кузги барглр сув бегида сузиб боради.

Бувим пароходнинг у четидан бу четига ўтаётиб:

— Қара, қандай яхши! — деб дам-бадам такрорлайди, юзида табассум жилваланади, шодликдан кўзлари чақнаб кетади.

Бувим кўпинча қирғоққа маҳлиё бўлиб, мени унутиб қўярди: у икки қўлини кўкрагига қўйиб палуба четида индамай туриб қоларди, лабларида табассум, кўзларида ёш... Мен унинг гулдор қора бурма юбкасидан тортаман.

— Вой! — чўчиб тушади бувим. — Гўё кўзим илиниб, туш кўраётгандай бўлдим.

— Нега йиғлаяпсан?

— Э, қўзим, бу шодликнинг ҳам кексаликнинг аломати,— дейди кулимсираб.— Мен энди қариб қолдим, ёшим олтимидан ошди, ошимни ошаб, ёшимни яшадим, болам.

У бурнақисини искаб олиб, раҳмдил қароқчилар, азиз-авлиёлар, ваҳший ҳайвонлар, инс-жинс ва жодугарлар тўғрисида галати эртақлар айтиб берарди.

Бувим эртақ айтганда шошмасди, сирли бир тарзда, менга томон энгашиб, ўткир кўзларини кўзимга тикиб оларди, кенгайган кўз қорачиқлари қалбимга дармон бағишлаётгандек, руҳимни кўтараётгандай туюларди. Гаплари ҳам худди ашулага ўхшар, гапирган сари сўзлари тобора силлиқ ва равшон жарангларди. Унинг ҳикоясини эшитган одам маза қилади. Мен тинглаб ўтириб:

— Тағин айт!— илтимос қиламан.

— Тағин мана шундай бўпти: битта қариган ажина печка тагида ўтирган экан, оёғига угра кириб кетибди. Ажина ўзини ҳар ёққа ташлаб: «Вой сичқонжонлар, оёғим оғриятти, вой сичқончалар, чидолмайман?» деб ҳиқиллайверибди.

Бувим бир оёғини кўтариб уни маҳкам ушлаб олиб силлата бошлайди, гўё чиндан ҳам сёғи оғриётгандай башпарасини буриштириб ҳаммани кулдиради.

Атрофимизни матрослар ўраб олишган — ҳаммаси серсоқол, дилкаш мужиклар; улар ҳам эртакка қулоқ солиб кулишарди, бувимни мақташади ва менга қўшилиб:

— Қани, бувижон, яна бирон нарса айтиб бер-чи,— деб кисташади.

Эртақ тугагач:

— Юр, бирга овқатланамиз,— дейишади.

Кечки овқат маҳалида улар бувимни ароқ билан, мени қокун, тарвуз билан сийлашади, лекин буни яширинча қилинади, чунки пароходда шундай бир одам борки, ҳўл мева егани қўймайди, агар бирор киши ҳўл мева еб турганини кўрса, қўлидан тортиб олиб дарёга улоқтиради. У миршабларникига ўхшаш мис тугмали кийим кийган, доим маст, одамлар ундан яширинишади.

Онам пароход саҳнига камдан-кам чиқади, бизга сира аралашмайди. У ҳамон ғамгин, ҳамон хомуш. Басавлат қомати, қорачадан келган салобатли юзи, икки ўрим қилиб бошига турмаклаб қўйилган новвот рангли йўғон сочлари, бақувват шадаси, хуллас, бутун вазоҳати гўё туман ёки шаффоф бутуллар орасидан кўрингандек хотирамда гавдаланади, худди бувимнинг кўзига ўхшаган катта-катта кўк кўзлари ётсира-

гандай булутлар орасидан менга совуқ қараб турганга ўхшайди.

Бир куни онам жаҳл билан бувимга:

— Одамлар сизни масхара қилишяпти, ойи! — деди.

— Масхара қилишса қилишаверсин! — бепарвогина жавоб берди бувим. — Ишқилиб, тани-жонлари омон бўлсин!

Нижний кўринганда бувимнинг ёш болалардай севингани сира эсимдан чиқмайди. У қўлимдан тортқилаб, мени пароход четига судраб, итариб шовқин солади:

— Қара, қара, қандай яхши! Кўрдингми, Нижний қанақа? Кўзни қамаштиради! Кўрдингми, қанақанги муқаддас жой! Бутхоналарни қара, худди қанот ёйиб учаётганга ўхшайди!

Кейин йиғламсираб онамга ялинади:

— Варюша, сен ҳам бир қара, қизим! Эсингдан ҳам чиқетгандир, ахир! Бир оз қувонгин!

Онам ғамгин илжаяди.

Пароход кўркем шаҳарнинг рўпарасига, юзларча найзасимон мачталари тепага кўтарилган бир гала кемалар орасига кириб, дарёнинг ўртасида тўхтаганида, катта бир қайиқ пароходимиз ёнига сузиб келди-да, пастга туширилган зинапояга чангак ташлаб тўхтади; қайиқ ичида анчагина одам бор эди. Улар бирин-кетин қайиқдан пароходга чиқа бошладилар. Ҳаммадан олдинда узун қора либос кийган, олтиндай сап-сарик соқолли, қушбурун ва кўк кўз, қотмадан келган пакангина бир чол шошиб-пишиб келар эди.

Бирданига онам бўғиқ овоз билан:

— Отажон! — чинқириб юборди-да, ўзини ҳалиги чолнинг бўйнига ташлади. Чол бўлса онамнинг бошидан ушлаб, қипқизил кичкина қўллари билан унинг юзини тез-тез силаркан:

— Кўзинг очилдими, тентак? Айтганим келди-ку! Ана шунақа бўлади... Ҳайф-е... — деб чийиллар эди.

Бувим пилдироқ сингари чир айланиб, бир нафасда ҳамма билан қучоқлашиб, ўпишиб чиқди; у мени одамлар томон итарар ва шошиб-пишиб гапирар эди:

— Тезроқ қимирла! Бу — тоғанг Михайло бўлади, буни си — Яков... Мана бу холанг Наталья, булар — ака-укаларинг, иккаласининг ҳам оти Саша, опанг Катерина, шуларнинг ҳаммаси бизнинг уруғ-аймоқларимиз, кўрдингми, қанча!

Бобом бувимдан:

— Ўзинг саломатмисан, онаси? — деб ҳол-аҳвол сўради.

Улар уч марта ўпишдилар.

Бобом мени зич турган одамлар орасидан тортиб олди-да, бошимдан ушлаб:

— Сен кимнинг ўғлисан? — деб сўради.
— Астраханликман, каютадан чиқдим...
— Бу нима деяпти? — бобом онамга қаради, аммо унинг жавобини кутмасдан, мени четга итарар экан:
— Афт-башараси худди отасининг ўзи-я... Қани, қайиққа тушинглар! — деди.

Соҳилга етгач, қайиқдан тушдик ва бир тўда бўлиб тепаликка кўтарилдик, сўнгра икки ёғи нишаброқ, ўтлари пайҳонланган ёнбағир тош йўлдан кетдик.

Ҳаммадан олдинда бобом билан онам. Бобом онамнинг кифтидан келади. У майда қадам билан пилдираб-елиб бормоқда. Онам энгашиб тепадан пастга — бувамга қараркан, худди ҳавода сузаётганга ўхшайди. Уларнинг кетидан индамасдан иккала тоғам: қоп-қора сочлари силлиқ таралган, бобом сингари қотмадан келган Михаил, оқ-сарикдан келган, жингалак сочли Яков, ялтироқ кўйлак кийган аллақандай семиз хотинлар ва ёши мендан каттароқ олтига ювошигина бола келяпти. Мен бувим билан ҳамда паст бўйли Наталья холам билан кетяпман. Наталья холамнинг ранги олпоқ, кўзи кўк, қорни жудаям катта. У икки қадам юрмасдан тўхталди ва нафаси тиқилиб:

— Уф, дармоним қолмади, юрелмайман! — деб шивирлайди.

— Нега сени безовта қилишди? — бувим аччиқланиб мингиллайди. — Оббо тиниб-тинчимас авлод-эй!

Катталар ҳам, кичикчалар ҳам — ҳеч қайсиси менга ёқмади, уларнинг орасида мен ўзимни бегона ҳис қилдим, ҳатто бувим ҳам мендан узоқлашгандек, хаёлимдан кўтарилиб кетгандек туюлди.

Айниқса, бобом сира дидимга ўтирмади: душманим шу эканини мен дарҳол сездим, шунинг учун мен унга бошқача назар, фавқулодда эътибор билан ҳам қизиқиб, ҳам ҳадиксираб қарай бошладим.

Ёнбағирнинг охирига етдик. Йўлдан энг баланд жойда ўнг томондаги қияликка суянган бир қаватли пастаккина уй кўринди: деворлари хира бўёқ билан пушти ранга бўялган, томи янасқи, деразалари тоб ташлаган. Кўча ана шу уйдан бошланади. Бу уй кўчадан қараганда кўзимга анча катта кўринган бўлса-да, ичи кичкина, хоналари жуда тор, ним қоронғи эди. Бу ерда ҳам пароходдаги аҳвол ҳукм сураб, ҳаммаёқда баджаҳл одамлар ивирсиб юрарди, бир гала болалар худди ўғри чумчуқ сингари тўда-тўда бўлиб, уёқдан-буёққа юргинар, ҳар томондан аллақандай аччиқ ҳид келарди.

Ҳовлига чиқдим. Бу ер ҳам ниҳоятда ёқимсиз: ҳовли бе-

тига бошдан-оёқ каттакон ҳўл латталар ёйиб қўйилган, ҳар хил рангли куюқ сув тўлдирилган каттакон чанлар қаторлашиб турибди. Бу чанларда ҳам латталар ивиб ётибди. Бурчакдаги хароба ҳолига келган, пастаккина уйнинг печкасида ловиллаб олов ёнади, печка устида нимадир биқирлаб қайнамоқда, аллакимнинг баланд овоз билан айтган ғалати сўзлари эшитилади:

— Сандал — фуксин — купорос...¹

II

Тасвир этиб бўлмайдиган даражада серташвиш, олағозур, ғалати кунлар бошланди ва даҳшатли тезлик билан ўта бошлади. Мен ўша ҳаётни гўё бир раҳмдил, аммо ўтакетган ростгўй донишманд тилидан усталик билан ҳикоя қилинган даҳшатли эртақдек эслайман. Эндиликда ўтмишни кўз олдимга келтирар эканман, ўша нарсаларнинг чиндан ҳам бўлганига баъзан ўзим ҳам аранг ишонаман, кўпини инкор этгим, улардан кўз юмгим келади, чунки «тиниб-тинчимас авлоқнинг» жоҳилона турмуши ҳаддан ташқари инсофсизлик, шафқатсизлик билан суғорилган эди.

Аммо начора — ҳақиқат ачинишдан юқори туради. Ахир, мен ўз тўғримда эмас, балки оддий рус кишиси яшаган ва ҳатто ҳозир ҳам яшаб келаётган тор ва диққинафас доира ҳақида сўзламоқчиманку.

Бобомнинг уйви ўзаро адоват туман каби қоплаб олган эди; ҳамма бир-бирига душман эди; бу душманлик катталарни заҳарлар, ҳатто болалар ҳам жанжалларга аралашарди. Кейинчалик бувимнинг гапларидан шуни билдимки, анчадан бери тоғаларим, мол-мулкни бўлиб бер, деб бобомдан қатъий талаб қилиб юришган экан. Кутилмаганда онамнинг қайтиб келиши уларнинг ажралиш ниятларини яна ҳам кутайтириб юборди. Онам бобомнинг раъйига қарамасдан «ўзбошимчалик» қилиб эрга текканда бобом унинг сепини бермай, олиб қолган экан; тоғаларим шу молларни онам талаб қилиб қолишидан қўрқиб, ўзлари тақсимлаб олиш ниятида экан. Шунингдек, улар кўндан бери ким шаҳарда, ким Ока дарёсининг нариги ёғида — Кунавино қишлоғида устахона очиши лозимлиги тўғрисида ҳам қаттиқ жанжаллашиб юришар экан.

Биз келганимиздан кейин орадан салгина вақт ўтар-ўтмас, тушки овқат пайтида, ошхонада жанжал кўтарилди: тоғаларим беҳосдан ирғиб туришди-ю, столдан оша энгашган ҳолда

¹ Бўёқларнинг номи.

худди ит сингари силкиниб, тишларини гижирлатиб бобомга ириллай бошладилар; бобом бўлса қошиқни столга урар экан, қип-қизариб:

— Сенларни кафангадо қиламан!— деб қичқириб юборди.

Бувим юзини аламли буруштириб:

— Бор нарсангни шуларга бер, отаси, қулоғинг тинчийди, бер шуларга!— дер эди.

— Овозингни ўчир, уларни сен бузгансан!— бақирди бобом кўзларини чақчайтириб. Кичкинагина одамнинг бунчалик қаттиқ бақиргани ғалати туюлар эди.

Онам стол ёнидан турди ва шошилмасдан дераза яқинига бориб ҳаммага орқасини ўгириб олди.

Михаил тоғам тўсатдан укасининг юзига айлантириб солиб қолди; у чинқириб юборди ва акасига ёпиша кетди, иккаласи хириллашиб, сўкина-сўкина, ерга думалаб тушди.

Болалар йиғлай бошлади. Ҳомиладор Наталья холам жонжаҳди билан бақириб юборди. Онам уни бағрига олиб қаёққадир чиқиб кетди; ҳар доим кулиб юрадиган хушчақчақ чўтир энагамиз Евгенийя болаларни емакхонадан қувиб юборди. курсилар ағдарилди, устахонада шогирд бўлиб ишловчи Циганок деган яғриндор йигит Михаил тоғамнинг устига миниб олди, қора кўзойнак таққан тепакал, серсоқол уста Григорий Иванович тоғамнинг қўлини сочиқ билан шошмасдан боғлай бошлади.

Тоғам ҳадеб бўйнини чўзар, сийрак қора соқолини полга ишқаб, ваҳимали товуш билан хириллар, бобом бўлса, стол атрофида гир айланиб зорланарди:

— Садқайи ака-ука кетинглар! Сизларни ким бир қориндан талашиб тушган дейди, а? Ҳайф-е...

Мен жанжал бошланishi билан қўрқанимдан сакраб печининг устига чиқиб олдим ва анграйганимча, бувимнинг мис обдастадан сув қўйиб Яков тоғамнинг ёрилган юзидаги қонларни юваётганини ўша ердан қараб турдим: у ер тепиниб йиғлар, бувим бўғиқ товуш билан:

— Лаънатилар, ваҳший авлод, эс-ҳушингни йиғсанг-чи ахир!— дер эди.

Бобом эса, тилка-пораси чиқиб кетган кўйлагини кифтига тортар экан:

— Ҳой, алвасти, сен бу йиртқичларни нега туғдинг?— деб бувимга бақирди.

Яков тоғам кетгандан кейин, бувим бурчакка кириб олди, чийиллаб нола қилди.

— Ё Биби Марям, болаларимга ўзинг инсоф бер!

Бобом бувимнинг олдига келиб ёни билан тўхтади-да, стол

устида ағдарилиб, тўкилиб-сочилиб ётган нарсаларга тикилганича секингина деди:

— Сен, онаси, боҳабар бўлиб тур, тагин Варваранинг бошига бирор кулфат солишмасин, уларнинг қўлидан ҳар бало келади...

— Бўлди, худо хайрингни берсин! Кўйлагингни еч, тикиб берай.

Бувим иккала кафти билан бобомнинг бошини ушлаб пешонасидан ўлди. Бобомнинг бўйи бувимникидан паст бўлгани учун боши бувимнинг елкасида қолди.

— Бўлиб бермасак бўлмайдиганга ўхшайди, онаси...

— Тўғри, отаси, шундай қилиш керак!

Чолу кампир узоқ гаплашишди, суҳбат аввал осойишта бошланди-ю, кейин бобом жангга шайланган хўрозга ўхшаб ер тепина бувимга ўдагайлаб кетди:

— Мен биламан, сен уларни яхши кўрасан: Мишканг — муттаҳам, Яшканг бўлса — кофир! Бор-йўғимни ичкиликка сарфлашади, хонавайрон қилишади.

Печь устида ноқулайроқ бурилиб, дазмолни тушириб юбордим, дазмол зинадан тақир-туқир думалаб бориб, ювинди соладиган тоғорага тушиб кетди.

Бобом сакраб зинага чиқди-да, печь устидан мени тортиб олди ва биринчи марта кўраётгандек, юзимга тикилиб қаради.

— Сени ким печга чиқариб қўйди? Онангми?

— Ўзим чиқдим.

— Ёлгон айтасан.

— Рост, ўзим чиқдим. Қўрқиб кетдим.

Кафти билан секингина пешанамга туртиб:

— Худди отасига ўхшабди! Йўқол, кўзимга кўринма, — деб итарди.

Мен емакхонадан эсон-омон чиқиб олганимга хурсанд бўлдим.

Бобом ўтқир ва оқил кўк кўзлари билан менга зимдан разм солиб юрганини сезардим, шунинг учун ундан қўрқардим. Унинг ёндирувчи кўзларидан ўзимни обқочиб, доим яширинмоқчи бўлганим ҳамон эсимда. Бобом менга баджаҳл кўринарди; у ким билан гаплашмасин, масхара қилиб, кўнглини ранжитиб, гашини келтириб гаплашар ва жаҳлини чиқаришга уринарди.

У икки гапнинг бирида:

— Ҳайф-е! — деб қўярди; чўзиб айтилган «е-е» товуши юрагимда ёқимсиз ва совуқ бир ҳис уйғотарди.

Кечқурун ишдан кейин бобом, тоғаларим ва хизматкорлар қўллари бўялган, тўтиёйида куйган, сочлари тасма билан боғланган ҳолда ҳориб-чарчаб емакхонага чойхўрликка тўпла-нишарди. Шу қиёфада улар худди бурчакдаги қора иконалар-га ўхшаб кетарди. Бундай хавфли соатда бобом рўпарамга ўтириб оларди-да, бошқа набираларининг гашини келтириб, уларга қараганда кўпроқ мен билан гаплашар эди. Унинг гав-даси келишган, қолипдан чиққандек хушбичим, ихчам. Гул тикилган шоҳи нимчаси эскириб кетган, чит кўйлаги гижим-ланган, чолворининг тиззасига парча-парча ямоқ солинган бўлса ҳам, пиджак ва манишка кийиб, бўйнига ипак рўмолча ташлаб юрадиган ўғилларига қараганда озодароқ ва чиройли-роқ кўринарди.

Келганимиздан кейин бир неча кун ўтар-ўтмас, бобом мени ибодат дуоларини ўрганишга мажбур қилди. Бу ердаги бола-ларнинг ҳаммаси мендан катта бўлиб, Успенский черковдаги дьячокдан сабоқ олишар экан: бу черков тепасидаги олтин крестлар уйимизнинг деразасидан кўриниб турарди.

Мени Наталья холам ўқита бошлади. У ниҳоятда беозор, ҳар нарсадан ҳадиксирайверадиган, юзи болаларникига ўхшаш кичкинагина бир хотин бўлиб, кўзлари шу қадар тиниқ эдики, назаримда бу кўзларга қаралса, боши ортидаги ҳамма нарса бемалол кўринадигандек туюларди.

Мен кўзимни олмасдан, киприк қоқмасдан холамнинг кўз-ларига узоқ тикилиб туришни яхши кўрардим; у кўзларини қисиб, бошини қимирлатиб, пичирлаган товуш билан илтимос қиларди:

— Барака топкур, қани айт-чи! «Отче наш, иже еси...»

Агар мен «яко же — нима дегани?» деб сўрасам, у қўрқа-писа уёқ-буёққа қараб, менга насиҳат қиларди:

— Сўрамагин, ёмон бўлади! Менинг айтганимни такрорла: «Отче наш»... Қани!

Сўрашнинг ёмон бўлиши мени таажжублантирарди. «Яко же» сўзида яширин маъно борлигини сезардим, шунинг учун атайлаб уни гоҳ унақасига, гоҳ бунақасига бузиб:

— «Яков же», «я в коже», — дердим.

Холам худди эриётганга ўхшаб, ранги оқарган ҳолда тиг-роқ овоз билан, чидам билан тилимни тўғриларди:

— Йўқ, сен тўппа-тўғри: «яко же» дегин...

Холамнинг ўзи ҳам, гаплари ҳам алланечук ғалати. Бу нарса менинг жигимга тегар ва дуони ёдлашга халақит бер-арди.

Бир куни бобом мендан сўраб қолди:

— Хўш, Олешка, бугун нима қилдинг? Обдан ўйнабсан!

Пешанангдаги гуррадан ҳам кўриниб турибди. Пешонани гурра қилиш қийин эмас! «Отче наш»ни ёд олдингми?

Холам секингина жавоб берди:

— Зеҳни пастроқ экан.

Бобом малла ранг қошларини чимириб, кулимсиради:

— Ундай бўлса савалаш керак!

Мендан яна сўради:

— Отанг сени савалармиди?

Бобом нима деганини тушунмай, индамасдан туравердим, онам жавоб берди:

— Йўқ, Максим урмасди, менга ҳам урдирмасди.

— Нимага?

— Қалтак билан болани одам қилиб бўлмайди, дер эди.

— Раҳматлик Максим ўзи ҳар жиҳатдан ҳам аҳмоқ эди, ўзинг кечиргайсан танграм!— деди бобом жаҳл билан донадона қилиб.

Унинг сўзлари менга қаттиқ ботди. Бобом буни фаҳмлади.

— Нега лабларингни чўччайтириб олдинг? Буни қара-я!

Сўнгра олтинга ўхшаш сап-сариқ сочларини силаб туриб:

— Шанба куни ангишвона учун Сашканинг тилка-порасини чиқараман, томоша қиласан,— деди.

— Қандай қилиб тилка-порасини чиқарасиз?— сўрадим мен.

Ҳамма қулиб юборди, бобом жавоб берди:

— Шошмай тур, кўрганда биласан...

Мен ўзимча: тилка-пора деб бўяшга берилган кийимларни сўкишни айтилади, уриш, савалаш сўзларининг маъноси битта бўлса керак, деб ўйлар эдим. Одатда отни, итни, мушукни урадилар; Астраханда миршаблар пирсиёнларни уришарди — мен буларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганман. Аммо болаларни шунчалик урганларини асло кўрган эмасман, тоғаларим ўз болаларининг гоҳ пешанасига, гоҳ энсасига чертиб қўйишарди, болалар бўлса бу нарсага парво қилмасдан фақат чертки теккан ерни қашлаб қўя қолишарди. Мен неча бор улардан:

— Оғрийдимми?— деб сўраганман.

Лекин улар дадиллик билан:

— Йўқ, сира оғримайди!— деб жавоб беришарди.

Ангишвона можаросини мен билардим. Кечқурунлари чой билан кечки овқат ўртасида уста билан иккала тоғам бўялган лахтакларни тўп-тўп қилиб тикиб, уларнинг устига қалин қоғоздан белги ёпиштириб ўтиришар эди. Шу маҳал Михаил тоғам шапкўр Григорийни майна қилмоқчи бўлиб, тўққиз яшар жиянига устанинг ангишвонасини ёниб турган шамда қиздириб;

қелишни буюради. Саша шамнинг пилигини кесадиған қисқич билан ангишворнани шамга тутиб, обдан қисдиради-да, билдирмасдан Григорийнинг қўлига ўнғай жойга элтиб қўяди ва ўзи печнинг орқасига ўтиб, яшириниб туради. Худди шу пайт бобом кириб келади-да, ишга ўтириб, қиздирилған ангишвонага бармоғини тикади.

Шовқин-суронни эшитиб югурганимча емакхонага кирганим ҳамон эсимда: бобом куйған бармоқлари билан қулоғини ушлаб олиб, диринглаб сакраб ва:

— Қайси имонсизнинг иши бу?— деб бақирар эди.

Михаил тоғам столга энгашганича ангишворнани пуф-пуфлаб бармоқлари билан уёқдан-буёққа юмалатар ва совутар эди; уста пинагини бузмасдан тикишини тикиб ўтирар, катта-конт тепакал бошида соя липилларди. Яков тоғам югуриб келди-да, печь орқасига яшириниб олиб, овозини чиқармасдан пиқирлаб кула бошлади. Бувим қирғич билан хом картошкани қирмоқда.

— Буни Яковнинг ўғли Сашка қилди,— деди бирданига Михаил тоғам.

— Ёлғон айтасан!— деб бақирди Яков, печь орқасидан сапчиб чиқиб.

Сашка бўлса, аллақайси бир бурчакдан туриб:

— Ишонма, дада. Менга ўзи ўргатди!— деб қичқирар ва йиғлар эди.

Тоғаларим сўкишиб кетишди. Бобом қирилған картошкани бармоқларига боғлади-ю, дарҳол тинчиб мени етаклаганича индамасдан чиқиб кетди.

Ҳамма айбни Михаил тоғамга қўйишди. Мен қизиқсиниб чой устида сўрадим:

— Унинг тилка-порасини чиқаришадими?

— Яхши бўларди...— деб мингиллади бобом менга кўз қирини ташлаб.

Михаил тоғам столга мушт уриб, онамга бақирди:

— Варвара, итваччангни тийиб қўй, бўлмаса калласини шартта узиб ташлайман.

— Қўл теккизиб кўрчи...— деди онам.

Ҳамма жим бўлди.

Онам гапни калта, лўндагина қилиб гапиришга уста эди, икки калима сўз билан ҳар қандай одамнинг оғзини очирмай қўярди.

Ҳамма онамдан қўрқар ва бу нарса менга равшан эди; ҳатто бобомнинг ўзи ҳам бошқаларга қараганда онам билан мулоқимроқ гаплашарди. Бу менга жуда ёқар, шунинг учун тоғаларимнинг болаларига писанда қилиб мақтанардим.

— Менинг ойим ҳаммадан зўр!
Улар ҳам буни иккес қилишмас эди.
Аммо шанба куни бўлиб ўтган воқеа онамга бўлган ишон-
чимни пучга чиқариб қўйди.

Шанбага қадар мен ҳам ёмон иш қилиб қўйдим.

Катталар эпчиллик билан мато рангини ўзгартиришар, бу
оса мени жуда қизиқтирарди: сариқ нарсани олиб қопқора
сувга солишарди, қарабесизки, у тўқ ҳаворангга бўялиб чиқа-
ди, — буни «ишқори» дейишарди; малла ранг нарсани обориб
сариқ сувда чайқашарди, у қизғиш тусга киради — бунинг
номини «қирмизи» дейдилар. Ҳаммаси осон-ку, аммо тушуниб
бўлмайди.

Мен ўз қўлим билан бирон нарсани бўяб кўргим келди ва
буни Яковнинг ўғли Сашага айтдим; у ҳар доим катталар атро-
фидан кетмас, ҳамма билан хушмуомала, ҳамманинг кўнглини
овлашга тиришувчи жиддий бола эди. Катталар унинг ювош-
лигини, ақли расолигини мақташарди, аммо бобом уни ёқтир-
мас ва кўпинча:

— Хушомадгўй, шилқим бола! — дер эди.

Яков тоғамнинг ўғли. Саша қорачадан келган, сизин, кўз-
лари қисқичбақаникига ўхшаш чақчайган эди. У сөзини
чиқармасдан, шошиб-пишиб, тутилиб-тутилиб ва бирон ёққа
қочиб кетмоқчи, бирон ерга яширинмоқчи бўлгандек сирли
тарзда ён-верига қараниб, аланглаб гапирарди. Кўйкўзлари-
нинг қорачиқлари қимирламас, аммо у қизишиб кетганда кў-
зининг оқи билан бирга пириллар эди.

Мен уни хуш кўрмас эдим. Менга Михаил тоғамнинг ўғ-
ли — камсуқум, лапашанг Саша кўпроқ ёқарди. У жуда ювош,
кўзлари гамгин, табассуми ёқимли, худди беозор онасига ўх-
шаш бола эди. Унинг тишлари хунук, бесўнақай — лабидан
туртиб чиқиб турарди, устки тишлари эса, икки қатор бўлиб
ўсган эди. Саша мудом тишлари билан овора эди: бармоғини
оғзига тиқиб, орқа қатордаги тишларини қимирлатаверар ва
суғуриб ташлашга уринар эди. Бирон кимса тишларини ушлаб
кўрмоқчи бўлса, Саша қаршилиқ қилмасдан ушлатаверарди.
Унинг шундан бошқа бирон қизиқтирадиган жойи йўқ эди.
Одамлар билан лиқ тўла уйда у ҳеч кимга қўшилмасдан қорон-
ғироқ бир бурчакда ва кечқурунлари дераза ёнида ўтиришни
якши кўрарди. Унинг пинжига кириб дераза ёнида индамай
ўтириш, қип-қизил тусга кирган кечки осмонда Успенский чер-
ковининг олтин қуббалари атрофида зағчаларнинг гир айланиб
учишини, гоҳ тиккасига кўтарилиб, гоҳ настга қараб шўнги-

шини ва сўниб бораётган осмон юзини қора тўр сингари қоплаб, тўсатдан битта қолмай аллақайга учиб кетишини соатлаб томоша қилиш жуда кўнглили эди. Шуларга қараб ўтирганинда ҳеч нарса ҳақида гапиргинг келмайди, зерикканга ўхшаш ёқимли бир ҳиссиёт қалбингни қамраб олади.

Яков тоғамнинг Сашаси ҳар нарса тўғрисида катталар сингари сиполик билан узоқ гаплаша олар эди. У менинг бўёқчи бўлиш илинжида юрганимни эшитиб, байрам кунларида ёзиладиган оқ дастурхонни жавондан олиб кўк рангга бўяшни маслаҳат берди.

— Ҳаммадан оқ нарсани бўяш ўнғай, ўзим биламан!— деди у жиддий оҳангда.

Каттакон дастурхонни шкафдан олиб, югурганимча ҳовлига чиқдим, бир учини кўк бўёқли тоғорага энди ботирганимда, қаердандир Циганок пайдо бўлиб, қўлимдан дастурхонни тортиб олди-да, япалоқ кафтлари орасига олиб уни сиқар экан, даҳлизда менинг ишимни томоша қилиб турган тоғавачамни чақирди:

— Дарров бувингни айтиб кел!— деб буюрди-да, қоп-қора пахмоқ сочли бошини даҳшат билан чайқаб:

— Бу қилмишинг учун жазонингни беришади ҳали!— деди.

Бувим югурганича етиб келиб, оқ-воҳ урди, кишининг кулгисини қистатадиган тарзда мени қарғади, ҳаттоки йиғлаб ҳам юборди:

— Э, пермлик шалпангқулоқ-ей! Бола эмас, бало бўлдинг-ку!

Кейин Циганокка ёлвора бошлади:

— Ваня, сен бунга чолга айтмай қўя қол! Ўзим бости-бости қилиб юбораман, бир амаллаб иложини қилармиз...

Ванька ҳўл қўллари килма-кил рангга бўялган фартуғига артар экан, ташвишлангансимон жавоб берди:

— Менга нима? Мен айтмайман, лекин ҳушёр бўлинг, тагин Сашутка чақиб қўймасин!

— Мен унга бир мири бераман,— деди бувим мени уйга олиб кета туриб.

Шанба куни, кечки ибодатдан олдин кимдир мени емак-хонага олиб келди. У ер қоронғи ва жимжит. Уй ва даҳлиزلарнинг маҳкам беркитилган эшиклари, дераза ортидан гира-шира кўринган кулранг куз ҳавоси, шувиллаган ёмғир товуши ҳали ҳам эсимдан чиқмайди. Қорайиб кетган печь олдидаги кенг скамейкада газаби қайнаб, ранги ўзгарган Циганок ўтирибди; бобом бурчакдаги бочка ёнида тикка турибди, сув солинган пақирдан узун-узун хипчинларни олиб, бир-бирита ўлчаб кўради, кейин бир даста қилиб, ҳавода

газиллатиб уёқдан-буёққа силтайди. Бувим қоронғи бурчақда турибди, бурнакисини қаттиқ-қаттиқ искар экан:

— Хурсандсан-а... золим...— деб мингиллайди.

Яковнинг ўғли Саша эса, емакхонанинг ўртасидаги курсига ўтириб олиб, мушти билан кўзларини ишқайди, худди қариган гадойга ўхшаб ғалати овоз билан чўзиб-чўзиб:

— Азбаройи худо, кечиринг...— деб ялинади.

Михаил тоғамнинг қизи билан ўғли курси орқасида ёғочдек қотиб ёнма-ён туришибди.

— Аввал яхшилаб савалайман, кейин кечираман,— деди бобом узун ҳўл новдани кафтидан ўтказиб.— Қани, иштонингни ечи!..

Бобом шошмасдан, пинагини бузмай гапирарди, лекин на унинг овози, на гижирлаган курсида ўтирган боланинг безовталаниши, на бувимнинг шипиллаган оёқ товуши— ҳеч нарса бу ис босган пастак қоронғи хонадаги оғир сукунатини бузмасди.

Саша ўрнидан турди, иштонини ечиб, тиззасигача туширди-да, икки қўли билан ушлаб, букчайганча қоқила-суқила скамейка томон борди. Унинг қадам босишига қараб туриш жуда оғир эди, менинг ҳам оёқларим қалтирай бошлади. Саша индамасдан бориб, муккаси билан скамейкага ётиб олганда баданим жимирлашди. Ванька Циганок энлик сочиқ билан унинг қўлтиғидан ва бўйнидан скамейкага боғлаб қўйди-да, энгашиб олиб, қоп-қора қўллари билан тўпиридан маҳкам ушлаб турди.

— Лексей,— бобом мени чақирди,— яқинроқ кел!.. Ҳой, кимга айтяпман?.. Мана қараб тур, савалаш қанақа бўлади... Бир!..

Қўлини унчалик баланд кўтармай, чивиқ билан яланғоч баданга ширтиллатиб туширди. Саша чинқириб юборди.

— Алдама,— деди бобом,— ҳали буниси ҳелва! Мана буниси ачитади!

Кейин шундай урдик, боланинг бадани дарҳол чўғдай қизариб қавариб чиқди, Саша анчагача биғиллаб қолди.

— Қалай, ширинми?— сўради бобом, бир маромда қўлини кўтариб туширар экан.— Ёқмайдими? Буниси ангишвона учун!

Бобом қўлини кўтарганда, кўксимдаги тамомий нарса унинг қўли билан баравар кўтарилар, қўлини туширганда, мен ҳам пастга тушиб кетгандек бўлар эдим.

Саша қулоқни ёргудек қаттиқ ва ёқимсиз овоз билан чинқирарди:

— Энди қилмайма-ан... Дастурхон воқеасини ўзим айтиб бердим-ку... Айтдим-ку, ахир!

Бобом, гўё инжилни қироат қилаётгандай, пинагини бузмасдан гапиради.

— Чақимчилик билан оқланиб бўлмайди! Биринчи қамчи чақимчига тушади. Мана буниси дастурхон учун!

Бувим менга ёпишди ва қўлига кўтариб олиб, бор товуши билан:

— Лексейни бермайман! Бермайман, золим!— деб бақирди.

Бувим эшикни тегиб онамни чақирди:

— Варя, Варвара!..

Бобом югуриб келиб бувимни йиқитди, қўлидан мени тортиб олди-да, даст кўтарганича скамейка томон юрди. Мен унинг қўлида типирчилар, малла соқолидан тортар ва бармоқларини тишлар эдим. Бобом бақирар, мени баттар сиқар эди; ниҳоят скамейка устига улоқтириб, юзимни ёриб юборди.

— Боғла! Улдираман!— деб ваҳшийларча бақиргани ҳали-ҳали эсимда.

Онамнинг оппоқ оқариб кетган юзи, чақчайган кўзлари ҳамон кўзимга кўриниб туради. Тахтанинг у бошидан-бу бошига югуриб.

— Отажон, қўйинг энди!.. Бўлди...— деб хириллар эди.

Бобом мени ҳушимдан кетгунимча савалади. Шундан кейин бир деразали кичкина уйда, кенгина иссиқ ўринда мукка тушиб бир неча кун касал бўлиб ётдим. Уйнинг тўридаги бурчакда—бирмунча иконалар қўйилган токчада туну кун ўчмайдиган қизил шамчироқ ёниб турарди.

Касал ётган кунларим ҳаётимнинг энг муҳим дамлари бўлди. Шу орада анчагина улғайиб қолдим шекилли, алла-нечук бир нарса пайдо бўлганини сездим. Уша кунлардан бошлаб менда одамларга нисбатан бесаранжомлик, ғамхўрлик ҳисси уйғонди, гўё юрагимдаги парда шилиб ташлангандай, юрагим ўз дард-аламимнигина эмас, ҳатто ўзганинг аламини ҳам таърифлаб бўлмайдиган даражада сезувчан бўлиб қолди.

Ҳаммадан бурун онам билан бувимнинг жанжаллари мени ҳаддан ташқари таажжублантирди. Торгина уйда йўғон гавдали қоп-қора бувим онамга ўдағайлар ва уни бурчакдаги иконалар томон итариб ўшқирарди:

— Нега болани ажратиб олмадинг?

— Қўрқдим.

— Шу гавданг билан қўрқдим дегани уялмайсанми? Уялгин, Варвара! Мен қари бўла туриб қўрқмайман. Уял!

— Кўйинг, онажон, юрак-бағрим зардобга тўлган!..
— Йўқ, сен уни яхши кўрмайсан, етимчага ачинмайсан!
Онам хўрсиниб қаттиқ жавоб берди:
— Мен ўзим умр бўйи етимман!

Сўнгра иккови бурчақдаги сандиққа ўтириб узоқ йиғлашди. Йиғи орасида онам:

— Алексей бўлмаганида бутунлай бошимни олиб кетар эдим,— деб нолиди.— Бу уй эмас, жаҳаннам, бу ерда туролмайман. Туролмайман, онажон! Сабр-тоқатим тугади...

— Жон болам, жигарбандим болам,— деб пичирлар эди бுவим.

Шу нарса қаттиқ эсимда қолдики, онам кучсиз, у ҳам бошқалар сингари бобомдан қўрқади. Мени деб чор-ночор ана шу ғурбатхона уйда яшашга мажбур. Бу нарса мен учун жуда қайғули эди. Кўп ўтмай онам ғойиб бўлди. У аллақарга меҳмондорчиликка кетди.

Бир куни бобом, гўё шифтдан сакраб тушгандек, тўсатдан уйда пайдо бўлди-да, каравотга ўтириб, муздек қўли билан бошимни ушлаб кўрди:

— Салом, хўжайин?.. Жаҳлингдан тушиб, жавоб бер!.. Хўш, аҳволлар қалай?..

Уни тепиб юборгим келди-ю, аммо огриқнинг зўридан қимирлаёлмадим. Бобом кўзимга бурунгисидан ҳам баттар сап-сариқ бўлиб кўринди; унинг боши ҳадеб чайқалар, равшан кўзлари деворда ниманидир излар эди.

Чўнтагидан эчки сурат пахта нон, хўрозқанд, олма, бир сиқим майиз олиб, ҳаммасини ёстиқнинг устига—бурнимнинг таккинасига қўйди.

— Мана, кўрдингми, мен сенга совга олиб келдим!

Бобом энгашиб пешонамдан ўпди; сўнгра сариқ ранга бўялган кичкина, дағал қўллари билан—айниқса қуш тирноғига ўхшаб қайрилган тирноқларининг сап-сариқлиги кўзга ташланарди—секин-секин бошимни силаб гап бошлади:

— Уша куни сенга жавр бўлди-да, биродар! Жуда қизишиб кетган эканман, ўзинг мени тишлаб олдинг, тимдаладинг, кейин менинг ҳам ачингим чиқиб кетди! Ҳар ҳолда ортиқча калтак еганингнинг зарари йўқ, кейинчалик ҳисобга олинади! Лекин шуни билки, ўзингники урса ҳеч нима қилмайди, қайтанга сабоқ бўлади! Бегонадан калтак ея кўрма, ўзингники урса майли! Сен ҳали, мени калтак емаган, деб ўйлайсанми? Мени шундай калтаклашардики, Алёша, сен унақанги калтакни тушингда ҳам кўрмагансан. Мени шундай қийнашардики, эҳтимол, парвардигор қараб туриб йиғлаб юборган бўлса ҳам ажаб эмас! Оқибат нима бўлди? Тиламчи бир хотиннинг етим-

часи бўлганимга қарамай, шу мартабага етишдим—цеҳкатта-кони, одамларга бошлиқ бўлдим.

Озгин, лекин келишган гавдаси билан ёнимга ёнбошлади-да, ўткир ва таъсирли сўзлари ила болалик чоғларини ҳикоя қила бошлади. Унинг сўзлари бир-бирига уланиб, осонгина тизилиб келарди.

Бобом яшил кўзларини пориллатиб, олтин сочларини тик-кайтириб, юзимга яқиндан тикилиб, ингичка овозини дўриллатиб гапирарди:

— Мана, сен пароходда келдинг, сени пар олиб келди, мен бўлсам ёшлигимда Волга четидан пиёда юриб оқимга қарши баржа тортардим. Баржа—сувда, мен бўлсам—қир-ғоқда: қирра тошлардан ўнқир-чўнқирлардан оёқяланг ҳолда судраганим судраган. Кун чиққандан то қоронғи тушгунча аҳвол шу! Қуёш елкангни куйдиради, бошинг чўян каби қизиб кетади, сен бўлсанг уч букилиб оласан, суякларинг қисир-қисир қилади, юрасан-юрасан, йўлнинг поёни кўринмайди, кўзларингга тер қуюлади, хўрлигинг келади, кўз ёшларинг тўхтовсиз оқади, эҳ, Алёша, нимасини айтасан! Юриб-юриб, бир маҳал мукканг билан йиқиласан, лекин шунисига ҳам шукур қиласан, демак, куч-қувватингдан заррача ҳам қолмабди: хоҳласанг дам ол, хоҳласанг бўғилиб ўл! Нарвордигоримнинг кўз олдида раҳм-шафқатли Исо даргоҳида мана шундай яшаганмиз!.. Шу аллозда Волганинг у бошидан бу бошигача уч марта ўлчаб чиққанман: Симбирскдан то Рибинскка қадар, Саратовдан шу ергача, Астрахандан то Макарёво ярмаркасигача — ҳаммасини қўшсанг минг-минг чақирим бўлади! Уч йил ишлаганимдан кейин бурлақларга оқсоқол бўлиб олдим, хўжайин зеҳним ўткирлигини кўриб қойил қолди!

Бобом гапирган сайин худди булут каби улғайиб, кичкинагина қотма чол назаримда афсонавий бир паҳлавонга айланаётгандек, каттакон кулранг баржани дарё оқимига қарши ёлғиз ўзи тортиб бораётгандек туюлар эди.

У баъзан ўрнидан сакраб турар, қулочларини ёйиб, бурлақларнинг арқон тортишларини, баржага тўпланган сувни қандай тўкишларини кўрсатиб берарди, йўғон овоз билан аллақандай ашулалар айтар, сўнгра ёш боладек бир сакраб тагин каравотга ўтириб оларди-да, яна ҳам йўғонроқ, баландроқ овоз билан давом этарди:

— Аммо шунга қарамай, Алёша, дарё бўйида дам олишнинг гашти бошқача: бутун қайғу-ҳасратларинг ювилиб кетади. Баъзан ёз оқшомлари Жигулида тоғ бағридаги бирон ям-яшил кўкаламзорда гулхан ёқиб бўтқа пиширамиз денг.

Бир маҳал жафокаш бурлак ғамгин қўшиқни бошлаб юборади, ҳамма унга жўр бўлади, аъзойи баданинг совуқдан сескангандек жимиралиб кетади, гўё Волга ҳам от каби булутларга сапчиб, тез оқаётгандек кўринади. Бутун ғам-ғуссаларингчанг каби тўзиб кетади. Одамлар ашулага берилиб, бўтқанинг тошиб кетганини ҳам сезмай қолишади, бундай пайтда чўмич билан ошпазнинг бошига туширишга тўғри келади: қанча ашула айтиб хурсандчилик қилсанг майли, лекин ишни унутма!

Бир неча бор эшикдан мўралаб, бобомни чақирсалар ҳам мен:

— Кетма!— деб унга ялинардим.

Бобом кулимсираб:

— Тўхтаб туринглар...— дегандек уларга қўл силтарди.

Бобом кечга қадар ҳикоя қилди. У мен билан мулойимгина хайрлашиб кетганидан кейин, унинг ёмон ва баджаҳл одам эмаслигига менда ҳеч қандай шубҳа қолмади. Мени шунчалик қийнаб калтаклаган одам мана шу бобом эканлигини хотирлаш ниҳоятда оғир эди, аммо шу билан бирга, бу калтакни эсимдан чиқаролмасдим ҳам.

Бобомнинг ҳол сўраб ёнимга кириши бошқаларга ҳам туртки бўлди. Эртадан-кечгача бирон кимса қошимга ўтириб, ҳар хил йўл билан кўнглимни овлашга уринарди, аммо шуниси ҳам эсимда борки, бу нарса мени ҳар вақт шодлантира олмасди. Ёнимда ҳаммадан кўпроқ бувим ўтирарди, ҳатто кечаси ҳам мен билан бир каравотда ётарди; аммо бу кунларнинг энг порлоқ таассуротини менга Циганок берди. 1 авдаси чорқиррадан келган, кўкракдор, қалин жингалак сочли бу йигит кечки пайт эшикдан кириб келди, эғнида тилла ранг шоҳи кўйлак, бахмал шим, оёғида ғарчиллама бурма этик— асаниб-тусаниб олган. Унинг сочлари йилтирар, қуюқ қошлари остидаги ўйноқи қийиқ кўзлари чаҳнар, эндигина майса уриб келаётган қора муртлари остидаги оппоқ тишлари ялтирарди, кўйлаги эса иконалар ёнидаги шамчироқнинг қизил нурини майингина акс эттириб жилваланарди.

— Буни қара,— деди Циганок енгини тирсагигача шимариб, қўлидаги қип-қизил тарам-тарам изларини кўрсатар экан,— кўрдингми қандай шишиб кетган! Бундан ҳам баттар эди, ҳали бу тузалиб қолгани! Биласанми, бобонг ғазабга миригандан кейин, қарасам, сени дабдала қиладиган, мен дарҳол чивиқ тушаётган ерга мана шу қўлимни рўпара қилдим — чивиқ синса, бобонг иккинчисини олиб келишга кетганида, бувинг ёки онанг келиб сени ажратиб олар, деб мўлжалладим! Лекин чивиғи қурғур синмади — обдан тобига келтириб иви-

тилган экан. Ҳайтовур, сен кўп калтак емадинг, калтакнинг кўпи менга тегди! Мен шунақа ҳийлакорман, биродар!..

У ипакдек майин ва ёқимли овоз билан кулди-да, шишган қўлини яна бир карра кўздан кечириб, кула-кула гапида давом этди:

— Сенга жуда юрагим ачишиб кетди, худди томоғимга бир нарса тиқилиб қолгандек бўлди, билдимки, иш ёмон! У бўлса тўхтамасдан саваларди...

От сингари пишқириб, бошини тўхтовсиз қимирлатиб, бобом тўғрисида алланималарни гапира бошлади. Унинг болаларникига ўхшаш содда гаплари дилимга яқин, менга жуда ёқар эди.

Мен унга, сени ҳаддан зиёда яхши кўраман дедим, у ҳам сира эсдан чиқмайдиган қилиб соддагина жавоб берди:

— Мен-чи, мен ҳам сени яхши кўраман! Яхши кўрганим учун жоним ачиса ҳам, қўлимни тутиб бердим-да! Бошқа бировга мен шунақа қилармидим? Менга нима, бўлганича бўлавермайдими?..

Кейин дам-бадам эшикка қараб, овозини пастлатиб, менга ўргатди:

— Бундан кейин сени урганларида баданингни буруштирма, гужанак бўлма, тушундингми? Баданингни буруштирсанг, оғриқ икки ҳисса кучаяди, баданингни эркин, бўш қўйиб бер, бамайлихотир ётавер, баданинг хамирга ўхшаб юмшоқ турсин. Ундан кейин нафасингни бўғма, кўкрагингни тўлдириб-тўлдириб нафас ол, товушинг борича бақиравер, шу гапларим эсингда бўлсин, шундай қилсанг яхши бўлади!

— Мени тагин савалашадими? — деб сўрадим.

— Бўлмасам-чи, — деди Циганок пинагини бузмай. — Албатта савалашади! Ҳали сен кўп калтак ейсан...

— Нима учун?

— Бобонг бирор баҳона топади-да...

Ташвишлангансимон бўлиб яна ўргата бошлади:

— Агар бобонг чивикни тиккасига солса, ўзингни қўйиб бер, қимирламай ётавер; борди-ю, чивик баданга тушгандан кейин бобонг терингни шилиб олмоқчи бўлиб уни ўзига қарата тортса, сен ҳам чивик билан бирга ўша томонга силжий-вер, тушундингми? Шундай қилсанг оғриғи унча билинмайди.

Кейин қоп-қора, қийиқ кўзини қисиб, сўзини тамомлади:

— Бу соҳада мен миршабингга ҳам дарс бера оламан! Менинг теримдан қўлқоп тиксанг ҳам бўлади, биродар!

Мен унинг қувноқ юзига қараб туриб, бувим айтиб берган шаҳзода Иван билан тентак Иванушка ҳақидаги эртакни эсладим.

Тузалганимдан кейин Циганокнинг мавқеи уйда бошқача эканлиги менга аён бўлди: бобом унга, ўз болаларига бақирганидек бўлар-бўлмасга бақиравермасди, орқасидан гапирганида кўзини қисиб, бошини қимирлатиб:

— Иванканинг қўли гул, ҳар нарсани удалайди! Мани айтди дерсиз — у ажойиб одам бўлади! — деб қўярди.

Тоғаларим ҳам Циганок билан мулозим ва дўстона муомала қилишарди, Григорийга қилган «ҳазилларини» ҳеч қачон унга қилишмасди. Деярли ҳар куни кечқурун бирон нарса билан Григорийнинг кўнглини ранжитишарди: гоҳ унга озор бериш учун курсисига учини чиқариб миҳ қоқишар, гоҳ дастаси қиздирилган қайчини, ё бўлмаса, ранг-баранг лахтакларни шапкўр устанинг ёнгинасига ташлаб қўйишарди, у бўлса бу лахтакларни аралашига тикиб юборар ва натижада бобомдан сўкиш эшитарди.

Бир куни овқатдан кейин уста ошхонадаги супадада ухлаб ётганда тоғаларим унинг юзини фуксин¹ билан бўяб қўйишди. Чол ҳамманинг кулгисини қистатиб, тасқарага ўхшаб шу алфозда алламаҳалгача юрди; юзини қоплаган кул ранг соқоли орасидан кўзойнаги иккита юмалоқ доғ сингари ғирашира кўринар, қип-қизил узун бурни тилга ўхшаб осилиб турарди.

Бундай найрангларни ўйлаб топилса тоғаларимга тараф йўқ эди, лекин уста ҳаммасига чурқ этмай чидаб келар, фақат эшитилар-эшитилмас минғиллаб қўярди. У шунчалик юрагини олдириб қўйган эдики, дазмол, қайчи, қисқич ё ангишвонани олмоқчи бўлса, олдин бармоқларини тупуги билан хўллаб, кейин ҳалиги нарсага қўл узатарди. Бора-бора қўлни хўллаш унга одат бўлиб қолди: ҳатто овқат вақтида ҳам пичоқ ёки вилкани олишдан илгари бармоқларини обдан хўллар ва бу ҳаракати билан болаларнинг кулгисини қистатар эди. Унинг бирон ери оғригундек бўлса, каттакон юзини ажин босиб кетар ва бу ажинлар ғалати тарзда пешанаси томон жиблиб борарди-да, қошларини кўтариб, ялангоч бошининг аллақаерида йўқолиб кетарди.

Ўғилларининг бу найрангларига бобомнинг қандай қаргани эсимда йўқ, аммо бувим болаларига мушт ўқталиб:

— Беномуслар, дилозорлар! — деб бақриб қўярди.

Тоғаларим Циганокнинг ҳам орқасидан ёмонлаб, уни мас-

¹ Бўёқнинг номи.

хара қилишар, ишини ерга уриб «ўғри, танбал» деб сўкишарди.

Мен бувимдан бунинг сабабини сўрадим. Бувим ҳар маҳалгидек осонгина, бажонидил тушунтириб берди:

— Биласанми, уларнинг ҳар қайсиси ўз бошига ишхона очишмоқчи, ўшанда Ванюшани ўзига олмоқчи бўлади, шунинг учун «Ванюшка ундоқ, Ванюшка бундоқ» деб уни бир-бирига ёмонлашади! Уларнинг ҳамма гапи ёлгон, доғулилик. Тоғаларинг Ванюшканинг уларга қўшилмасдан, бобонг билан қолишидан ҳам қўрқишади. Бобонг бўлса айтган жойидан кесадиған одам, Иванка билан бирга яна битта ишхона очишга ҳам қурби келади. Бу нарса тоғаларингга зиён, тушундингми?

Бувим секингина кулиб қўйди:

— Худодан уялмай доғулилик қилишади. Бобонг бўлса, болаларининг доғулилигини кўриб: «Иванга рекрут қоғози сотиб оламан, тагин солдатликка олиб кетишмасин, у менинг ўзимга керак!» деб жўрттага тегажоғлик қилади. Бу нарса уларга ёқмайди, аччиқлари келади, пулни ҳам кўзлари қиймайди — рекрут қоғози жуда қиммат туради-да!

Худди пароходдагидай мен яна бувим билан бирга турардим. Ҳар кун кечқурун, ётишдан аввал бувим менга эртак айтиб берар ёки ўз ҳаётидан ҳикоя бошлар эди. Унинг ҳаёти ҳам баайни эртак. Оиланинг ишлари, ички ҳаёти — болаларнинг бўлак бўлиши, бобомнинг ўзи учун янги уй сотиб олиши тўғрисида энсаси қотиб ётсирагандай мийиғида кулиб гапирарди; унинг гаплари мавқе жиҳатидан оилада иккинчи ўринда турадиган кишининг гапига эмас, худди ҳамсоянинг гапига — бу силадан узоқ бўлган бегона кишининг гапига ўхшар эди.

Бувим менга Циганокнинг ташланди бола эканини айтиб берди: эрта кўклам пайтида ёмғир қуйиб турган тунда уна дарвоза ёнидаги тахта устидан топиб олишган экан.

— Йўрғаклаб ташлаб кетишибди, — деди бувим ўйчан ва сирли оҳангда. — Қарасам, товуши аранг чиқади, совуқда қотиб қолибди.

— Нимага болаларни ташлаб кетишади?

— Онасининг сути йўқ, нима ҳам қилсин! Шу аҳволга тушган хотин яқин орада бола туғилиб ўлганини билиб, кейин шу ерга ўз боласини ташлаб кетишади.

Бувим бир оз жим турди, сўнгра бошини қашлаб чуқур нафас олди-да, шифтга термилганича сўзида давом этди:

— Ҳамма иллат камбағалчиликда, Алёша, камбағалчилик шундай нарсаки, гапирсанг юрагинг ўртанади! Шуниси

ҳам борки, эрга тегмаган қизнинг бола туғиши яхши эмас — одамлар айб қилишади! Бобонг Ванюшкани миршабхонага элтиб бермоқчи бўлган эди, мен қайтардим: ўзимиз боқамиз, худо бунни ўлган болаларимиз ўрнига юборди, дедим. Биласаями, ахир мен ўн саккизта бола туққанман, ҳаммаси тирик бўлгандами — бир кўча одам бўларди, ўн саккизта хонадонни тўлдиришарди! Мени ўн тўрт ёшимда эрга беришган, ўн беш ёшга етар-етмас бола кўрганман. Лекин танграм менинг зурриётимни ёқтириб қолди шекилли, болаларимни бирин-сирин фаришталикка олаверди, олаверди. Бир томондан ачинсам, иккинчи томондан севинаман!

Қоп-қора сочлари ҳаммаёғига бутунлай тўзиб, тўшакнинг четгинасида кўйлакчан ўтирган баҳайбат бувим, мундоғ қаралса, яқинда сергачлик серсоқол ўрмончи мужик ҳовлимизга олиб келган урғочи айиққа ўхшаб кетарди. Сутдек оппоқ ва топ-тоза қўлларини кўксида қовуштириб олиб оҳиста кулар ва тебранарди.

— Яхшиларини ўзига олди, ёмонларини менга қолдирди. Иванкани топиб олганимга бирам қувондимки, ахир, сендақа кичкинтойларни жудаям яхши кўраман-да. Шундай қилиб, уни боқиб олдик, кейин унга от қўйдик, мана, ишқилиб бир кунини кўриб юрибди, чакки эмас. Олдинига мен уни Қўнғиз деб қақирар эдим. Ҳзи ҳам худди қўнғизга ўхшаб гўнғиллар, уйда эмаклаб юриб, эртадан-кечга гўнғиллагани-гўнғиллаган эди... Сен унга меҳр қўйгин. У жуда соддадил бола!

Мен Иванни ҳам яхши кўрар, ҳам унинг хилма-хил «ҳунар»ларини кўриб ҳайрон қолардим.

Шанба кунлари бобом бир ҳафта ичида гуноҳ қилган болаларни калтаклаб бўлиб, ибодат қилгани черковга кетгандан кейин емакхонада таърифга сиғмайдиган қизиқ бир ҳаёт бошланарди. Циганок печь орқасидан қора суваракларни тугтиб оларди-да, бирпасда ипдан тизгин, қоғоздан чана ясар, сўнгра ҳалиги сувараклардан тўрттасини чанага қўшиб, тозалаб қирилган сариқ стол устида уёқдан-буёққа чоптирар га ингичка чўп билан ҳар томонга ҳайдаб ҳаяжон билан:

— Архирей ҳазратлари олдига кетишяпти!— деб чинқирарди.

Яна битта суваракнинг орқасига кичкина қоғоз ёпиштириб, уни чана орқасидан чоптирар ва:

— Қопни эсдан чиқаришибди, монах орқалаб оборяпти!— деб тушунтирарди.

Бошқа бир суваракнинг оёғини тушовлаб кўярди; суварак қоқила-суқила аранг судралар, Ванька бўлса чапак чалиб бақирарди:

— Дьячок қовоқхонадан чиқиб кечки ибодатга кетяпти!
Иван сичқонларни ҳам ўйнатарди. Унинг командасига сичқонлар бўйсуниб роз туришарди-да, узун думларини судраб, икки оёғи билан юришар, кичкина мунчоққа ўхшаш қопқора кўзларини пирпиратиб, жавдираб қарашарди. У сичқонларни авайлаб эҳтиёт қилар, қўйнига солиб юрар, оғзида қанд берар, ўпар ва жиддий равишда мақтар эди:

— Сичқон ақлли, жуда ёқимли махлуқ; жинлар уни жуда яхши кўради, сичқоннинг ғамини еган одамга жин ҳам мадад беради...

Циганок қартада ва пулда ҳар хил фокус кўрсатишга уста эди; ўйин вақтида болаларга қараганда у кўпроқ шовқин солар, ўзи ҳам болалардан фарқ қилмас эди. Бир кун болалар у билан қарта ўйнаб, бир неча марта кетма-кет қолдиришди, у жуда хафаланиб, ёш боладек лабларини чўччайтириб олди-да, ўйинни ташлаб чиқиб кетди, кейин бурнини торта-торта менга ҳасрат қилди:

— Биламан, улар тил бириктиришган! Ҳаммаси бир-бировига кўз қисишиб, стол тагидан қарта узатиб туришди. Шу ҳам ўйин бўлдимми? Бундақа фирромлик менинг ҳам қўлимдан келади...

Циганок ўн тўққиз ёшда бўлишига қарамай, тўртталамизни бирга қўшганда ҳам гавдаси биздан катталиқ қиларди.

Айниқса байрам оқшомларини эсласам, дарҳол Циганок кўз олдимга келади. Бундай пайтда бобом билан Михаил тоғам меҳмондорчиликка кетишарди. Улар кетиши билан жингалак сочлари ҳурпайган Яков тоғам гитарасини кўтариб, ошхонага кириб келарди; бувим дастурхон ёзиб, турли-туман таомлар келтириб чой тайёрлар, тагига шишадан ажойиб қизил гул солинган яшил графинда арақ қўяр эди. Байрам либосида ясаниб-тусаниб олган Циганок хонада пилдираб тинчимасди, қора кўзойнагини ялтиратиб уста ҳам секингина ёни билан кириб келарди; юзи қип-қизил ва чўтир, кўзлари айёр, овози дўриллама, хўшпа семиз ва дум-думалоқ энага Евгенийя ҳам ҳозир эди: баъзан Успенский черковининг сочлари ўсган дьячоги, яна аллақандай нотаниш— чўртанбалиққа, илонбалиққа ўхшаган сип-силлиқ одамлар кўринишиб қоларди.

Ҳаммаси ҳам кўп ичар, пишиллаб-энтикиб овқатни роса туширарди, болаларга эса, ҳар хил ширинлик ва бир рюмкадан ширин мусаллас беришарди. Бора-бора қизгин ва ажойиб хурсандчилик авжига чиқарди.

Яков тоғам завқ билан гитарасини созлай бошлар ва созлаб бўлгач, ҳар доим бир сўзни такрорлаб:

— Қани, мен бошладим, — деб қўярди.

У жингалак сочларини бир силкиб оларди-да, роз сингари бўйинни чўзганича гитарага энгашарди. Беғамлик акс этган кулча юзи аста-секин хомуш тортиб, ўйноқи кўзлари гўё ёғ босгандек хиралашарди, шундан сўнг у торларни оҳиста-оҳиста чертиб, юракни қитиқлайдиган, кишини беихтиёр ўрнидан турғизиб юборадиган бир куйни чаларди.

Унинг куйлари фавқулодда сукунат талаб этар, гўё тез оқар сой каби узоқ-узоқлардан ошиқиб келарди-да, полу деворларни сизиб ўтар, юракларни ҳовлиқтириб, аллақандай ғамгин, бесаранжом ҳисларни қўзғотар эди. Уни тинглаб туриб ҳаммага, ҳатто ўзимга ҳам ачинар эдим, катталар кўзимга кичкина боладай бўлиб кўринар, барча одам хаёлга чўмиб, қимирламасдан жим ўтирарди.

Айниқса Михаил тоғамнинг ўгли Саша берилиб эшитарди; у борган сайин тоғамга томон чўзилиб, анграйганича гитарага тикилиб олар, оғзидан сўлакайлари оқиб кетар эди. Баъзан шу қадар ўзини унутиб қўяр эдики, ҳатто курсидан йиқилиб тушганини ҳам сезмай қоларди, бундай кезларда у икки қўлини ерга тираб, нурсиз кўзларини бақрайтириб, йиқилган ерида ўтираверарди.

Ҳамма куйга маҳлиё бўлиб, қимирламай қотиб қолар эди: фақат самовар аста-секин ашула қилар, лекин гитара нола-сини эшитишга халақит бермасди. Уйнинг бир жуфт кичкинагина чорбурчак деразаси кузги тун қоронғисига — зулматга тикилиб олган эди, аҳён-аҳёнда кимдир ойнани секингина тикирлатиб қўярди. Стол устидаги иккита шамнинг найзага ўхшаш сариқ алангаси липиллаб турарди.

Яков тоғам тобора серрайиб, тишларини жипслаштириб, қаттиқ уйқуга кетганга ўхшар, ёлғиз қўлларигина бошқа бир ҳаётда яшаётгандек туюларди; ўнг қўлининг букилган бармоқлари қорайган торлар устида билинар-билинмас титраб, қуш сингари қанот қоқар, тигирчилар, чан қўлининг бармоқлари эса, пардалар узра кўз илғамас тезликда югурар эди.

У ичиб олганидан кейин тишлари орасидан чиқариб, ёқимсиз чийилдоқ овоз билан ҳар доим узундан-узоқ битта ашудани айтарди:

Яков ит бўлса агар —

Хурарди кечга қадар.

Вой юрагим сиқилди!

Қайғу-алам та тўлди!

Йўлдан роҳиба ўтар,

Деворга қарга кўнар.

Вой юрагим сиқилди!

Печь ортида чигиртка,

Сувараклар ўрмалар.

Вой юрагим сиқилди!

Гадоё пайтава ёйди,

Бошқаси илиб қочди.

Вой юрагим сиқилди!

Қайғу аламга тўлди!

Мен бу ашулани эшитганда чидаб туролмайман, айниқса тоғам гадоёлар тўғрисидаги жойини айтганида кўнглим бузилиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлар эдим.

Циганок бармоқларини қоп-қора жингалак сочлари орасига тиқиб олиб, бир бурчакка термилганича пишиллаб, бошқалар сингари зўр диққат билан тинглар ва онда-сонда бехосдан:

— Эҳ, овозим бўлганда, азбаройи худо, шундай ашула айтар эдимки!— деб зорланиб қўярди.

Бувим чуқур хўрсиниб:

— Бўлар энди, Яша, юракларни тилка-пора қилиб юбординг-ку,— дер эди.— Ванькажон, бир ўйнаб берсанг-чи!— дер эди.

Улар бувимнинг илтимосини кўпинча дарров бажара қолишмасди. Баъзан шундай ҳам бўлар эдики, созанда кафти билан торларни бир нафас босиб турарди-да, бирданига муштини қаттиқ қисар ва гўё кўзга кўринмайдиган, овози чиқмайдиган алланимани боз кучи билан ерга итқитиб ташлагандек қўлини силтаб овози борича:

— Йўқолсин ғам-ғусса! Ванька, тур!— деб чинқирарди.

Циганок ўзига оро бериб, сариқ кўйлагини торта-торта, худди миҳлар устидан юраётгандек эҳтиёткорлик билан битта-битта босиб, хонанинг ўртасига чиқарди, унинг қорачадан келган юзи қизариб уялинқирагансимон кулимсирарди.

— Фақат шўх-шўх чалинг, Яков Васильевич!— деб илтимос қиларди Циганок.

Гитара жон-жаҳди билан жаранглар, пошналар тапир-тупур ер тепиниб жавондаги, стол устидаги идишлар тўхтовсиз дирилларди; Циганок эса хонанинг ўртасида худди оловдек порлаб ёнар, қўлларини ёйиб, қарчиғай сингари қанот қоқар, сезилар-сезилмас йўрғаларди; сўнгра бирдан қийқириб ўтириб оларди-да, хонани шойи жилваси билан ёритиб, тилларанг қуш каби товланиб пирпирарди, ҳилпираган шойи кўйлаги эса, гўё ёнаётганга, симоб каби эриб кетаётганга ўхшарди.

Циганок астойдил берилиб завқ билан ўйнар ва ҳар қанча ўйнаса ҳам чарчамас эди. Агар эшикни очиб қўйилса, шу тариқа ўйнаганича ташқарига чиқиб кетадигандек ва шу ал-

фозда боши оққан кўчага кириб бутун шаҳарни айланиб чиқадигандек кўринар эди...

— Қандингни ур!— ер тепиниб бақирарди Яков тоғам.

У қулоқни тонг битириб ҳуштак чалади, кишининг гашини келтирадиган овоз билан қочирим гапларни ашула қилиб айтади:

Бола-чақа — ҳаммасини ташлаб қочиб кетардим.

Стол атрофида ўтирганлар ҳам унга қўшилиб елка учиршар, бирон ерини куйдириб олгандек, тўсатдан чинқириб-чийиллаб қолишарди; серсоқол уста эса, тепакал бошига шапатилаб, ўзича алланима деб мингиллар эди. Бир куни у менга томон энгашиди-да, юмшоқ соқолини елкамга тегизиб туриб, худди катта одам билан сўзлашаётгандек қулоғимга:

— Агар отанг бўлганидами, Лексей Максимич, худди ўт ёққандай қизитиб юборарди! Жуда хушчақчақ, қизиқчи йигит эди-да!— деди.— Сен уни эслай оласанми?

— Йўқ.

— Шундайми? Бир вақтлар бувинг билан даданг... Тўхта, бир оз сабр қил!

Куч-қувватдан кетиб баайни авлиёлар суратига ўхшаб қолган новча уста ўрнидан турди-да, бувимга таъзим қилиб, ажойиб йўғон овоз билан унга ёлворди:

— Акулина Ивановна, марҳамат қилиб бир-икки давра айланиб ўйнаб бергин! Максим Савватич билан ўйин тушганларингни эслаб, бизларни бир хурсанд қил!

— Нима деясан ўзинг, отахон, бу нимаси, Григорий Иванич?— деб кулди бувим уялинқираб.— Энди менга ўйинга тушишни ким қўйибди! Одамларга масхара бўлишдан бўлак гап йўқ...

Бироқ ҳамма ялиниб илтимос қилавергач, бувим лип эзиб ўрнидан турди, юбкасини тузатди, бошини бир силкитиб олиб, қаддини ростлади-да, жаврай-жаврай йўрғалаб кетди:

— Кулсангиз куларсиз, ишқилиб, омон бўлинглар! Қани, Яша, созингни тўғрида!

Тоғам бир силкиниб олди-да, қаддини ростлаб, кўзини сал-пал юмиб тезлатмасдан, секин-секин чала бошлади. Циганок бир нафас тўхтаб турди, сўнгра сакраб ўртага тушиб, бувимнинг атрофидан айлана кетди. Бувим эса қўлларини ёйиб, қошларини чимириб, қоп-қора кўзларини йироқларга тикиб, гўё ҳавода сузаётгандек полда оҳиста йўрғалар эди. Унинг ўйини менга ғалати туюлди — пиқирлаб кулиб юбордим; уста бармоғини ўқталиб менга пўписса қилди, катталар ҳам мен томонга хўмрайиб қараб қўйишди.

— Тапиллатма, Иван!— деди уста кулимсираб; Циганок индамасдан дарров четга чиқиб, остонага ўтириб олди: энагамиз Евгенья кекирдагини чўзиб, ёқимли йўғон овоз билан ашула айта бошлади:

— Бутун ҳафта, шанбагача
Тўр тўқиди қиз бола.
Токи чарчаб йиқилгунча
Дам олмади бечора!

Мундоғ қаралса, бувимнинг рақси гўё бир ҳикояга ўхшарди. Ана у, оҳиста солланиб, ўйга чўмиб, билинар-билинемас қадам ташлайди, кафт остидан атрофга қараб қўяди, барваста гавдаси сал-пал тебранади, сёқлари эҳтиётлик билан полни пайпаслайди. Бувим алланимадан чўчигандай таққа тўхтади, юзи сесканиб, қошлари чимирилди, лекин шу ондаёқ ёришиб, майин табассум билан порлаб кетди. Кимгадир йўл бергандек, қўли билан кимнидир итаргандек бир сакраб, ўзини четга олди; бошини энгаштирганича алланимага қулоқ солаётгандек тобора шодиёна жилмайиб, турган жойида қотиб қолди, сўнг-ра бирданига қўзғалиб, чарх уриб айлана бошлади. Шундай пайтда у ниҳоятда келишган, бўйига бўй қўшилгандек хушбичим кўринар, энди нундан асло кўз узиб бўлмасди, чунки — ёшликка қайтишнинг бундай ажойиб дақиқаларида бувим гулдай очилиб, дилрабо бўлиб кетарди.

Энагамиз Евгенья эса дўриллаган товуш билан ашула қиларди:

— Якшанба кун тушдан тортиб
Кечга қадар ўйнадим.
Ҳаммадан сўнг қайтсам ҳамки,
Байрамга ҳеч тўймадим!

Бувим ўйнаб бўлгач, самовар ёнидаги ўз ўрнига келиб ўтирди, ҳамма уни мақтай бошлади, у бўлса сочларини тузатаркан:

— Шу ҳам ўйин бўптими! Сизлар асл ўйинчини кўрмагансиз,— деди.— Бизнинг Балахнада шунақанги бир ўйинчи қиз бор эдики — кимнинг қизи, оти нима, ҳозир эсимда йўқ — баъзи бировлар унинг ўйинини томоша қилиб туриб азбаройи хурсандлигидан йиғлаб юборарди! Ана ўйину мана ўйин! Уша қизга рапш қилардим, гуноҳкор бандаман-да!

— Дунёда энг азиз одамлар ашулачилару ўйинчилар!— деди Евгенья энага қатъий оҳангда ва Довуд подшо ҳақида аллақандай бир ашулани бошлади. Яков тоғам бўлса, Циганокни қучоқлаб дерди:

— Аслида сен майхоналарда ўйинга тушсанг бўларкан — одамлар мақлиё бўлиб, эси оғиб қоларди-да!

— Овозим йўқ-да! — деб зорланарди Циганок. — Қани энди худойим менга овоз берса-ку, ўн йил сурункасига ашула айтардим, ундан кейин, майли, менга деса, монах бўлишга ҳам рози эдим.

Ҳамма ароққа ёпишар, айниқса Григорий кўп ичарди. Бувим кетма-кет унга стакан узатар экан:

— Қараб ич, Гриша, тагин бутунлай кўздан ажраб қолма! — деб огоҳлантирарди.

У дўриллаб жавоб қайтарарди:

— Майли ажрасам! Энди менга кўзнинг кераги йўқ, ҳамма нарсани кўриб бўлганман...

Уста ичгани билан эс-хушини йўқотмас, аммо борган сабин сергап бўлиб, менга ҳадеб отам тўғрисида гапирарди:

— Э, биродар, Максим Савватич жуда кўнгли кенг одам эди...

Бувим ҳам бир хўрсиниб унинг гапини маъқуллаб қўярди:

— Тўғри, худонинг суйган бандаси эди...

Бу ердаги тамоми нарса ҳаддан ташқари қизиқ, ҳаммаси менинг диққат-эйтиборимни кучайтирар, кўнглимда алла-нечук ғамгинлик, юракни эзмайдиган ажойиб маъюслик пайдо қилар эди. Бу одамларнинг ғам-ғуссалари ҳам, севинч-шодликлари ҳам бир-биридан ажралмаган ҳолда ёнма-ён яшар ва кўз илғамас, ақл бовар қилмас тезликда бир-бири билан алмашиб турарди.

Кунлардан бирида Яков тоғам, унчалик маст бўлмаса-да, жон-жаҳди билан эғнидаги кўйлагини йиртмоққа, жингалак сочлари-ю оқимтир сийрак мўйлабини юлмоққа, бурнини ва чўччайган лабларини жон-жаҳди билан тортқиламоққа бошлади.

— Бу нима деган гап, ахир? — дея дув-дув ёш оқишиб хўнграй бошлади. — Бунинг нима кераги бор?

Ўзини ўзи юзига, пешонасига, кўкрагига урар ва:

— Аблаҳ, ярамас одам, разил банда! — деб хўнг-хўнг йиғлар эди.

— Қалайсан энди? Шунақа бўлади!.. — минғирлаб қўярди Григорий.

Бир қадар кайфи ошиб қолган бувим ўғлининг қўлидан ушлаб ялинарди:

— Қўйгин, Яша, ҳаммаси худонинг хоҳиши! — деб юпатарди.

Бувим ичгандан кейин яна ҳам очилиб кетарди: қоп-қо-

ра кўзлари кулиб туриб, кўнгилини эритадиган илиқ шуъласини ҳаммага сочарди. Бувим қизарган юзини рўмолча билан елпир экан, салмоқлаб гапирарди:

— Худоё товба! Ҳамма нарса бирам яхшики! Муудоғ бир қаранг-а, қандай яхши!

Бу сўзлар унинг юрак нидоси, бутун ҳаётининг шиори эди.

Беғам тоғамнинг шовқин-сурони, кўз ёшлари мени жуда таажжублантирди. Мен бувимдан тоғам нима учун йиғлаганини, сўкинганини, ўзини урганини сўрадим.

— Ҳар нарсани биилаверсанг бўлмайди!— одатига хилоф равишда истар-истамас жавоб берди бувим.— Сабр қил, бунақа ишларга аралашишга ҳали ёшлик қиласан...

Бу сўзлар мендаги қизиқишни баттар кучайтириб юборди. Ишхонага бориб, Иванга хиралик қилдим, аммо у ҳам жавоб беришни истамади: кўз қирида устага қараб, секин-секин кулиб, мени итариб эшикка чиқараркан:

— Қоч, нари тур! Бўлмаса қозонга солиб, бўяб қўяман!— деб ўдағайлади.

Уста учта қозон ўрнатилган пастаккина печь олдида туриб, узун қора таёқ билан қозонни ҳадеб ковлар, таёқни кўтарганда учидан оққан рангли томчиларга тикилиб қарар эди. Олов ловиллаб ёнмоқда, унинг шуъласи поп киядиган ола-була зарвароқ камзулга ўхшаш Григорийнинг фартуғи ётагида жилваланмоқда. Бўёқ солинган сув қозонларда биқирлаб қайнамоқда, аччиқ буғ қуюқ булут сингари эшикка томон чўзилмоқда, ҳовли бўйлаб қуюқ изғирин кезмоқда.

Уста Григорий қизариб кетган хира кўзларини кўзойнак остидан менга тикиб, дағаллик билан Иванга сўз қотди:

— Утин обхел! Кўзинг кўрмайдими?

Циганок югурганича ҳовлига чиқиб кетгач, Григорий бўёқ қопи устига ўтириб, мени ёнига чақирди:

— Бери кел!

Мени тиззасига ўтқизди, юмшоқ ва илиққина соқолини юзимга тегизиб, дона-дона қилиб гапирди:

— Тоғанг хотинини уравериб, ахийри ўлдириб юборди, шундан бери виждон азобидан қутулмайди, тушундингми? Сен ҳар нарсани тушунишинг керак, бўлмаса кун кўришинг қийин!

Григорий билан худди бувим билан гаплашгандек бемалол гаплашардим, бироқ қутим учиб хавотирланаверардим, назаримда у кўзойнак остидан ичу ташинггача кўриб тургандек туюларди.

— Қандай қилиб ўлдирган?— деб савол беради-да, шош-

масдан ўзи жавоб беради.— Мана бундай қилиб: хотини билан тўшакка киргач; уни кўрпа билан буркаб бўғиб олади-да, нақ биқинига муштлайди. Нега уради? Сабабини сўрасанг, ўзи ҳам билмайди.

Циганск бир қучоқ ўтин билан кириб келди-да, ўт олдида чўққайганича қўлини иситиб ўтирди, лекин уста унга эътибор бермасдан насихатомуз давом этди:

— Эҳтимол, хотини ундан кўра яхшироқ бўлгани учун аламига чидолмай ургандир. Э, биродар, Каширинлар яхшини кўролмайди, ўзлари яхши бўлолмайди, шунинг учун тагига етишади! Ишонмасанг бувингдан сўра — улар отангни ҳам обдан жонидан тўйдиришган. Бувинг ҳаммасини айтиб беради — у ёлғонни ёқтирмайди, ёлғон нималигини билмайди. Вино ичсаям, бурнаки искасаямки, баайни авлиёга ўхшайди. Заррача гуноҳи йўқ. Сен унинг этагидан маҳкам ушла...

Уста шу сўзларни айтиб, мени итариб юборди. Миям ғовлаб, юрагим орзиқиб, ҳовлига чиқдим. Уйнинг даҳлизига етганимда Ванюшка орқамдан келиб бошимни ушлади ва секингина шивирлади:

— Сен ундан қўрқма, у яхши одам, кўзларига текилиб қарагин, бундай қарашни у яхши кўради.

Ҳаммаси ғалати туюлар, кишини ҳаяжонга соларди. Мен бошқачароқ ҳаётни кўрмаганман, лекин эс-эс билардимки, отам билан онам бундай яшаган эмас: уларнинг сўзлари ҳам, хурсандчилиги ҳам ўзгача бўлган, улар юрганда ҳам, ўтирганда ҳам бирга, бир-бирига яқин бўлган. Улар кўпинча оқшомлари хандон уриб узоқ-узоқ кулишар, дераза ёнига ўтириб олиб, овозлари борича ашула айтишарди. Кўчада одамлар тўпланиб уларни томоша қиларди. Буларга қараб турган одамларнинг юзлари овқатдан кейин ювиқсиз қолган талинкаларни эслатиб, кулгимни қистатар эди. Аммо бу ердагилар камдан-кам кулишади, кулганларида ҳам сабабини билиб бўлмайди, бир-бирларига ўдағайлашади, биттаси иккинчисига дўқ уради, бурчак-бурчакда шивирлашиб ғийбат қилишади. Бу ердаги болалар ҳам шундай ювошки, бор-йўқлиги билинмайди, гўё ёмғирда боёлган чанг сингари ерга қапишиб кетган. Бу уйда мен ўзимни бегона ҳис қиламан. Умуман, бу ҳаёт шубҳамни орттириб, ҳар бир нарсага чуқур диққат билан қарашга мажбур этади, ўнларча ништар қадаб мени безсета қилади.

Иван билан дўстлигим борган сайин мустаҳкамлашмоқда эди: бувим эртадан то қора кечгача рўзгор ишлари билан банд, шу сабабли кун бўйи Циганокнинг ёнида ўралаганим-

Уралашган эди. Бобом мени урганда у ҳамон қўлини чивикқа тутиб берар ва эртаси куни қаварган бармоқларини кўрсатиб ҳасрат қилар эди.

— Йўқ, бу билан иш битмайди! Сенга ҳам осон эмас, менга ҳам, буни қара! Энди аралашмайман, менга нима!..

Иккинчи сафар кераксиз дардга, бари бир яна ўзини муб-тало қилар эди.

— Аралашмоқчи эмасдинг-ку?

— Аралашмоқчи эмас эдим-ку, қўлимни тутиб берганим-ни ўзим ҳам билмай қолдим.

Кўп ўтмай Циганок тўғрисида янги бир нарсани билиб олдим. Бу нарса Циганокка нисбатан менда бўлган қизиқиш ва меҳр-муҳаббатни кучайтириб юборди.

Ҳар жума куни Циганок бувим яхши кўрадиган Шарап номли жийрон ахтани каттакон чанага қўшиб, тиззадан келадиган калта пўстин, бесўнақай шапка кийиб, белини кўк белбоғ билан маҳкам боғлаб, озиқ-овқат олгани бозорга кетарди. Шарап жуда айёр ва ўйноқи, ширинликка ўч эди. Баъзан Циганок бозордан тез қайтмас эди. Бундай пайтларда уйдагилар хавотирланиб дераза ёнига боришарди-да, ойна яхини пуфлаб эритиб, дам-бадам кўчага қарашарди.

— Кўринмайдими?

— Йўқ.

Ҳаммадан кўп бувим ташвишланар эди.

— Бу нима деган гап? — дерди у бобомга ва ўғиллари-га. — Бир кунмас, бир кун уни ҳалок қиласиз, отни ҳам ўлдирасиз! Сизларда шарми ҳаё борми? Ўзларингники камлик қиладими? Эҳ, тиниб-тинчимас авлод, очкўз бандалар, худо жазоингизни беради!

Бобом гумтайиб минғирлар эди:

— Қўй энди, бундан буёқ юбормаймиз...

Баъзан Циганок тушга яқин қайтиб келар, бобом билан тоғаларим дарҳол ҳовлига югуриб чиқишарди. Бувим ҳам зарда билан бурнакисини искаб, айиқ сингари лапанглаб, улар орқасидан ташқарига чиқар ва негадир, бундай пайтларда жуда бесўнақай кўринарди. Югуришиб болалар ҳам чиқишади, шундан кейин олатўполон ичида чўчқа болалари, паррандалар, балиқ ва ҳар хил нав гўшт билан тўла ченани бўшатиш бошланади.

— Айтган нарсаларимнинг ҳаммасини обкелдингми? — сўрайди бобом ўткир кўзларининг қирини ченага ташлаб. Иван исинмоқчи бўлиб ҳовлида ирғишларкан:

— Ҳаммасини обкелдим, — деб хушчақчақ жавоб беради. ва қўлдоқларини бир-бирига тап-тап уради.

— Қўлқопни уринтирма, унга пул тўланган,— деб ўшқиради бобом.— Пулдан қайтдимми?

— Йўқ.

Бобом битта-битта юриб, ченани айланиб чиқади ва эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Яна дунёнинг нарчасини олиб келганга ўхшайсан. Тагин бепул олган бўлмагин? Мен бунақаги ишни ёмон кўраман,— дейди-да, юзини буруштирганича, тез-тез юриб кетади.

Бобом кетгач, тоғаларим хурсанд бўлиб, ченага ёпирилишар, паррандаларни, балиқларни, гознинг ўпка-жигарларини, бузоқ почаларини, яхлит-яхлит гўштлирини салмоқлаб кўриб, ҳуштак чалишар, Циганокни мақтаб вағир-вуғур қилишарди:

— Бозор қилишни ўриглаибсан!

Бобом сингари қотма, аммо унга қараганда новчароқ, қоракуядай қоп-қора Михәил тоғам айниқса кўпроқ завқланарди. У пужина сингари эгиллиб-чўзилиб чена атрофида ирғишлар, қизиштиронинг тумшугига ўхшаган бурни билан ҳар бир нарсага искаб кўрар ва олазарак кўзларини сузиб, иштаҳа билан тамшанар, совқотган қўлларини енгига тикиб, Циганокни сўроқ қиларди:

— Отам сенга қанча пул берувди?

— Беш сўлкавой.

— Бу ерда ўн беш сўлкавойлик нарса бор-ку! Узинг қанча сарфладинг?

— Тўрт сўму ярим танга.

— Бундан чиқди тўрт ярим тангани чўнтакка урибсанда... Кўрдингми, Яков, одамлар қандай қилиб пул орттиришади?

Қаҳратон совуқда кўйлакчан турган Яков тоғам кўзларини пирпиратиб кўм-кўк осмонга қарар ва секингина кулиб ҳафсаласизлик билан:

— Ванька, сен бизга ярим шишадан ароқ қуйиб берасан!— дерди.

Бувим отни ченадан чиқариш билан овора:

— Гиргиттон бўлай, нима дейсан? Ўйнашгинг келяптими? Ўйнаша қол, ўйнаша қол!

Каттакон Шарап қалин ёлларини силкитиб, киприкларига қировни қоқар, оппоқ тишлари билан бувимнинг елкасини тишлар, бошидаги шоҳи рўмолини тортқилар, ўйноқи кўзлари билан унинг юзига тикилиб, секингина кишнара эди.

— Қорнинг очдимми?— деб сўрарди бувим.

Сўнгра намақопланган бир бўлак донни отнинг оғзига

тиқар ва фартуғини унинг тумшугига тутиб, нон ейишини ўйга чўмиб томоша қиларди.

Циганок худди тойчоқ сингари ўйноқлаб, бувимнинг ёнига келди.

— Бувижон, отимиз жудаям яхши-да, шундай ақллики...

— Нарӣ бор, думингни кўп ликиллатаверма!— бувим ер тепиниб жеркиб берди.— Биласанки бунақанги кунларда бетингни кўргим келмайди.

Циганок молларнинг кўпини пулга сотиб олмасдан ўғирлаб келишини бувим менга гапириб берди.

— Бобонг унга беш сўм берса, уч сўмини харажат қиларди, холос, лекин ўн сўмлик нарсани ўғирлаб келади,— деди бувим хафа бўлиб.— Ўғирлик қилишни яхши кўради, жудаям шўх. Бир марта қилиб кўрди — қўлга тушмади, уйдагилар бўлса кулиб, қўлга тушмагани учун мақташди, шундан кейин ўғирликка одатланиб қолди. Бобонг ёшлигида қашшоқлик азобини роса торганидан, қариганида очкўз бўлиб қолди, пулни ўз боласидан ортиқ кўради, текин нарсани кўрса, ўзини томдан ташлайди! Михайло билан Яков бўлса...

Бувим қўл силтаб, бир нафас жим бўлди-да, кейин орзи очиқ бурнаки қутисига тикилиб туриб, шундай деди:

— Биласанми, Лентя, бу ишларнинг ҳаммаси кўр хотин тўқиган тўрга ўхшайди, ахтарганинг билан учини тополмайсан! Бир кун эмас, бир кун Циганокни тутиб олишади-да, жони орзидан чиққунича уришади.

Яна бир дам индамай турди-да, эшитилар-эшитилмас:

— Оҳ-ҳо! Қонун-қоидалар кўп-ку, аммо ҳақиқат йўқ,— деб қўйди.

Эртаси кун Циганокка ялиниб, бундан кейин ўғирлик қилмаслигини сўрадим:

— Бўлмаса сўзингдан жонинг чиққунча уришади...

— Қўлга тушмайман, чап бериб кетаман: ўзим эпчил, отим чопқир!— деди у кулимсираб, аммо ўша заҳотиёқ юлғамгин тус олди.— Ўғрилик ёмон, хатарли иш, буни ўзим ҳам биламан. Мен буни шунчаки, зерикканимдан қиламан. Шулар ҳам йиғмайман, тоғаларинг бир ҳафта ичида бор-йўғимни қоқиб олишади. Мен бахил эмасман, олаверсин! Ўзим тўқман, шунисига шўвур.

Кейин у бирдан мени кўтариб олиб, аста-секин силкитди.

— Жудаям енгилсан, нимжонсан, лекин суякларинг бақувват, подвон бўласан. Биласанми нима: гитара чалишни ўргангин, Яков тоғанга ялин, азбаройи худо, ҳазили йўқ. Сен ҳали кичкинасан, дарров ўрганиб оласан! Миттидек бўлсанг ҳам сержаҳлсан! Бобонгни ёмон кўрасанми?

— Билмасам...

— Мен бувингдан бўлак ҳамма Каширинларни ёмон кўраман, уларни иблис яши кўрсин!

— Мени-чи?

— Сен Каширин эмассан, сен — Пешковсан, сенинг қонинг ҳам, наслинг ҳам бошқа...

Кейин у бирдан мени маҳкам бағрига босиб, инграган товуш билан нолий бошлади:

— Тангрим менга овоз бермаган-да! Бўлмаса одамлар қалбини алангалатиб юрардим... Қани, жўна, биродар, ишга халакит берма.

У мени ерга қўйди, оғзига бир талай майда мих солди-да, каттақон чор бурчак тахтага узун ва ҳўл қора матони таранг тортиб қоқа бошлади.

Сал кундан кейин у ҳалок бўлди.

Воқеа шундай юз берди: ҳовлида, кўча дарвоза ёнида, эман ёғочидан ясалган пояси йўгон ва серкўз каттақон бир бут кўп маҳалдан бери деворга суёглиқ турарди. Бу уйга келган кунимдаёқ унга кўзим тушганди, ўшанда у анча янги ва сап-сариқ эди, бироқ куз бўйи ёмғирда қолиб, қорайиб кетди. Ундан тезобга солинган эманнинг тахир ҳиди келади, тор ва ифлос ҳовлида бу бут ортиқча эди.

Яков тоғам бу бутни хотинининг қабрига қўйиш ниятида сотиб олган ва марҳуманинг йиллик маъракасида ўз елкасига қўйиб, қабристонга олиб боришга аҳд қилган эди.

Маърака қиш бошларидаги шамба кунининг бирига тўғри келди. Ҳаво совуқ, изғирин шамол томлардаги қорларни учириб ерга туширарди. Ҳамма уйдан ховлига чиқди, Бобом билан бувим учала набираларини олиб, тиловат қилиш учун ҳаммадан илгари қабристонга кетишган, аллақандай бир гуноҳимнинг жазоси учун мени уйда қолдиришган эди.

Бир хилда калта қора пўстин кийган тоғаларим бутнинг бош томонини кўтариб, иккала қанотини елкаларига қўйиб туришди: Григорий билан яна аллақандай бегона бир одам бутнинг поя томонини аранг ердан узиб, Циганокнинг кенг елкасига қўйишди; Циганок гандираклаб кетиб, оёқларини кериб, туриб қолди.

— Кўтара оласанми?— сўради Григорий.

— Қайдам. Оғирроқ кўринади...

— Дарвозани оч, сўқир шайтон!— жаҳл билан бақирди Михаил тоғам.

Яков тоғам ҳам гап қотиб:

— Уялмайсанми, Ванька, иккаламиз ҳам сенга қараганда нимжонмиз,— деди.

Григорий дарвозани очар экан, жиддий туриб Иванга гап уқтирди:

— Эҳтиёт бўл, оғирлик қилса ўзингни қийнама! Худога топширдим!

Михаил тоғам кўчадан туриб:

— Аҳмоқ кал!— деб бақирди.

Ҳовлидаги ҳамма одам бутни олиб кетишганига хурсанд бўлгандек кулимсираб, вағиллаб гаплаша бошлади.

Григорий Иванович қўлимдан ушлаб ишхонага томон бора экан, йўл-йўлакай:

— Бобонг, эҳтимол, бугун сени урмас, анча хурсанд кўрилади,— деди.

Ишхонага киргач, бўяшга тайёрланган юнг уюми устига мени ўтказиб, меҳрибонлик билан елкамгача юнг билан ўраб қўйди-да, қозонлардан кўтарилган бугни дам-бадам искаб-искаб, хомушгина гап бошлади:

— Чироғим, мен ўттиз етти йилдан бери бобонгни билман, иш бошлаган вақтда ҳам разм солиб кўрганман, ишнинг охирида ҳам кўриб турибман. Авваллари бобонг иккаламиз қалин ошна эдик, шу ишни ҳам ҳамжиҳатлик билан бошлаганмиз. Бобонг уddaбурон одам! Мана, бутун ишни қўлга олиб, хўжайин бўлволди, мен ношудлик қилдим. Аммо ҳаммамиздан ҳам парвардигор ўзи доно: у шундай бир илжайиб қўйса бас — ҳар қандай ақлли одамнинг иши чаппасига кетади. Бу гапнинг маъниси нима-ю бунақа ишларнинг олди-кети қанақа — ҳали сен буни тушунмайсан, аммо сен ҳаммасини тушунишинг керак. Йўқса, етимнинг кун кўриши қийин бўлади. Отанг Максим Савватич ҳар нарсага ақли етдиган ўткир одам эди, шунинг учун бобонг уни ёмон кўради, асло чиқиштирмасди...

Печдаги оловнинг олтиндек қизариб ёнишига, қозонлардан кўтарилган оппоқ булутдек буғларнинг қийшайган шифт тахталарига кўкимтир қиров бўлиб ёнишишига ва томнинг ҳурпайган тешикларидан кўринган кўм-кўк осмонга қараб ўтириб, Григорийнинг ёқимли сўзларини тинглаш жуда кўнглили эди. Шамол бир оз босилди, аллақерда сфтоб чарақлаб, ҳовли саҳни, гўё шиша зарралари сепилгандек, йилтираб кетди, кўчадан ченаларнинг ғижирлаган овози эшитилди, мўрилардан бурқираб ҳаво ранг тутун кўтарилди, қор устида энгил-елпи соялар, гўё алланимани ҳикоя қилаётгандек, кеза бошлади.

Новча, қотма, серсоқол, бошяланг, шалпангқулоқ бешиён жодугарга ўхшаш Григорий қозонда қайнаётган бўёқни ара-лаштиради, оғзи тинмай менга насихат қилади:

— Ҳамманинг кўзига тикилиб қара, агар сенга ит ирил-ласа, сен ҳам унга ирилла — дарров нафаси ўчади...

Кўзойнаги оғирлик қилиб қаншарини эзиб юборган, бурни-нинг учи кўкариб, худди бувимнинг бурнига ўхшаб моматалоқ бўлиб кетган.

— Шошма-чи! — деди у бирдан ташқарига қулоқ солиб. Кейин оёғи билан печ қопқоғини беркитди-да, алпанг-талпанг ирғишлаб, югурганича чиқиб кетди. Унинг орқасидан мен ҳам чопдим.

Емакхонанинг қоқ ўртасида Циганск осмонга қараб ётарди, деразадан тушган бир жуфт сербар шуъланинг биттаси боши билан кўкрагини, иккинчиси оёғини ёритиб турар, пешонаси ғалагирок йилтирарди; қошлари чимирилиб юқорига кўтарилган, қийиқ кўзлари қоп-қора шифтга тикилганича қотиб қолган. Қорамтир лаблари тўхтовсиз титраб, пуштиранг кўпик чиқарар, оғзининг икки четидан юзига ва бўйнига қон оқиб ерга тушмоқда, елкаси остидан ҳам қуюқ қон сиқиб оқмоқда эди. Оёқлари бесўнақай чўзилган, чолвори шалаббо бўлиб шолчага чилпа ёпишиб қолган. Пол топ-тоза қилиб ювилганидан чиннидек ялтирарди. Қон оқими ердаги шуълани кесиб ўтиб, бўсагага томон оқар, ярқ-ярқ қиларди.

Циганок қимирлолмайд жим ётибди, фақат икки ёнига ташланган қўлларининг бармоқлари оқиста қимирлаб, полни таталайди, бўялган тирноқлари офтобда ялтирайди.

Энагамиз Евгенья чўккалаб олди-да, ингичка шамни Иваннинг қўлига қистирмоқчи бўлди, бироқ Иван ушлай олмади, шам ағдарилиб, пилиги қонга беланди, Евгенья шамни ердан олиб, фартуғининг этаги билан артди-да, жонсарак бармоқлари орасига яна қистириб қўймоқчи бўлди. Хонани шивирлаган товуш босиб кетганди, бу товуш худди шамол сингари мени останада итарар, лекин мен эшик тутқичига маҳкам ёпишиб олгандим.

Яков тоғам бўзарган, шалайими чиққан ҳолда нурсиз кўзларини дам-бадам пирпиратиб, қалтираб-титраб, бошини чайқаб, аллақандай хунук овоз билан ҳикоя қиларди:

— Қоқилиб кетди... шундай йиқилди-ю, бут босиб қолди, белини эзиб юборди. Бизни ҳам майиб қиларди-ку, ammo биз бутни ташлаб, вақтида қочиб қолдик.

— Сиз уни бутга бостиргансиз, — деди Григорий бўғиқ овоз билан.

— Биз-а? Бу нима деганинг?

— Ҳа, сиз!

Қон ҳамон оқмоқда, бўсага ёнида ҳалқоп бўлиб тўпланмоқда, тобора қорайиб, гўё секин-аста кўтарилаётгандек эди.

Циганок оғзидан пушти ранг кўлик чиқариб, тушида босин-қирагандек инграр, тобора сўлишиб, полга ёпишиб, худди ерга сингиб кетаётганга ўхшарди.

— Михайло отамга хабар бериш учун от чоптириб бутхонага кетди, — деди Яков тоғам, — мен буни извошга солдим, тезда бу ерга олиб келдим... Яхшиям бутнинг поя томонини ўзим кўтармаганим, бўлмасами...

Энага Циганокнинг қўлига яна шам қистирмоқчи бўлиб, унинг кафтига шам ёғини, кўз ёшини томизар эди.

— Қанақа гўлсан ўзинг, бош томонига, полга ўрнатиб қўя қолсанг-чи! — деди Григорий дағдаға қилиб.

— Ҳа-я, рост айтасан...

— Шапкасини олиб қўй!

Энага Иваннинг шапкасини олди; унинг боши дук этиб полга тушди-да, қийшайиб қолди. Энди оғзидан — фақат лабининг бир четидан лахта-лахта қон кела бошлади ва анчагача тўхтамади. Олдинига мен, Циганок бир оз дам олгач, ўрнидан туриб полга ўтиради-ю, туфлаб ташлаб: «Вой, мунча иссиқ-а!» деса керак деб ўйлаган эдим.

У якшанба кунлари тушки овқатдан кейин ухлаб турганида шундай қилар эди. Аммо бу сафар ўрнидан турмас, бордан сайин сўлиб, эримоқда эди. Офтоб нури аллақачон ундан йироқлашган, узун-узун ёрқин шуълалар қисқариб, энди фақат дераза тоқчаларини ёритар эди. Циганокнинг бутунлай қорайиб кетган бармоқлари қимирламай қолган, лабидаги кўниклар ҳам йўқолган эди. Бош томонида ва қулоқлари ёнида учта шам липиллаб, олтин нурлари билан тимқора бароқ сочларини ёритиб турарди, қонсиз юзларида сарғиш шуъла ўйнар, қирра бурнининг учи ва пушти ранг тишлари йилтирарди.

Энага чўкка тушиб олиб тўхтовсиз йиғлар:

— Қўзичоғим, овунчоғим... — деб пичирларди.

Юрагим орзиқиб, баданим жунжикиб кетди. Стол тагига кириб, яшириниб олдим. Бир маҳал почапўстин кийган бобом, тулки ёқали кенг пальтода бувим, Михаил тоғам, болалар ва аллақанча бегона кишилар емакхонага ёпирилиб кириб келишди.

Бобом пўстинини ерга улоқтириб:

— Аблаҳлар! Шундай йигитни бекорга нобуд қилдинглар-а! Бирон беш йилдан кейин қанақанги бебаҳо одам бўларди... — деб овози борича шовқин солди.

Полга улоқтирилган кийимлар Иванни кўришимга халақит бергани учун мен стол тагидан чиқдим, бироқ бобомнинг оёғи остида ўралашиб қолдим. Бобом мени итариб ташлаб,

кип-кизил, кичкина муштунни дўлайтириб тогаларимга дўқ қилди:

— Бўрилар!

Кейин қўлларини скамейкага тираб ўтириб олди-да, ўп-каси тўлиб гижирлаган овоз билан нолий бошлади:

— Биладан — у икковингнинг ҳам йўлингда гов бўлиб қолган эди... Эҳ, Ванюшка... Ванюшка... Тентаккинам! Осмон узоқ, ер қаттиқ. Менга қара, онаси, кейинги йилларда парвардигор биздан юз ўгирдимиз дейман, а? Нима дединг, онаси?

Бувим полга узала тушиб олиб, Йваннинг юзини, бошини, кўкрагини ушлаб кўрар, кўзига тикилар, қўлларини силар эди; питирлайвериб шамларни ҳам йиқитиб юборди. Ниҳоят бувим ярқироқ қора либосда бутунлай қорайган ҳолда зўр-базўр ўрнидан турди-да, кўзларини ғазабнок чақчайтириб, секингина:

— Йўқолинг, ифлослар! — деб ўшқирди.

Бобомдан бошқа ҳамма одам емакхонадан чиқиб кетди... Циганскни шов-шувсиз, маърака-маросимсиз жўмишди...

IV

Мен сербар каравотда, каттакон кўрпага тўрт қават ўралиб, ибодат қилаётган бувимнинг овсизга қулоқ солиб ётибман. У тиз чўккан ҳолда, бир қўлини кўксига қўйиб, иккинчи қўли билан шошмасдан, ҳар замонда бир чўқинмоқда.

Ташқарида совуқ чирсиллайди, ях босган дераза ойналаридан кўкимтир ой нури уйга тушиб турганидан бувимнинг ёқимли юзи ва каттакон бурни яққол кўринади, қал-қора кўзлари эса, фосфор ўти сингари йилт-йилт қилади, бошидаги ипак рўмоли чўтдай товланиб ярқирайди, қора кўйлагини элкасида ҳилпираб жимирашади, этаги ер билан битта бўлиб судралади.

Бувим ибодатини тамомлагач, индамасдан ечинади-да, кийимларини бурчакдаги сандиқ устига яхшилаб тахлаб қўйиб, каравот ёнига келади, мен бўлсам ўзимни жўрттага қаттиқ ухлаганга соламан.

— Ҳа, ёлғончи, шайтон, биладан, ухлаганинг йўқ! — дейди у секингина, — башарангдан ҳам кўриниб турибди. Уй-ғоқмисан, эркатоим? Қани, кўрпани бер-чи!

Нечосғли уринмайин ўзимни кулгидан тўхтага олмайман, шунда бувим мени уришган бўлиб:

— Ҳа-ҳа, ҳали сен кампир бувингни эрмак қиладиган бўлдингми? — дейди.

Бувим кўрпанинг бир четидан ушлаб, эпчиллик билан шундай қаттиқ тортадики, мен даст кўтарилиб, бир неча бор ўмбалоқ ошиб юмшоқ пар тўшак устига тушаман.

— Ҳа, адабингни едингми? Ажаб бўлди!— дейди бувим хахолаб.

Баъзан бувим жуда узоқ ибодат қилади, бундай кезларда мен дарҳақиқат, уклаб қоламан, унинг келиб ётганини ҳам билмайман.

Айниқса уйда хафагарчилик, уриш-жанжал чиққан кунлар доим узоқ ибодат билан яқунланади. Бундай ибодат сўзларини эшитиш жуда мароқли: бувим уйда бўлиб ўтган синопатларнинг ҳаммасини батафсил худога қўшиб арз қилади; тиз чўкиб, худди дўнг тепа сингари чўнқайиб олади-да, олдин алланималар деб лаби лабига тегмай пичирлаб туради, кейин салмоқ билан ҳасрат қилишга тушади:

— Худое худовандо, ўзингга аёнки, ҳар ким ҳам яхшироқ кун кўрмоқни орзу қилади. Михайло катта, унинг шаҳарда қолгани маъқул, дарёнинг нариги бетига ўтиб иш бошлашга тоби йўқ, чунки у ер нотаниш, синашта эмас, кети нима бўлиши — номаълум. Отаси бўлса кўпроқ Яковни яхши кўради. Ота деган ўз болаларига бир кўзда қарамаса — бу қандай гап ахир? Чол жуда ўжар, ишқилиб, ўзинг уни йўлга солгин-да...

Бувим порлаб турган йирик кўзларини қорайган иконаларга тикиб, ўз худосига маслаҳат беради:

— Худоё худовандо, чолимга ўзинг инсоф бер — хайрли туш орқали шундай башорат қилгинки, болаларни қай тартибда бўлак-бўлак қилиб қўйиш кераклигини билиб олсин!

Бувим қайта-қайта чўқинади, каттакон пешанасини полдаги шолчага уриб, сажда қилади, сўнгра яна қаддини ростлаб, эътиқод билан ёлворади:

— Варварага ҳам бир қиё боқиб, жилмайиб қўйсанг бўларди! Бирор иш қилиб сени ранжитиб қўйдими ёки гуноҳи бошқаларникидан кўпми? Шундай бақувват бир жувоннинг умри қайғу-ҳасратда ўтгани яхшими? Григорийни ҳам эсингдан чиқарма, худойим, кўзлари борган сайин ожизланиб кетяпти. Кўр бўлиб қолса, тиланчилик қилишга мажбур бўлади, бу яхши эмас! Бечора бутун куч-қувватини чолга сарф қилди, кошки чол унга ёрдам берса!.. Ё раббим, раббим...

Гўё қаттиқ уйқуга кетгандек, совуқда қотиб қолгандек, бошини, қўлларини солинтириб анчагача индамай ўтиради.

— Яна нимани сўрамоқчидим?— деб эслай бошлайди бувим қошларини чимириб.— Ҳа-я, барча мўмин бандаларингга марҳамат қил, мен нодон қулингнинг гуноҳларини

кечир, биласанки, қасддан гуноҳ қилмайман, нодонлигимдан қиламан.

Кейин чуқур нафас олиб, руҳи енгил тортгандек мулоҳим овоз билан:

— Яратган тангрим, ҳаммаси ўзингга аён, нима қилсанг, ўзинг қиласан,— дейди.

Бувим ўз худоси билан ниҳоятда тотув бўлгани учун бу худо менга жуда ёқар эди, шунинг учун кўпинча бувимга:

— Худодан гапиргин,— деб ялинар эдим.

Бувим худо тўғрисида сўз бошлашдан олдин албатта ўрнадан туриб ўтирарди, рўмолини бошига ташлаб, кўзларини юмиб, ҳар бир сўзни ғалати оҳангда чўзиб, эшитилар-эшитилмас қилиб гапирарди. Шу алфозда алламаҳалгача, то кўзим уйқуга кетгунча давом этарди:

— Худо жаннатдаги кўкаламзорда, гулзорларда, тала устида, кумуш арғувон дарахтлари остида ёқут тахтада ўтиради; арғувонлар йил бўйи гуллаб туради; жаннатда қиш ҳам бўлмайди, куз ҳам, жаннат гуллари асло сўлмайди, бу гуллар худо суйган бандаларнинг кўнглини очиш учун, доим яшнаб туради. Худонинг атрофида жуда кўп фаришталар учиб юради; улар шунчалик кўпки, худди ёғаётган қорга ёки тўзғиб кетган асаларига ўхшайди, гўё бир гала оғ; каптарга ўхшаб осмондан ерга учиб тушади-да, яна осмонга кўтарилиб, биздек осий бандаларнинг жамики ишларини худога етказиб туришади. Бу фаришталар орасида сеники ҳам, меники ҳам, бобонгники ҳам бор, худо жамики бандаларига бир кўз билан қарайди, шунинг учун ҳаммага биттадан фаришта берган. Масалан, сенинг фариштанг: «Лексей тилини чиқариб бобосини масхара қилди»,— деб худога хабар етказди. Худо ҳам: «Чолга айт, Лексейни саваласин!»— деб буйруқ беради. Шундай қилиб, худо ҳар кимнинг қилмишига яраша иш кўради: бировни ёрлақайди, бировни ғамга ботиради, хуллас, унинг ишлари шунчалик яхшики, фаришталар шоду хуррамлик билан қанот қоқиб: «Сенга минг-минг ҳасанот!»— деб тангрига тинмай ҳамду-сано айтадилар. Худо эса: «Бўлди, кўп мақтайверманглар!» дегандек илжайиб кўяди.

Бувимнинг ўзи ҳам бошини чайқаб, кулимсирайди.

— Шуларни ўзинг кўрганмисан?— деб сўрайман.

— Кўрмаган бўлсам ҳам биламан!— дейди бувим маънолик қилиб.

Бувим худодан, жаннатдан, фаришталардан гапирганида бутунлай мулоҳимлашиб, кичкина тортиб, ёшариб кетарди,

айниқса унинг намли кўзлари алланечук илиқ нур сочарди. Мен бувимнинг йўғон қилиб ўрилган ипакдай майин сочларини қўлимга ушлаб, бўйнимга ўраб олардим-да, кишини ҳеч қачон зериктирмайдиган, битмас-туганмас ҳикояларини қимир этмасдан, диққат билан эшитиб ётардим.

— Худони кўриш одам боласига насиб бўлмаган, кимки кўрса — кўзи кўр бўлиб қолади; ёлғиз азиз-авлиёларгина уни рўйирост кўра оладилар. Лекин фаришталарни кўрганман; улар фақат бегуноҳ одамнинг кўзига кўринадилар. Бир куни эрталаб черковда ибодат қилиб турган эдим. Қарасам, меҳробда иккита фаришта юрибди, бамисоли туманга ўхшайди — орқаларидаги тамомий нарса яққол кўринади, докадек нафис қанотлари ерда судралади. Улар минбар атрофида айланашиб, поимиз Илья отага кўмаклашади: у нимжон қўлларини кўтариб худога сизгинаётганида, фаришталар унинг тирсагидан ушлаб туришади. У жуда-жуда кексайиб қолганди кўзларининг нури кетиб, юрган йўлида туртинаверарди. Шундан кейин сал кунда бечора вафот этди. Ушанда севинганимдан, турган еримда қотиб қолдим, юрагим жизиллаб, кўзимдан тирқираб ёш оқа бошлади, оҳ, қандай яхши эди-я! Эй, Лёнька, қўзичоғим, худойим яратган ҳамма нарса яхши, осмон ҳам, ер ҳам — ҳаммаси яхши!

— Визнинг уйдаги аҳвол ҳам яхшими?

Бувим чўқиниб олиб, жавоб берди:

— Худога шукур, ҳаммаси яхши!

Бу нарса мени таажжублантирди: уйдаги аҳволнинг яхшилигига ишониш жуда қийин; назаримда бу уйда яшаш кундан-кунга оғирлашмоқда эди.

Бир куни Михаил тоғамнинг хонасига қирадиган эшик ёнидан ўта туриб бошдан-оёқ оппоқ кийинган Наталья холамни кўриб қолдим; у иккала қўлини кўксига қўйиб уйда гир айланар ва қўрқинчли овоз билан:

— Э худо, тезроқ жонимни ол, мени олиб кет... — деб фиғон чекар эди.

Мен унинг нима сабабдан фиғон чекишини билардим, шунингдек, Григорийнинг:

— Кўр бўлиб қолсам, қайтага яхши — тиланчилик қилиб юравераман... — деган гапларига ҳам ақлим етарди.

Мен Григорийнинг тезроқ кўр бўлишини хоҳлардим, чунки, шунда қўлидан етаклаб кўчама-кўча, доим бирга юрардик-да. Мен бу тўғрида Григорийнинг ўзига ҳам айтиб қўйганман; уста бу гапимга илжайиб:

— Хўп, майли, шундай қиламиз! Мен ҳам кўча-кўйда: «Мана бу йигитча ипхона бошлиғи Василий Кашириннинг

набираси, қизининг ўгли!» деб юраман, эрмак бўлади...— деган эди.

Наталья холанинг кўз остлари мўматалоқ бўлиб қетганини, заъфарон юзидаги лабларининг шишганини мен неча бор кўрганман. Шундай пайтларда бувимдан:

— Тоғам хотинини урадимми?— деб сўрар эдим.

Бувим бир хўрсиниб жавоб берарди:

— Уради, лаънати тоғанг, бировга кўрсатмасдан уради. Бобонг ургани қўймайди, шунинг учун кечаси уради. Тоғанг жуда золим, хотини бўлса ўларча бўш...

Кейин секин-секин қизишиб гапга тушиб кетарди:

— Ҳар қолда эндиғилар илгаригидек урмайди! Урганда ҳам тишгами, қулоққами бир тушириб қолишади ё бўлмаса бирпас сочдан бураб тортишади, холос: илгарилари соатлаб қийнашарди. Бир марта бобонг мени ҳайит кунини тушдан бошлаб кечгача урган. Уриб-уриб чарчагач, бир оз даммини оларди-да, яна урарди. Қамчи билан ҳам урган, қайиш билан ҳам, ишқилиб, қўлига тушган ҳар бало билан урган.

— Нимага?

— Эсимда йўқ. Бир кунини у мени ура-ура чалажон қилиб ташлади, кейин беш кунгача овқат бермади. Ушанда ўлишимга сал қолган эди. Яна бир кунини...

Бу нарса мени қаттиқ тажжублантирар эди; ахир бувимку бобомга қараганда икки марта йўгон, шу сабабли бобонинг бувимга кучи етганига асло ишонмас эдим.

— У сендан зўрми?

— Зўр эмас, катта! Иккинчидан — эрим! У мени қийнагани учун худонинг олдида жавоб беради, мен чидашим керак...

Бувимнинг иконаларга ўтирган чангларини қандай ҳафсала билан артишини, ибодат пайти қиядиган мурсагини чўтқалаб тозалашини томоша қилишининг бошқача гашти бор; бу иконалар марварид, кумуш ва ранго-ранг қимматбаҳо тошлар билан нақшланган эди. Бувим эпчил қўллари билан бир иконани олиб кулимсирарди-да, меҳри товланиб тикилганича:— Қандай хушрўй!..— деб қўяр ва чўқиниб олиб, иконани ўпар эди.

— Эй, меҳрибон онамиз, битмас-туганмас қувончимиз, чанг босиб кетибсан, юзларинг исланиб кетибди! Лёня, буни қара, қўзичоғим, хатларини қара, қандай нозик, суратларини кўр, томоша қил: ҳар биттаси алоҳида-алоҳида турибди. Бу иконанинг оти «Ун икки ҳайит», ўртасидаги худонинг онаси Биби Марям бўладилар. Мана буниси — «Мен учун қабрингда фиғон чекма, онажон» деб аталади.

Тоғамнинг Катерина исмли ногирон қизи қандай берилиб қўғирчоқ ўйнаса, назаримда бувим ҳам иконаларни худди шундай ихлос ва жиддийат билан ўйнар эди.

Бувим жинларни кўп кўрган экан; жинлар унга гоҳида тўда-тўда бўлиб, гоҳида биттаси кўринар экан.

— Бир куни кечаси, рўза ойида Рудольфнинг уйи ёнидан ўтиб кетаётган эдим. Сутдек ойдин кеча; мундоғ қарасам, том бошида, мўри ёнида аъзойи бадани жун босган каттакон ажина ўтирибди, шоҳлари бор, ҳадеб бошини мўрига тикиб искаяпти, пишқириб-пишқириб қўяди. Исаб бўлиб, думини тунукага уради, тақир-туқур қилади. Мен дарҳол чўқиниб: «Худоё худовандо, инс-жинсларни ўзинг гумдон қилгайсан!» — деб дуо қилдим. Дуо ўқишим билан ажина оҳиста чинқириб юборди-да, дўмбалоқ ошиб ҳовлига тушди ва бирпасда кўздан ғойиб бўлди. Афтидан, Рудольфлар шу куни бирон гўштлик овқат пиширганлар¹, ажина хурсанд бўлиб ҳидлаб турган эди.

Ажинанинг дўмбалоқ ошиб томдан ҳовлига учиб кетганини мен кўз олдимга келтириб, қотиб-қотиб куламан, бувим ҳам кула-кула гапирарди:

— Улар шўхлик қилишни жуда яхши кўради, худди ёш болага ўхшайди! Бир куни ҳаммомда кир юваётган эдим — вақт ярим кечага яқинлашиб қолганди — бирдан печнинг эшиги тарақлаб очилиб кетди. Печь ичидан худди суваракдай қора, қизил, яшил тусли майда-майда ажиналар ёпирилиб чиқди. Мен эшик томон қочдим, йўл беришмайди, жинлар орасида ўралашиб қолдим, ҳаммом жинларга лиқ тўлди, иложи йўқ, оёғимга ёпишишади, у ер-бу еримдан тортқилашади, шунчалик сиқиб юборишдики, ҳатто қўлимни бўшатиб чўқинишга ҳам иложим қолмади! Ҳаммаси мушук болага ўхшаган бароқ, момиқдек юмшоқ, иссиқ, аммо тикка-тик юришади: гир айланиб, шўхлик қилишади, сичқоннинг тишига ўхшаган майда-майда тишларини ғижирлатишади, кўзлари бўлса кўм-кўк, эндигина бўртиб келаётган шоҳлари салпал кўринади, думлари баайни чўчқа боласининг думига ўхшайди — худоё тавба! Ахийри ҳушдан кетиб қолдим! Ўзимга келиб қарасам, шам зўрға-зўрға ёниб турибди, сувим совиб қолибди, кирларим сочилиб ётибди. Ҳаҳ ер юткурлар-э, дедим.

Мен кўзимни юмсам, печь оғзидан, кул ранг тошлар орасидан тўда-тўда бўлиб чиқиб келаётган, жунлари ҳурпайган

¹ Христиан динида рўза кунлари гўштлик овқат ейиш ман этилади. (Тарж.)

турли-туман махлуқлар секин-аста кичкина ҳаммомни тўлдиришгани, шамни пуфлашгани, масхарабозлик қилиб пушти тилларини чиқаришгани кўз олдимга келади. Буларнинг ҳаммаси жуда қизиқ, лекин қўрқинчли. Бувим бошини чайқаб, бир нафас жим туради, кейин бирдан алангадай ловиллаб, яна давом этади:

— Лаънатиларнинг ёмонларини ҳам кўрганман, бу ҳодиса ҳам қишда, қоронғи тунда рўй берган, ҳаво совуқ, бўрон. Дюков жаридан ўтиб бораётган эдим, эсингдами, Яков билан Михайло дадангни ўша ердаги ҳовузга — муз ёриғига ботириб ўлдирмоқчи бўлишганини айтиб берган эдим-ку? Ана ўша ерда эндигина сўқмоқ йўлдан бурилиб, пастга тушиб кетаётсам, беҳосдан кимдир ҳуштак чалиб, чинқириб юборди! Бундай қарасам, учта қора от қўшилган чана мен томонга елдек учиб келяпти; қизил қалпоқ кийган норғил ажина қоziқдай тикка туриб олиб, занжирдан қилинган тизгинни тортиб отларни ҳайдаб келяпти. Жарда чана йўли йўқ, бирок чана қорни ошноқ булут сингари тўзғитиб, тўппа-тўғри кўлга қараб учиб бормоқда. Чанада ўтирганларнинг ҳаммаси жинлар: ҳуштак чалишади, шовқин-сурон қилишади, қалпоқларини силкитишади, шу зайлда худди шунақа чанадан етти-таси ўтиб кетди, ҳаммаси ўт ўчирувчиларга ўхшайди, отлари ҳам қоп-қора, билиб қўй — булар от эмас, ҳаммаси ота-онасининг қарғишига қолган одамлар, бундай одамлар жинларга эрмак бўлиб қолади, жинлар ўзларининг ҳар хил тўю байрамларида уларни чанага қўшиб, тонг отгунча ялло қилиб юринишади. Ўша куни мен жинларнинг тўйини кўрган бўлсам керак...

Бувим шунчалик самимият билан, шу қадар соддагина қилиб гапирар эдики, унга ишонмаслик асло мумкин эмасди.

Айниқса Биби-Марямнинг ер юзида кўрган азоб-уқубатлари, қароқчи «князь-хоним» Енгаличевага: «русларни талама, қийноққа солма», деб панд-насихат қилганлиги ҳақидаги ривоятларни жуда яхши баён қиларди; мўмин банди Алексей, сарбоз Иван ҳақидаги афсоналарни, доно Василиса, Така поп ва худонинг асрандиси ҳақидаги эртақларни, Марфа бегим, Уста момо, қароқчилар атамани, Миср қизи осий Мария, қароқчи онасининг ҳасратлари ҳақидаги мудҳиш воқеаларни чиройли қилиб сўзлаб берарди; бу хилда ривоят, эртақ ва турли афсона-ю воқеаларни бувим беҳисоб билар эди.

Бувим на одамлардан, на бобомдан, на шайтондан ва на турли-туман инс-жинслардан қўрққан ёки чўчиган эмас, лекин шунга қарамай, қора суваракдан ўлгудай қўрқар, алла-

қанча ердан туриб шарпасини сезар эди. Баъзан кечаси мени уйғотиб:

— Алёша, жон болам, суварак юрибди, эзиб ташлагин, худо хайрингни берсин!— деб секин қулогимга шивирларди.

Мен кўзим уйқуда бўлса ҳам туриб шамни ёқардим-да, полда эмаклаб душманни қидира бошлардим, бироқ у кўпинча ҳадеганда қўлга туша бермасди.

— Ҳеч қаерда йўқ-ку,— дердим мен; бувим бўлса, кўрпага бурканиб қимирламай ётган еридан зўрға-зўрға овозини чиқариб ялинар:

— Бор, ахир! Жон болам, тузукроқ қараб кўргин! Шу ўртада юрибди, биламан ахир,— дерди.

У ҳеч қачон янглишмасди: мен каравотдан анча нарида узоқроқ бир ерда суваракни албатта топар эдим.

— Ўлдирдингми? Худога шукур-ей! Барака топ, болам...

Шундан кейин кўрпани очиб ташлар, эркин нафас олиб, илжайиб қўяр эди.

Башарти мен суваракни тополмасам, бувим сира ухлаёлмас, жимжит кечада шитирлаган товушдан аъзойи баданини титроқ босганини сезардим, нафаси қайтиб зўрға-зўрға шивирлагани қулогимга кирарди:

— Остона ёнида юрибди. Сандиқ тагига кириб кетди.

— Суваракдан нега мунча қўрқасан?

Бувим бамаъни жавоб берарди:

— Уларнинг нима кераги борлигини билмайман! Қоп-қора бўлиб ўрмалагани-ўрмалаган. Лекин худо ҳар бир жониворга бирон вазифа топширган: қирқоёқ кўпайса билгинки, уйни зах босиб кетибди, қандала кўпайдими — демак, деворлар ифлос бўлиб кетган, бит босса — одам касал бўлади — ҳаммасининг ўз ўрни бор! Булар-чи — ким билади, нима учун яратилган?

Бир куни бувим тиз чўкиб, худо билан дилкашлик қилиб ўтирган пайтда, бобом тўсатдан эшикни ланг очиб, бўғиқ овоз билан:

— Югур, онаси, худо қоқ тепамиздан урди — ўт кетди!— деди.

— Ростданми?— бақирди бувим шартта ўрнидан туриб ва иккаласи тапир-тупир қадам ташлаб, қоп-қоронғи катта уйга кириб кетди.

— Евгенийя, иконаларни ол! Наталья, болаларни кийинтир!— деб қатъият билан дадил буйруқ берарди бувим; бобом бўлса, эшитилар-эшитилмас:

— Шўрим қурсин, шўргинам қурсин...— деб мингиллар эди.

Мен югурганимча ошхонага чиқдим: ҳовлига қараган дераза олтин сингари ярқирар, пол устида сап-сарик доғлар уёқдан-буёққа ўрмаларди; Яков тоғам ялангоёқ қолда этганини пайтавасиз кияр экан, чўғ босиб олгандек ирғишлаб бақирар эди:

— Бу Мишканинг иши, ўт қўйгану, қочган, албатта ўша!

— Овозингни ўчир, итвачча!— деб бувим тоғамни эшик томонга шундай итардики, йиқилишига сал қолди.

Музлаган дераза ойналаридан устахона томининг ёнгани бемалол кўринар, олов гуркираб эшигидан буралиб чиқарди. Жимжит кечада қип-қизил олов тутунсиз ловиллаб, тутунни баланд осмонда бир парча қорамтир булут сингари чайқалиб, кумушдай жилваланган. Сомон йўлини кўришга халақит бермасди. Қор қирмизи тусга кириб ялтирарди, иморат деворлари эса, ҳовлининг ёнғин авж олган иссиқ томонига гўё талпинаётгандек титраб, тебранмоқда, устахона деворининг яллиғланган катта-катта тешикларидан чўғдек қизиган қий-шиқ-қинғир михлар сингари аланга отилиб чиқмоқда эди. Қип-қизил олтин каби аланга ленталари буралиб-буралиб, бир лаҳзада томнинг қуриган қора тахталарини ўраб олди; ингичка сопол мўри тутун бурқиратиб қаққайтанича ўт орасида қолди кетди. Дераза ойнасига алланималар урилиб, эшитилар-эшитилмас шитирларди; олов тобора зўраймоқда эди; ўт ичида қолган устахона ранг-баранг турланиб, худди черков меҳроби сингари, зўр куч билан одамни ўзига тортарди.

Бошимга оғир пўстинни ёпиниб, оёғимга кимнингдир этини кийиб, судралганимча даҳлизга чиқдим, ундан айвонга ўтдиму, аланганинг ўткир шуъласидан кўзим тиниб, бобомнинг, Григорийнинг, тоғамнинг шовқилларига, ёнғиннинг шатир-шутурига қулоғим битиб, бувимнинг елиб-югуришидан қўрқиб ҳанг-манг бўлиб қолдим. Бувим бошига қоп ёпиниб, устига от ёнигини ташлаб ўзини тўппа-тўғри ўт ичига ураб экан:

— Купоросга қарамайсизларми, аҳмоқлар! Купорос портлаб кетади-ку!..— деб бақирди.

— Григорий, ушла уни!— додлаб юборди бобом.— Вей, ўтда ҳалок бўлади!..

Лекин кўп ўтмай бувим икки букчайиб, бошини чайқаб, купорос мойи солинган каттакен шишани даст кўтарганича чиқиб қолди.

— Отаси, отни олиб чиқ!— деб қичқирди бувим йўталиб, хириллаган овоз билан.— Елкамдагини олсанглар-чи, ёниб кетайман-ку, кўрмайсизларми?..

Григорий тугаётган ёпиқни бувимнинг елкасидан тортиб олди, кейин икки букилиб, курак билан ишхона эшигига палахса-палахса қор ота бошлади; тоғам болта ушлаб, унинг ёнида типирчилар, бобом бувимнинг атрофида гир айланиб, унинг устига қор ташларди. Бувим қўлидаги шишани қор уюмига тикди-да, югуриб бориб дарвозани очиб юборди ва ҳовлига кириб келган одамларга салом бериб:

— Омборни ўтдан сақланглар, қўшнилар!— деб тайинлади.— Омборга ўт туташгандан кейин пичанхонага ўтади — унда бор-йўғимиз қўйиб кул бўлади, сизларникига ҳам ўт кетади! Томни очиб ташланглар, хашакни боққа отинглар! Григорий, тепага от, нега ерга итқитасан? Яков, мунча бўшашасан, одамлар қўлига курак, болта бер! Жон қўшнилар, астойдил ёпишинглар, ғайрат қилинглар, худонинг ўзи мададкор.

Бувим ҳам худди ёнгин сингари алсма: олов гўё унинг пайига тушгандек, қоп-қора гавдасига шуъла сочарди; у бўлса ҳовлида зир югуриб ҳаммага буйруқ берад, ҳеч бир нарсани кўздан қочирмас, ҳар ерда ҳозир нозир эди.

Шарап осмонга иргишлаб, бобомни судраганича ҳовлига чиқди; аланга шуъласи отнинг катта-катта кўзларига тушиб, қип-қизил бўлиб ялтираб кетди; от қаттиқ пишқирди-да, иккала сёғини ерга тираб олди; бобом тизгинни қўйиб юборди ва ўзини четга олиб, бувимга боқирди:

— Ушла, онаси!

Бувим кўкка сапчиган Шарапнинг сёқлари остига отилди-ю, қўлларини қулочкашига ёзиб, унинг қаршисида тўхтади; от нолигансимон кишнади, сўнгра аланга томон кўз олайтириб, бувимга бўйнини чўзди.

— Қўрқма, нега қўрқасан?— деди бувим йўғон овоз билан, отнинг жиловидан ушлаб бўйнига қоқар экан.— Наҳотки мен сени бу даҳшат ичида қолдирсам? Эҳ, сичқон боласи, сичқон...

Бувимга уч баравар келадиган бу «сичқон боласи» итоаткорона унга эргашиб, дарвоза томон борар, бувимнинг қип-қизил юзига қараб пишқирад эди.

Энагамиз Евгенья ҳар хил нарсага ўралиб олган, чуғурлашган болаларни уйдан олиб чиқди-да, бобомга қараб бақирди:

— Василий Васильевич, Лексей йўқ...

— Йўқол, йўқол!— деди бобом қўлини силкитиб: мен

бўлсам, энага тагин мени ҳам олиб кетмасин, деб зина таги-га бекиниб олдим.

Устахонанинг томи аллақачон ўпирилиб тушган, стропил-нинг ингичка ходалари тутаб, чўғлари йилтираб, қаққайга-нича туриб қолган эди. Бино ичида ўт қутуриб гувиллаб, тасир-тусурга олиб, яшил, кўк, қизил тусда ёлқинланиб портларди-да, гуриллаган алангаси ҳовлига — баҳайбат гул-хан ёнида типирчилашган, уни ўчириш учун кураклаб қор итқитаётган одамларга ҳамла қиларди. Ўт ичида қозонлар бақира-буқир қилиб қайнар, буғ аралаш тутун буруқсаб ос-монга кўтариларди; ҳовлини ғалати бир ҳид босиб кетгандан кўзлар ачишиб ёшларди. Мен зина тагидан чиқиб, бувим-нинг ёнига келдим.

— Кет! — бақирди бувим. — Оёқ остида қоласан, тезроқ кет...

Тепаси хўроз тожига ўхшаш мис каска кийган бир одам от чоптириб ҳовлига кирди. Жийрон от оғзидан кўпик сочар, у бўлса қўлидаги қамчини баланд кўтариб, одамларга ўқта-лар:

— Пўшт, пўшт! — деб дўқ урар эди.

Қўнғироқлар тез-тез ва шўх-шўх жингирлар, тамомий нараса байрамдагидек гўзал туюларди. Бувим мени итариб, айвонга ҳайдаб юборди:

— Кимга айтяпман? Йўқол бу ердан!

Бундай маҳалда унинг сўзига қулоқ солмасликнинг иложи йўқ. Мен емакхонага кирдим-у, яна дераза ойнасига ёпишиб олдим, аммо бир гала одам ёнгинни тўсиб кўрсатмай қўйган эди, фақат қишки қора шапкалар ва қалпоқлар орасида мис каскалар ялтирарди, холос.

Сув сешиб, қор ташлаб, бирпасда ўтни ўчиришди, полиция халойиқни тарқатиб юборди, шундан кейин бувим емакхонага кирди.

— Бу ким? Сенмисан? Ухламадингми, қўрқяпсанми? Қўрқма, ҳаммаси тамом бўлди...

У ёнимга ўтирди, бир-икки чайқалиб туриб, сукутга кетди. Жимжит сокин туннинг яна қайтиб келганига, қоронғи туш-ганига севиначардим-у, лекин ўт ўчиб қолганига юрагим ачишарди.

Бобом уйга кирди ва остонада тўхтади:

— Онаси!

— Ҳа?

— Куйиб қолдингми?

— Ҳечқиси йўқ!

Бобом олтингурутни ёндирди, гуругутнинг кўкиш шуъласи

унинг қоракуяга бўялган юзига тушди, бобом стол устидаги шамни ёқиб, шошилмасдан бувимнинг ёнига бериб ўтирди.

— Ювиниб олсанг бўларди,— деди бувим, лекин ўзи ҳам қоракуяга беланган, уст-бошидан аччиқ тутун ҳиди келар эди.

Бобом бир уҳ тортди:

— Худойи таоло сенга меҳрибон, сенга ақл берган...

Кейин бувимнинг елкасини силаб, тишларини иржайтириб қўшиб қўйди:

— Қисқа муддатга, бир нафасга бўлса ҳамки, ишқилиб, сенга ақл беради!..

Бувим ҳам илжайди, бир нарса айтмоқчи бўлиб, оғзини жуфтлаган эди, бобом қовоғини солиб олди.

— Григорийга жавоб беришга тўғри келади, ҳамма касофат ўшанинг бепарволигидан! Чолнинг мияси айниб қолган! Яшқа зинапседа йиғлаб ўтирибди, аҳмоқ... Ёнига чиқиб келсанг бўларди...

Бувим ўрнидан турди, қўлини оғзига яқин обориб, бармоқларига пуфлай-пуфлай, чиқиб кетди, бобом бўлса, менга қарамасдан, секингина сўради:

— Ёнғиннинг ҳаммасини бошдан-оёқ кўрдингми? Бувингни қара, қанақа? Тагин кампир-а... Ҳаммаёғи ёрилиб кетса ҳам, ёғиқ этмайди... Ана, билиб қўй! Ҳайфе-е, сизларга...

Бобом энгашиб олиб, анчагача индамай ўтирди, кейин ўрнидан туриб, қўли билан шамнинг куюгини олар экан, яна сўради:

— Кўрдингми?

— Йўқ.

— Кўрқмаганинг дуруст...

Жаҳл билан кўйлагини ечиб, бурчакдаги ювинадиган жойга келди-да, қоронғида оёғини ерга бир тепиб, қаттиқ гапирди:

— Ёнғин— аҳмоқликнинг натижаси! Уйига ўт кетган кишини шаҳар майдонига обчиқиб дарра билан уриш керак; бундай одам—аслида аҳмоқ ё ўғри! Ана шундай қилиш керак, ундан кейин ўт ҳам тушмайди... Бор, ухла. Нима қилиб ўтирибсан?

Мен чиқиб кетдим, аммо ўша кечаси асло ухлаб бўлмади: эндигина ўринга кирган эдим, даҳшатли бир фарёд ўрнимдан тургазиб юборди; яна ошхонага югурдим; бобом шам ушлаб ёмакхонанинг қоқ ўртасида кўйлакисиз турибди; қўлидаги шам титрайди, турган еридан жилмай, ер тепиниб хириллайди:

— Онаси, Яков, нима гап?

Мен бир сакраб печь устига чиқиб, бурчакка биқиниб олдим, ўт тушган пайтдагидек уйда яна югур-югур бошланди;

тобора кучайиб бораётган аламли фиғон тўлқин каби бир маромда шифтга, деворларга урилади. Бобом билан тоғам довдираб зир югуришади, бувим шовқин солиб, уларни алла-қадёққа ҳайдайди; Григорий тақира-туқур қилиб, печга ўтин қалайди, қозонларга сув қуяди, Астрахань туяси сингари бошини чайқаб, уёқдан-буёққа юради.

— Аввал печга ўт қўйсанг-чи!— деб буюрди бувим унга.

Григорий тугантириққа югурди, оёғимга қўли тегиб ташвишли бақирди:

— Ким бу? Ҳа, қўрқитиб юбординг-ку... Доим кераксиз ерда ўралашганинг-ўралашган...

— Нима гап ўзи?

— Наталья холанг туғяпти,— полга сакраб тушиб, бепарвогина жавоб берди Григорий.

Онам туғаётганида бунчалик бақирмагани хаёлимдан ўтди.

Григорий чўян қозонларни ўтга қўйиб, печь устига, ёнимга чиқди, чўнтагидан сопол трубкасини олиб, менга кўрсатди:

— Кўзимга шифо бўлсин деб тамаки чека бошладим. Бувинг бурнаки ҳидла, дейди, менимча чеккан дурустроқ бўлса керак...

У печнинг четида оёғини осилтириб, пастда ёнаётган шамнинг хира шуъласига қараб ўтирган эди. Юзу қулоқлари қопқора қурумга бўялган, кўйлагининг ён томони йиртилиб кетган, бу йиртиқдан гавронга ўхшаш йўғон қобиргалари кўри-ниб турарди. Кўзойнагининг бир кўзи синиб, ойнасининг қоқ ярми гардишидан тушиб кетган, яра сингари сувланиб турган қил-қизил кўзи шу тешикдан мўралар эди. Трубкасига тамаки тикар экан, холамнинг оқ-воҳларига қулоқ солиб, маст кишидек пойма-пой минғиллай бошлади:

— Бувинг қўлини куйдириб олди. Энди қандай қилиб доя бўларкин? Бечора холанг жуда қаттиқ додлаяпти-ку! Ён-гин бошланиши билан қўрққанидан тўлғоқ келиб қолган эди, ўт билан овора бўлиб, холанг ҳамманинг эсидан чиқиб кетди... Кўрдингми бола туғиш қандай қийин, тагин хотинларнинг қадрига етишмайди. Хотинларни, яъни оналарни ҳурмат қилиш керак, шу гапим эсингда бўлсин.

Бир оз мизғиб қолибман, одамларнинг вағир-вуғури, эшикларнинг тарақ-туруқи, Михайл тоғамнинг маст-аласт бақаришлари мени уйғотиб юборди. Кўзимни очганимда қулогимга галати сўзлар эшитиларди:

— Полга айтиш керак—черковдаги шох қопқани очиб, дуои фотиҳа қилиб юборсин...

— Қандил мойи билан ром беринг, ичига қоракуя ҳам

қўшиш керак: ярим стакан мой, ярим стакан ром, бир ош қошиқ қоракуя...

Михайло тоғам жон-жаҳди билан ялинарди:

— Йўл беринглар, бир кириб қўрай...

У оёқларини кериб полда ўтирар, кафтини полга шап-шап уриб, ҳадеб тупурарди. Печь усти чидаб бўлмайдиган даражада исиб кетди, мен пастга тушдим, тоғамга яқинлашганимда оёқларимдан ушлаб, ўзига тортди, мен чалқанчасига йиқилдим.

— Аҳмоқ, — дедим мен унга қараб.

У ирғиб ўрнидан турди, яна мени ушлаб олди-да, даст кўтариб, овозининг борича:

— Печга бир уриб, парча-парча қилиб ташлайман... — деб бақирди.

Бир маҳал ўзимга келиб қарасам, меҳмонхона тўридаги бутлар тагида, бобомнинг тиззасида ётибман, бобом шифтга тикилганича, мени тебратар ва секин-секин гапирар эди:

— Биронтамининг ҳам гуноҳимизни худо кечмайди...

Унинг тепасида париллаб қандил ёнади, ўртадаги стол устида шам липиллаб турибди: деразадан эса — қишқи куннинг эрталабки ғира-шира ёруғи мўралайди..

Бобом энгашиб мендан:

— Қаеринг оғрияпти? — деб сўради.

Оғриманган ерим йўқ эди; бошим жиққа ҳўл, аъзойи баданим зилдай оғирлашиб кетган бўлса ҳам, бир нарса дегим келмасди. Атрофдаги нарсаларнинг ҳаммаси ажабланарли: уйдаги курсиларнинг даярли барисида бегона кишилар — бинафшаранг кийим кийган поп, ҳарбийча кийинган кўзойнакли бир мўйсафид чол, яна бир неча одамлар ўтиришибди. Уларнинг ҳаммаси ёғочдай қотиб, интизорликда термилиб, шу атрофдаги сувнинг шилдирашига қулоқ солиб ўтиришибди. Яков тоғам қўлини орқасига яшириб, бўйнини чўзиб, эшик ёнида турибди. Бобом унга:

— Ма, бориб ётқиз, ухласин... — деди.

Тоғам бармоғи билан имлаб мени чақирди ва сарпойчанг оёғининг учига юриб бувим ётадиган уйга олиб борди, мен ўзинга кирганимдан сўнг:

— Наталья холанг ўлиб қолди... — деб қулоғимга шивирлади.

Бу нарса мени таажжублантирмади, чунки холам кўпдан бери кўзга кўринмасдан, овқат вақтида дастурхонга келмасдан, хилват-хилватда юрар эди.

— Бувим қани?

— Уша ерда, — деди тоғам қўлини силкиб, кейин яна оёқ устида юриб, чиқиб кетди.

Мен уёқ-буёққа аланглаб каравотда ётибман. Аллақандай жун босган, бурушган нурсиз юзлар деразадан қарайди, бурчакдаги сандиқ тепасида бувимнинг кўйлаги илиғлиқ турибди; мен буни биламан-у, лекин ҳозир назаримда биров ўша ерга яшириниб олиб, мени пойлаб турганга ўхшайди. Бошимни ёстиқ остига тикиб, бир кўзим билан эшикка қараб ётибман. Уридан туриб, қочиб кетгим келади. Иссиглаб, димиқиб кетдим, оғир ва бадбўй бир ҳид нафасимни бўғарди. Циганокнинг ўлигини ва ерга оққан қонларни эсимга соларди; миям-дами, дилимдами аллақандай шиш ўсаётгандек бўлади; бу уйда кўрганларимнинг ҳаммаси қиш кунлари кўчадан ўтаётган карвон сингари хаёлимдан саф тортиб ўтар, мени эзар, янчар эди.

Эшик жуда секин очилди, бувим судралиб уйга кирди, кифти билан эшикни ёпди-да, унга суяниб турди, кейин қўлларини сўнмас қандилнинг кўкимтир оловига товлаб, ёш бола сингари шикоятмуз секин-секин гапирди:

— Қўлгинам, қўлгинам оғрияпти...

V

Кўкламга чиқиб тоғаларим бўлак бўлишди; Яков шаҳарда қолди, Михаил дарёнинг нариги бетига кўчиб кетди, бобом бўлса Полевая кўчадан ўзига катта ва ғалати бир уй сотиб олди. Бу уйнинг тошдан ишланган пастки қаватида қовоқхона, чердагида шинамгина кичкина хона ва жарга томон қиялаб кетган боғчаси бўлиб, ундаги толларнинг новдалари яланғочлигидан хунук кўринарди.

Бир кун бобом билан бирга қори эриган йўлкаларни айла-ниб боғчани томоша қилиб юрганимизда, бобом менга кўзини қисиб ҳазил қилди:

— Чивикларни қара! Яқинда сени ўқишга ўргатаман, ўшанда булар керак бўлиб қолади...

Бутун уй квартирантлар билан лиқ тўла, бобом юқори қаватдан фақат катта бир уйни ўзига ҳамда келди-кетдига атаб олиб қолди, бувим иккаламиз чердакка жойлашдик. Унинг деразаси кўча томонга қараган бўлиб, деразадан энгашиб қаралса, кечки пайтлар ва байрам кунлари мастларнинг қовоқхонадан кўчага чиқишларини, ҳайқириб-бақиришларини, гандираклаб йиқилишларини кўриш мумкин эди. Баъзан қопни улоқтиргандай мастларни кўчага улоқтиришар, улар бўлса, яна қовоқхонанинг эшигига ёпишар эдилар; эшикнинг ошиқмошиғи гижирлаб, тасир-тусур очилиб-ёпилиб турар, ур-тўполон, мушглашиш бошланарди. Юқоридан туриб, буларни

томоша қилиш жудаям қизиқарли эди. Бобом ўрилларига қарашиш учун эрталаб уларнинг ишхонасига кетар, кечқурун ҳориб-чарчаб, руҳи эзилиб, аччигланиб қайтар эди.

Бувим бўлса, гўё кўринмас чивик билан айлантирилган каттакон пилдироқ сингари кунбўйи зир югургани-югурган: овқат пиширади, иш тикади, боққа қарайди, экинларни чопади, бурнаки искаб, лаззат билан аксиради, терлаган юзларини артаркан:

— Бор бўлсин ҳалоллик, дунё тургунча турсин!— деб қўярди.— Мана, қўзичоғим, бундан буён беташвиш яшаймиз! Ўзингга шукур, Биби Марям, ишқилиб, тинчиганимиз рост бўлсин.

Аммо мен тинчиганимизни сезмасдим; эртадан то кечгача квартирант аёллар ҳовлиқиб ҳовлида ва уй ичида уёқдан-буёққа югуришарди; дам-бадам қўни-қўшни хотинлар кириб чиқиб туришар, ҳамма қаергадир ошиқар ва доим борадиган ерига кечикиб, оҳ-воҳ қилар, ҳамма алланимага тайёргарлик тараддудида:

— Акулина Ивановна!— деб бувимни қақирришарди.

Ҳаммага жилмайиб, бир текисда муомила қиладиган, ҳар кимнинг ҳасратига диққат билан қулоқ соладиган Акулина Ивановна, йўғон бармоқлари билан бурун тешикларига бурнакидан жойлаб оларди-да, катак-катак рўмолчаси билан бурнини, бармоқларини артиб, сўз бошларди.

— Битдан қутулиш учун тез-тез ҳаммомга тушиб туриш, обдан терлаш керак, хоним; агарда бит терининг орасида бўлса, бир ош қошиқ тоза гоз ёғи, бир чой қошиқ сулема, уч томчи симоб олиб, шуларнинг ҳаммасини ликобчага солиб, бирорта чинни идиш синиғи билан етти марта қориштириб эзгиланг, кейин баданингизга суртинг! Борди-ю ёғоч қошиқ ёки суяк билан қориштирамангиз симоб йўқолиб кетади; мисни, кумушни яқин йўлата кўрманг— зиён қилади!

Ваъзан ўйланиб қолиб, шундай маслаҳат беради:

— Сиз, онахов, Печора монастирига бориб Асаф бузрукка учрашинг, мен сизга жавоб қилолмайман!

Бувим доялик ҳам қилар, оилавий жанжал-можароларни битиштирар, болаларни даволар, «Биби Марямнинг туши» ҳақидаги ривоятни хотинларга ёд олдириш ниятида ўзи ёддан айтиб берарди. Бундан ташқари, рўзгор ишларига доир маслаҳатлар ҳам беради:

— Бодрингни қачон тузлаш кераклигини унинг ўзи айтади; бодрингдан ер ва бошқа нарсаларнинг ҳиди кетдимми, сиз уни тузлайверинг. Квасни тобига етказиш учун масаллигини яхшидаб эзгилаш керак; квас ширинликни хуш кўрмайди, шунинг

учун унга бир оз майиз аралаштиринг ё бўлмаса ҳар челагига бир мисқолдан қант қўшинг. Ачитқиси ҳар хил таъмлиқ қилиб тайёрланади: дунайча ачитқи, испанча ачитқи, яна тагин кавказчаси ҳам бўлади...

Мен кунбўйи боғчада ва ҳовлида—бувим ёнида ўралишиб юраман, қўшни хотинларникига кираман, бувим уларникида соатлаб ўтириб чой ичади, турли-туман воқеаларни тинмай сўзлаб беради; мен гўё бувимнинг этагига ёпишиб қолгандек эдим; ҳаётимнинг ўша даврида битмас-туганмас меҳр-шафқат манбаи бўлган бу серҳаракат кампирдан бўлак бирон нарса кўрганимни эслолмайман.

Аҳён-аҳёнда онам аллақардан келиб, бир кун турар-турмас яна кетади; мағрур ва салобатли онам, қиш қуёши сингари муздек кулранг кўзлари билан ҳар нарсага бир назар ташлаб, ҳеч қандай хотира қолдирмасдан тезда кўздан ғойиб бўлар эди.

Мен бир куни бувимдан:

— Сен жодугармисан?— деб сўрадим.

— Бўлмағур гапларни ўйлаб чиқарасан!— деди у кулим-сираб ва шу оннинг ўзида хомушлиқ билан қўшиб қўйди!— Жодугар бўлишни менга ким қўйибди, бу жуда қийин ҳунар. Мен бўлсам саводсизман, алифни калтак деёлмайман; бобонгни қара, ўқув-ёзувни сув қилиб ичиб юборган; Биби Марям менга саводли бўлишни ҳам насиб этмади.

Кейин ўз ҳаётидан яна бир парчасини менга очиб берарди:

— Мен ҳам етимликда ўсганман; онам сўққабош — бева, ногирон бир хотин эди; қиз маҳалида хўжайини қўрқитиб юборганидан, кечаси ўзини деразадан ташлаган экан, ўшанда ёнбош суяги синиб, кифти лат еган, ўшандан бери энг керакли ўнг қўли ишламасдан шол бўлиб қотиб қолган. Онам тўр тўқишда овозаси кетган хотин эди. Бир қўлдан ажралган хотин хўжайинларига кераксиз бўлиб қолгач: «Ўз кунингни ўзинг кўр» деб унга озодлик беришади. Бир қўл билан қандай кун кўриш мумкин? Шундан кейин онам хайр-садақа тилаб, юртма-юрт кезади. У вақтлардаги одамлар раҳмдил эди, бадавлат умр кечиришарди. Балахна дурадгорлари билан тўр тўқувчи чеварлар—ҳаммаси бири биридан сара одамлар эди, онам иккаламиз кузин-қишин шаҳар кўчаларида санқиб юрамиз, ҳазрати Жазроил қилич ўхталиб, қишни қувиб юборганидан кейин, баҳор ер юзини қучоқлаб олиши билан биз ҳам бошимиз оққан томонга, **узоқ-узоқларга** тентираб кетардик; Муромга борардик, ундан Юрьевга ўтардик, Волга бўйлаб юқорига, сокин Ока дарёси ёқалаб қаёқларга

кетардик. Кўклам ва ёз кезлари йўл юриш жуда гаштли бўлади, ер кишига мулойим кулиб боқади, гиёҳлар бахмалга ўхшайди; Биби Марям далаларга чечак сочиб ташлаган, кўнглинг ором олади, юрагингда қайғу-ҳасратдан асар қолмайди! Баъзан онам кўм-кўк кўзларини юмиб, товушини баралла қўйиб ашула айтарди, унинг овози ўткир бўлмаса ҳам, қўнги-роқдек жарангдор эди; онам ашула айтганида атрофдаги жамики нарса гўё уйқуга толгандай чурқ этмасдан ашула тинглаётганга ўхшарди. Исо йўлига садақа қилинг, деб тиланчилик билан кун кечирिश қандай яхши эди! Бироқ тўққиз ёшга кирганимда онам мени эргаштириб юришга номус қилиб, Балахнада қарор топди. Кунбўйи кўчама-кўча, эшикма-эшик тентирар, байрам кўллари черков эшиги олдида туриб садақа тўпларди. Мен бўлсам уйда ўтириб тўр тўқишни ўргана бошладим. Онамнинг ёнига кириб, юкини енгиллатиш ниятида бу ҳунарни тезроқ ўрганиб олишга ҳаракат қилдим. Тўрнинг бирон ерини бузиб қўйсам, алам қилиб йиғлардим. Икки йилга ўтар-ўтмас, тўр тўқишни бекам-кўст билиб олдим, бунинг устига довруғим бутун шаҳарга ёйилди: кимгаки дурустроқ мол керак бўлиб қолса, югурганича бизникига келиб, қани Акуля, дугларингни ишга сол, деб ялинади. Мен ўзимда йўқ севиниб кетаман! Албатта, буларнинг ҳаммаси менинг усталигимдан эмас, онамнинг кўрсатувидан. Бир қўлди йўқ ногирон бўлгани учун ўзи тўқиблмасди ҳам, ўргатишга уста эди. Ахир ўнта шогирддан битта халфа яхши деган гап бор-ку? Шундан кейин бир оз димоғим шишинқираб, онамга: «Сен энди кўчама-кўча юриб, тиланчилик қилишингни қўй, ўзим боқаман!»— дедим. У бўлса: «Кўп гапирма, буларнинг ҳаммаси сенга сеп бўлади», деди. Шу орада бобонг оғиз солиб қолди, анчагина кўзга кўринган йигит: йигирма икки яшар бўлишига қарамай, сувчиларга бошчилик қиларди! Онаси мени обдан суриштирган бўлса керак, кўрадики, ишга чеварман, гадой хотиннинг қизиман, демак, измидан чиқмайман... Онаси кулчапаз эди, жудаям ичи қора хотин эди, худоё ўзинг кечиргин, тилим ёзиқ, ўлган кишига тил теккизиш яхшимас... Бизга ким қўйибди бировни ёмонлашни? Ҳар кимнинг ҳаволаси худога: худо ўзи кўриб турибди; ёмонни фақат шайтон яхши кўради.

Бувим завқ билан кулади, бурни ғалати тарзда титраб, кулгимни қистатади, кўзлари ўйчан табассум билан ялтираб, мени эркалайди: бу кўзлар унинг сўзларига қараганда ҳар бир нарсани яна ҳам соддароқ қилиб тушунтираётгандек туюлади.

Эсимда бор, тинчгина оқшом; Бувим иккаламиз бобомнинг уйда чой ичиб ўтирибмиз; бобом бетоб, елкасига узун сочиқни ташлаб, ўрнида кўйлаксиз ўтирибди, қўйилиб келган терни дам-бадам артади, хириллаб тез-тез нафас олади. Яшил ранг кўзлари хиралашган, юзлари шишган, бир оз қизарган, айниқса кичкинагина ингичка қулоқлари яллиғланиб кетган. Чойга узатган қўлининг қалтираганини кўриб раҳмингиз келарди. У анча ўзгарган, бутунлай ювош бўлиб қолган эди.

— Нега менга қанд бермайсан?— сўради бобом эркатой бола сингари инжиқланиб. Бувим мулойимгина, лекин қатъий равишда:

— Асал билан ич, сенга кўпроқ фойда қилади,— деб жавоб берди.

Бобом нафаси тиқилиб, томоғини қира-қира, иссиқ чойни қулт-қулт ювар экан, бувимга:

— Бохабар бўлиб тур, тагин ўлиб-нетиб қолмай!— дерди.

— Қўрқма, қараб тураман!

— Аттанг, аттанг! Шундай пайтда ўладиган бўлсам, бутунлай дунёга келмагандек, ҳасрат-надоматда кетаман — ҳаммаси кул бўлиб, кўкка соврилади!

— Кўп гапирмасдан жим ётсанг-чи!

Бобом кўзларини юмиб, қорайиб кетган лабларини чапиллатиб, бир нафас индамасдан ётди, кейин худди баданига бир нарса санчилгандек, бирдан силкинди-да, ўзича гапира бошлади:

— Яшка билан Мишкани иложи борича тезроқ уйлантириш керак, ажаб эмас, хотинлари ва болалари уларга дармон бўлса, ё гапим чаккими?— Кейин шаҳарда келинликка муносиб кимнинг қизи борлигини эслай бошлади. Бувим индамасдан, ҳадеб кетма-кет чой ичарди, мен бўлсам бобом аллақандай гуноҳим учун боққа ҳамда ҳовлига чиқишимни тақиқлаб қўйганидан дераза ёнида ўтириб, шаҳар устида лоладай қизарган, кечки шафақни, қип-қизил бўлиб ялтираган деразаларни томоша қилар эдим.

Борда, қайин дарахтлари атрофида қўнғизлар гўнғиллашиб учиниб юради, қўшни ҳовлида бочкасоз ишлайди, яқин ўртада аллаким пичоқ чархлайди; боғнинг орқа томонидаги жарда, қалин чакалакзор кичида болалар қий-чув кўтариб ўйнашади. Ғамгин оқшом юрагимни таталайди, ташқарига— очик ҳавога чиққим келади.

Бобом тўсатдан қаердандир бир яп-янги китобни олиб, тапиллатиб қафтига урди-да, бардам овоз билан мени чакирди:

— Қани, бери кел-чи, пермлик шалпангқулоқ! Қани, ўтир,

қалмоқвачча. Мана бу ҳарфни кўрдингми? Бу аз¹. Такрорла:
аз! Буки! Веди! Бу нима?

— Буки.

— Топдинг! Бу-чи?

— Веди.

— Бекор айтибсан, бу аз! Мана булар: глаголь, добро,
есть. Хўш бу нима?

— Добро.

— Топдинг! Бу-чи?

— Глаголь.

— Тўғри! Бу-чи?

— Аз.

Бувим гапга аралашиди:

— Отаси, жимгина ётсанг бўларди...

— Овозингни ўчир! Бу нарса менга эрмак, йўқса хаёл
чалгитяпти мени. Лексей, қани, бошла!

Бобом китобни бир қўлига олиб бурним тагига оборди-да,
терлаган ва иссиқ иккинчи қўлини бўйнимдан ўтказиб, бармо-
ғи билан ҳарфларни туртиб кўрсата бошлади. Баданидан
сирка, тер ва пиёздоғ ҳиди гупиллаб димоққа урар, нафасимни
қайтарарди, у бўлса, ғазаби қўзигагидан хириллар, қулоғимга
бақирар эди:

— Земля! Люди!²

Бу сўзлар менга таниш бўлса ҳам, лекин славян белгилари
уларга тўғри келмасди: «земля» чувалчангга, «глаголь» букри
Григорийга ўхшаб кетарди, «Я» ҳарфи бувим билан мени
эслатар, бобомда эса, алифбонинг ҳамма ҳарфларига ўхшаган
аллақандай бир умумийлик бор эди. Бобом мендан алифбо
ҳарфларини гоҳ бир бошдан, гоҳ ҳар жой-ҳар жойидан сўраб,
анчагача роса қийнарди; унинг бунчалик зўр бериши менга
ҳам юққанидан мен ҳам терлаб-пишиб, овозим борича бақирар-
дим. Бу нарса унинг кулгисини қистатарди: у кўксини чангал-
лаб йўталар, китобни эзгилаб, хириллаб гапирар эди:

— Онаси, буни қара, жудаям бало-ку! Ҳой, Астрахань
безгаги, мунча бақирасан, ўзи нима гап?

— Ўзингиз бақирясиз-ку...

Мен бобом билан бувимга қараб, ўзимда йўқ қувонардим:
бувим столга суяниб, қўлини чаккасига тираганича, бизга
термилиб боқар ва оҳиста кулиб:

— Бўлди, кўп бақираверманглар! — деб қўярди.

Бобом ётиги билан менга тушунтиради:

¹ Славян алифбесида ҳарфлар номлн ва тартиби. (Тарж.)

² Земля — З, люди — Л ҳарфи. (Тарж.)

— Мен-ку, касаллигимдан бақираман, хўш, сенга нима бўлган?

Кейин терлаган бошини чайқаб, бувимга гапиради:

— Бунинг зеҳни паст, деб раҳматлик Наталья хато тушунган экан, худога шукур, зеҳни ўткир! Қани, уёғини ўқи, пучуқ.

Ниҳоят, бобом ҳазиллашиб мени каравотдан итариб юборди.

— Бўлди! Китобни ушла. Эртага ҳамма ҳарфни янглишмасдан айтиб берсанг бир мири оласан...

Қўлимни китобга узатдим, бобом мени яна ўзига тортиб, ғамгин ҳолда деди:

— Онанг сени ёруғ жаҳонга ташлаб кетди, биродар...

Бувим бир сесканиб тушди:

— Ҳой, отаси, нега бундай гапларни гапирасан?..

— Гапирмас эдим-ку, ғам қўймайди... Аттанг, шундай қиз йўлдан озди-я...

У мени қаттиқ итариб юборди.

— Бср, ўйна! Кўчага чиқа кўрма, фақат ҳовлида, борда ўйна.

Узим ҳам боққа чиққим келиб, ўлиб турган эдим: ҳар доим боққа чиқсам жардаги болалар менга тош отишар, мен ҳам жоним кириб, улар билан тошбўрон ўйнаб кетардим.

Улар мени кўрган заҳотиёқ:

— Бирь келди! — деб чувиллашар ва шошиб-пишиб қўлларига тош олишарди. — Ур, уни!

Мен «бирь» деган сўзнинг маъносини тушунмасдим, бу лақаб аччиғимни ҳам чиқармас эди, фақат танҳо туриб кўпчиликка қарши олишиш, мўлжаллаб отган тошнинг душманни тумтарақай қилиб, дарахтлар орасига бекинишга мажбур қилишини кўришнинг ўзи завқли эди. Бу жанглар беғараз бошланиб, деярли ҳар доим бешиккаст тугарди.

Мен ўқиш-ёзишни ўрганшда унчалик қийналмадим, бобомнинг менга ихлоси ҳам кундан-кун орта бошлади, менинг фикримча, ҳозир мени илгариларга қараганда кўпроқ уриб туриши лозим бўлса ҳам, аҳён-аҳёнда урадиган бўлди. Бўйим ўсиб, шўхлигим ортган сайин бобомнинг қоида тартибини, буйруқларини тез-тез бузиб турардим, у бўлса фақат сўкинар ва муштини кўрсатиб менга пўписа қиларди, холос.

Узимча, эҳтимол, бобом илгарилари ҳам мени бекорга ургандир, деган хаёлга бориб, бир куни бунга ўзига айтдим.

У секингина энгагимга туртиб, бошимни салгина кўтарди-да, кўзини пирпиратиб:

— Нима-нима? — деб чўзиб сўради.

Кейин қиқир-қиқир кулиб:

— Оббо, кофир-эй! Сени қанча уриш кераклигини қаёқдан

биласан? Буни мендан бўлак ким билади? Йўқол, қорангни ўчир! — деди.

Аммо шу оннинг ўзида елкамдан ушлаб, кўзларимга тикилиб туриб, яна сўради:

— Сен айёрмисан ё соддамисан, а?

— Билмайман...

— Билмайсанми? Ундай бўлса мен сенга айтиб қўяй: айёр бўл, айёрлик яхши, соддалик — аҳмоқликнинг ўзгинаси, тундундигми? Қўй содда бўлади. Эсингдан чиқарма! Бор, ўйна!..

Кўп ўтмай псалтирни¹ ҳижжалаб ўқийдиган бўлиб қолдим; одатда китоб кечки чойдан кейин ўқилар ва ҳар сафар мен бир сурани ўқиб чиқишим лозим эди.

— Буки-люди-аз-ла-бла; живе-те-иже-же-блаже; наш-ер-блажен², — хатчўпни саҳифа устида юргизиб ҳижжалардим ва зерикканимдан бобомга савол берардим:

— Бахтиёр эркак — Яков тоғам бўладими?

— Гарданингга бир соламан, бахтиёр эркак кимлигини билиб оласан! — дерди бобом жаҳл билан пишқириб, аммо мени унинг одати шунақалигини, қоидаи тартиб учун хўжа кўрсинга аччиғланаётганини сезардим.

Бу мулоҳазамда деярли ҳеч қачон янглишмас эдим, бир дақиқадан сўнг бобом, афтидан, мени бутунлай унутиб, ўзича мингиллар эди:

— Шунда-й, тоғанг ўйин-кулги, ашула соҳасида — Довуд пайғамбар, ишга келганда — Абусаломдан баттар заҳар! Унга қўшиқ тўқиш, гап сотиш, масхарабозлик бўлса — бас... Ҳайф-е сизларга! «Сакраб-сакраб, оёқларни шўх-шўх ўйнатиб», лекин қачонгача ўйнар экансизлар? Қаергача сакраб бора оласиз? Ярим йўлда қолиб кетманг тагин!

Мен ўқишни тўхтатиб, унинг сўзларига қулоқ соламан, ўйга толган ғамгин юзига қараб тураман; бобомнинг кўзлари қисилиб, мендан оша орқа томондаги алланимага термилади; бу кўзларда илиқ, лекин қайғули бир ҳиссиёт нур сочади; бобомнинг одатдаги ғазаби ҳозир мана шу ҳиссиёт ичида эриб бораётганини сезаман. Бобом ингичка бармоқлари билан ҳадеб столни чертади, бўялган тирноқлари ялтирайди, малларанг қошлари учиб туради.

— Бобо!

¹ Псалтирь — ибодат қоидалари ва дуоларини баён қилувчи черков-славян тилида ёзилган китобча.

² Блаженый — бахтиёр, бахт-саодатли. (Тарж.)

— Нима?

— Бирор нарса айтиб беринг.

— Уқишингни бил, хушёқмас мужик! — деб мингиллайди бобом гўё уйқудан тургандек кўзларини ишқалаб. — Сенга фақат чўпчак эшитиш бўлса! Псалтирга сира тобинг йўқ...

Аммо менинг назаримда ўзи ҳам псалтирдан кўра чўпчакни кўпроқ яхши кўрар эди; у псалтирни қарийб бошдан-оёқ ёд билар, чунки ҳар оқшом ётар олдидан бир сурани ўқийвериб, худди черковдаги дьячоклар сингари баланд овоз билан қироат қилавериб ёдлаб олган эди.

Мен ялинишимни қўймайман, бобом ҳам борган сайин мулойимлашиб, ахийри рози бўлади.

— Ҳа, майли! Псалтирь умрбод сен билан қолади, аммо мен ҳадемай маҳсаргоҳга бориб, худо қошида сўроқ бераман...

Суялчигига тивит ипдан гул тикилган қадимий креслога бобом ялпайиб ўтирарди-да, борган сайин қисилиб, ичига чўкиб, бошини орқага ташлаб шипга термилганича, бурунги замонлар ҳақида, ўз отаси ҳақида ўйчанлик билан секин-аста ҳикся қилишга тушарди. Бир куни Заев деган бойни таламоқчи бўлиб Балахнага қароқчилар келишибди, бобомнинг отаси халойиқни ёрдамга чақирмоқчи бўлиб, черков қўнғирогини чалишга югурибди, бироқ қароқчилар уни тутиб олиб, қиличдан ўтказишибди-да, қўнғироқ минорасидан пастга улоқтириб юборишибди.

— У маҳалда мен кичкина бола эдим, буни ўз кўзим билан кўрган эмасман, эсимда ҳам йўқ; ўн иккинчи йилда французлар келган вақтдан бошлаб, эсимни танийдиган бўлдим, ўшанда энди ўн икки ёшга тўлган эдим. Бир куни бизнинг Балахнага ўттизга яқин асирни ҳайдаб келишди: ҳаммаси озгин, нимжон; кийим-бошларига одам қараб бўлмайди — гадойниқидан ҳам бешбаттар; қалт-қалт титрашади, баъзилари ўзини совуққа олдириб қўйган, оёқда туришга ҳам мадори йўқ. Мужиклар уларни уриб ўлдирмоқчи бўлишди, бироқ соқчилар қўймади, гарнизон солдатлари асирлар тарафини олиб, мужикларни уй-уйларига ҳайдаб юборди. Кейин ҳеч гап бўлмади, ҳамма уларга ўрганиб қолди; французлар умуман жуда эпчил, зийрак, ҳатто хушчақчақ халқ; асирлар баъзан ашула айтишарди. Уларни кўриш учун уч огли аравада Нижнийдан бойлар келишарди; баъзилари французларни сўкишар, муштларини кўрсатиб, дўқ қилишар, ҳаттоки уришарди; бир хиллари уларнинг тилида дўстона суҳбат қилишар, уларга пул беришар, ҳаттоки эски-туски қишқи уст-бош ҳам ҳадя қилишарди. Кекса бир бой қўли билан юзини бекитиб йиғлаб юборди, йиғлаб туриб: «Золим Бонапарт ахийри французларни ҳалок қилди!» деди. Ана,

кўрдингми, қанақанги одамлар бор дунёда, ўзи рус, бунинг устига бой бўлишига қарамай, қандай раҳмдил: бегона халқ учун ачинади...

У кўзларини юмиб, кафти билан сочларини силаб, бир нафас индамай турди-да, кейин ўтмиш хотираларини эҳтиётлик билан хаёлан гавдалантириб, яна сўзида давом этди:

— Қиш пайти, кўчада қор бўралайди, совуқнинг зўридан ташқарига чиқишнинг иложи йўқ: французлар бўлса, уйимизнинг деразаси остида изгишиб, зўр бериб ойнани тақиллатишарди; онам кулчаназлик қиларди — французлар совуқда дилдирашиб, шовқин солиб, иссиққина кулчангдан бер, деб ялинишарди. Онам уларни уйга киритмасдан, кулчани деразадан узатарди. Улар ола солиб қўйниларига тиқишар, буғи чиқиб турган иссиқ кулчани яланғоч баданларига, юракларига босишарди; бунга қандай чидашади — тушуниб бўлмайди! Кўплари совуқда қирилиб кетди, иссиқ томон одамлари эмасми — совуққа ўрганмаган-да. Чорбоғимиздаги ҳаммомда иккитаси турарди: биттаси офицер, иккинчиси Мирон исмли деньщик; офицер ниҳоятда озгин, тери билан суякдан бўлак ҳеч нарса қолмаган новча бир одам эди, бичими эскича заифона пальто кийиб юрарди. Узи жудаям ширинсухан, бироқ пияниста эди; онам унга киши билмас пиво пишириб сотарди; у пулни тўлаб, пиводан ичиб оларди-да, кайф қилиб, ашула айтарди. Бизнинг тилда гапиришни ҳам ўрганиб олди. Баъзан: «Сизники ерлар оқ йўқ, сизники қора, ёмон!» — деб валдирарди. Унчалик яхши гапирмаса ҳам, гапига тушунса бўларди; ҳақиқатан ҳам унинг гапи тўғри: бизнинг юқори томонларимиз соғуқ, Волганинг пастки томонлари иссиқроқ бўлади, одамларнинг гапига қараганда, Каспийнинг нариги томонларида бутунлай қор ёғмас эмиш. Бу гапларга ишонса бўлади: на инжилда, на ривоятларда ва на псалтирда қор ҳақида, қиш ҳақида бир оғиз гап бўлса-чи... Ахир Исо ўша томонларда яшаган-ку... Яқинда псалтирни тамомлаймизу инжилни бошлаймиз — шунда ҳаммасини билиб оласан...

Бобом пинакка кетгандек яна жим бўлиб қолади; кўз қиринда деразага қарайди, алланимани ўйлайди: у чўпдай озиб, кип-кичкина бўлиб қолган.

Мен секингина уни огоҳлантириб:

— Айтаверинг! — дейман.

— Ҳа, шундай қилиб, — бобом бир сесканиб, ҳикояни давом этади, — демак, французлар! Улар ҳам одам, биз осийлардан ҳеч қандай камлиги йўқ. Баъзан улар «мадама, мадама!» деб онамни чақириб қолишади. Бу — уларнинг тилида «хоним, бариня» деган гап; бариня бўлса аллоф дўконидан беш пудли

қопни орқалаб келарди. Онамнинг кучи эркакларда ҳам йўқ эди; йигирмага киргунимча бемалол сочимдан тортиб судрай-верарди; йигирма ёнда эса, ўзим ҳам туппа-тузук етилиб қолгандим. Уша деньгчиқ Мирон отга жуда ишқибоз эди: уйма-уй юриб, отларни қашилаб бермоқчи бўлиб, имо-ишоралар билан илтимос қиларди. Ҳар ҳолда душман эмасми: тагин отни айнитиб қўймасин, деб олдинига мужиклар қўрқишди, кейинчалик ўзлари: «Юр, Мирон!» — деб чақириб кетадиган бўлишди. У бир илжайиб қўярди-да, буқа сингари бошини энгаштириб, йўлга тушарди. Унинг сочлари анчайин маллагина эмас, қизилга айланиб кетган, бурни катта, лаблари қалин эди. Мирон от парваришини жуда ўрнига қўяр, аллақанақа йўллар билан касал отларни даволарди; кейинчалик шу ерда, Нижнийда ўтарчи бўлиб олди, кўп ўтмай ақлдан озиб, ўт ўчирувчилар калтагидан ўлиб кетди. Офицер бўлса, кўкламга чиқиб, дармони қурий бошлади ва авлиё Никола байрамида оламдан ўтди: ҳаммом деразаси ёнида хаёл суриб ўтириб, бошини ташқарига чиқарганича ўтирган жойида осонгина жон берди. Унга жуда юрагим ачиди, ҳатто киши билмас йиғлаб ҳам олдим; ўзиям жуда мулойим одам эди, кулоғимдан ушлаб, ўз тилида эркалатиб, алланималарни гапирарди, гапларни тушунмасам ҳам, жуда хузур қилардим. Инсоний меҳрибонлик бозорда сотилмайди... У менга ўз тилини ўргатмоқчи бўлган эди, бироқ онам рухсат этмади, ҳатто мени попнинг олдига бошлаб борди, поп калтаклашни буюрди ва офицернинг устидан юқорига арз қилди. У вақтларда, биродар, бизни қаттиқ тутитарди, сен буларнинг мингдан бирини ҳам кўрмагансан, сен учун хўрликни бошқалар кўрган, шуларни эсингдан чиқарма! Мисол учун, мана мен, ҳаммасини кўрганман...

Кеч кирди. Ғира-шира қоронғида бобом тобора ўсаётгандай ғалати кўринар, кўзлари худди мушукнинг кўзлари сингари ялтирарди. Ҳар бир масала тўғрисида эҳтиёткорлик билан, ўйчанлик билан, оҳиста гапирар, бироқ ўзига келганда, ҳовликиб, куйиб-пишиб, мақтаниб гапирарди. Унинг ўзи тўғрисида гапириши, шунингдек: «Сен буни эсингда тут! Буни унутма!» — деб мудом амр қилишлари менга сира ёқмас эди.

Унинг айтган гапларидан кўпини эслаб қолгим келмас, аммо улар бобомнинг амрисиз ҳам, аламли тикандай хотирамга қадаларди. У ҳеч қачон эртак айтмас, фақат бўлган воқеаларни ҳикоя қиларди, савол берган кишини ёқтирмаслигини сезиб, устма-уст савол бераверар эдим:

— Қим яқши: французларми, русларми?

— Қим билсин! Ахир мен французлар ўз юртида қандай

яшашларини кўрмаган бўлсам,— дейди бобом жаҳл аралаш тўнғиллаб ва:

— Ўз уйида кўр каламуш ҳам яхши...— деб қўшиб қўяди.

— Бўлмаса руслар яхшими?

— Русларнинг ҳам ҳар хили бор. Помешчиклар замонида одамлар анча яхши, батартиб эди. Ҳозир ҳамма озод — лекин нону туз, одамгарчилик деган нарса йўқ! Бойлардан меҳр-шафқат кўтарилган, бунинг бадалига фаҳм-фаросат, тажриба ортган; аммо ҳаммаси ҳам шунақа деб бўлмайди, баъзи бир яхши бойлар борки, кўрсанг ҳавасинг келади! Баъзиси бой бўлса ҳам сариқ чақалик ақли йўқ, баайни бўш қоп, ичига нима тиксанг, кўтариб юра беради. Бизникиларнинг пўчоғи кўп: афтига қарасанг — одам, чақиб кўрсанг — қўп-қуруқ пўчоқ, мағизи йўқ, бутунлай пуч. Бизларни ўқитиш-ўргатиш керак, ақлимизни қайраш керак, аммо дурустроқ қайроқ ҳам йўқ...

— Руслар зўрми?

— Зўрлари ҳам бор. Лекин гап зўравонликда эмас, эпчилликда; қанча кучинг бўлмасин, от сендан кучлилиқ қилади.

— Французлар нимага биз билан урушди?

— Ким билади, уруш — подшоларнинг иши, унга бизнинг ақлимиз етмайди!

Аммо менинг, Бонапарт қанақа одам эди, деган саволимга бобом эсдан чиқмайдиган қилиб жавоб қайтарди:

— У ўтқир одам эди, бутун ер юзини ўзига қаратмоқчи эди, зероки, шундан кейин жамики одамлар бир текисда яшасин, бойлар ҳам, амалдорлар ҳам бўлмасин, «сен асилзода, сен фуқаро» демасдан, ким қандай хоҳласа, шундай яшайверсин. Ҳар кимнинг номи ҳар хил бўлса ҳамки, ҳуқуқи баб-баравар бўлсин. Дини ҳам битта бўлсин. Бу албатга, бемаъни гап: фақат қисқичбақаларни бир-бировидан ажратиш бўлмайди, аммо балиқ ҳар хил бўлади: лаққабалиқ тангабалиққа, чўртан балиқ тиллабалиққа ўхшамайди. Бунақанги Бонапартлар бизда ҳам бўлган, чунончи, Разин Степан Тимофеев, Пугач Емельян Иванов, булар тўғрисида сенга кейин гапириб бераман...

Гоҳо у мени биринчи марта кўраётгандек кўзларини юм-юмалоқ қилиб, индамасдан башарамга узоқ қараб қоларди. Унинг бу қилиғи гашимни келтирар эди.

Бобом ҳеч қачон мен билан отам, онам ҳақида сўзлашмаган.

Бу суҳбатлар устига кўпинча бувим ҳам келиб қоларди. У оҳистагина бориб, бир бурчакда кўзга кўринмай, анчагача жим ўтирарди-да, кейин бирданига ёқимли, майин овоз билан сўраб қоларди:

— Отаси, эсингда борми, иккаламиз Муромга зиёратга борганимизда қандай яхши бўлган? Айтмоқчи, қайси йили эди?

Бобом ўйлаб туриб, батафсил жавоб берарди:

— Қайси йиллигини аниқ айтолмайман, ҳар ҳолда вабодан илгари, қочоқларни ўрмонма-ўрмон қувиб юришган йили эди.

— Ҳа, тўғри! Биз ҳам улардан қўрққан эдик...

— Бўлмасам-чи.

Мен қочоқларнинг кимлигини, нима учун уларнинг ўрмонларда қочиб юришганини сўрадим. Бобом истар-истамас жавоб берди:

— Қочоқлар — мужикларнинг ўзгинаси, улар подшоликдан, заводлардан, ишдан қочишган.

— Уларни қандай қилиб тутишарди?

— Қандай дейсанми? Бу ҳам болаларнинг бекинмачоқ ўйнаганига ўхшайди: биттаси қочади, иккинчиси қувлайди, қидиради. Тутиб олса, дарра билан, қамчи билан уради: бурниларини ҳам тилади, жазоланганини кўрсатиш учун пешонасига тамға босиб қўяди.

— Нима учун?

— Ҳадеб сўрайвергани учун. Бу ишларнинг ҳаммаси қоронғи: қочган гуноҳқорми, тутган гуноҳқорми, бунга бизнинг ақлимиз етмайди...

— Эсингдами, отаси, — яна гапга аралашди бувим, — анови катта ёнғиндан кейин...

Ҳар бир сўзнинг аниқ ва равшан бўлишини ёқтирадиган бобом аччиғланиб:

— Қайси катта ёнғин? — деб сўрайди.

Улар ўтмиш хотираларига бутунлай шўнғиб кетиб, мени унутиб қўйишарди. Уларнинг овозлари, сўзлари шундай мулоғим, шундай силлиқ жаранглар эдики, назаримда, улар куйлаётгандай, хасталиклар, ёнғинлар, одам боласининг жабрланиши, бевақт ўлим, маккор фирибгарликлар, Исо йўлини танлаган дарвишлар, баджаҳл бойлар ҳақида ғамгин ашула айтаётгандек туюларди.

Бобом секингина минғиллаб қўярди.

— Бу бош нималарни кўрмади, бошимиздан нималар ўтмади! Ёмон яшармидик? — дейди бувим. — Мен Варяни туққан йили баҳор қандай яхши келганини бир эслагин-а!

— Бу — қирқ саккизинчи йилда, худди венгер уруши бағтида эди; чақалоқча ном қўйилган куннинг эртасига қудамиз Тихонни ҳайдаб кетишувди...

— Бедарак кетди, бечора! — бувим хўрсиниб қўяди.

— Ҳа, бедарак кетди! — Уша йилдан бошлаб, сув сойга

оққанидек, худонинг марҳамати бизнинг уйга оқа бошлаган эди. Эҳ, Варвара...

— Бас энди, отаси...

Бобом аччиғланиб, довозини солар эди.

— Нега бас бўлсин? Қайси томондан қарасанг ҳам, болаларимиз яхши чиқмади. Бутун куч-қувватимиз қаерга кетди ахир? Парвардигор қўлимизга тешик галлар тутқазиб қўйган экан-у, сен билан мен тилла тўплаб хумга соляпмиз, деб юрарган эканмиз...

Бобом бақирар, касалманд товуш билан инқиллаб, болаларини сўкиб, кичкина ва қотма муштини буюмга ўқталиб, гўё бир ери куйгандек, хонанинг у бошидан бу бошига югуради.

— Уларни сен йўлдан оздирдинг, алвасти! Сен жодугарсан! Бобом аламнок ҳаяжон ичида кўзёшларини тўкиб фарёд чекар, кейин бурчакдаги иконалар ёнига бориб, тарашадек кўкрагига гурсиллатиб ура бошларди.

— Ё раббим, мунча мени қийнайсан? Ёки менинг гуноҳим бошқаларникидан ортиқми?

Унинг аъзойи бадани титрар, ёшга тўлган намли кўзлари эса, дили ранжигани учун, газаб билан ялтирарди.

Бувим қоронғида, ўтирган жойида овозини чиқармасдан чўқинар, кейин секингина бобомнинг ёнига бориб, уни юпатарди:

— Нега бунчалик тутақишасан? Худо нима қилаётганини ўзи билади. Бошқаларнинг боласи бизникидан яхши дейсанми? Ҳамма жойда аҳвол шу, отаси, уриш-жанжал, машмаша, хуллас, хафагарчилик. Ёлғиз сен эмас, ҳамма ота-оналар ўз гуноҳларини кўзёшлари билан ювадилар...

Баъзан бувимнинг гаплари бобомнинг ҳоврасини босарди, ўшанда у индамасдан, ҳорғин аҳволда ўзини тўшакка ташларди, биз эса — бувим иккаламиз секин-секин юриб, ўз жойимизга — чердакка чиқиб кетардик.

Аммо бир куни бувим мулойим гапириб, унинг ёнига борганида, бобом шартта бурилди-ю, қулочкашига бувимнинг башарасига мушт солди. Бувим лабини ушлаганича гандираклаб кетди, кейин ўзини ўнглаб олиб секингина:

— Ҳе, аҳмоқ... — деди-да, унинг оёғи остига қон аралаш тупурди.

Бобом қўлларини кўтарганича икки марта ув тортиб:

— Йўқол, ўлдираман! — деб бақирди.

— Аҳмоқ, — яна қайтарди бувим эшикдан узоқлашар экан; бобом унга югурди, аммо бувим шошилмасдан остонадан бир сакраб ўтиб олди-да, бобомнинг тумшуги олдида тарақлатиб эшикни ёпди.

Чўғдек қизариб кетган бобом кесакига ёпишиб, бармоқлари билан уни таталар ва овози борича:

— Эски пўстак, — деб пишқиради.

Мен печь устида ўтирган жойимда, эс-хушимни йўқотиб, мурдадек қотиб қолдим. Ўз кўзларимга ишонмасдим: у биринчи марта менинг олдимда бувимни уриши эди, бу эса, юракни эзувчи қабиҳлик бўлиб, унинг табиатидаги аллақандай бир янги нарсани очиб берардики, у билан келишиш асло мумкин эмасди, гўё бу нарса мени мажақлаб ташлагандек эди. Бобом кесакига тирмашиганича қимирламай турар, гўё кул босаётгандек тобора бўзарар, бужмайиб гужанак бўларди. Бирдан уйнинг ўртасига келиб, тиз чўкди, аммо ўрнашолмай, олдинга қараб мункиб кетди-да, қўлини полга тираб қолди, лекин шу ондаёқ қаддини ростлаб, иккала қўли билан кўкрагига урди:

— Ё, раббим...

Мен яхмалак отгандек, иссиққина печь устидан сирпаниб тушдим-у, орқамга қарамай қочдим; бувим юқоридаги уйда уёқдан-буёққа юриб, оғзини чайқар эди.

— Оғрияптими?

Бувим бурчакка бориб, оғзидаги сувни ювинди челақна туфлади-да, хотиржам жавоб берди:

— Ҳечқиси йўқ, тишларим бутун, фақат лабим ёрилибди.

— Нега урди?

— Жаҳли чиқиб юрибди, унга қийин, қариган чоғида сира иши юришмай қолди... Сен тинчгина ётиб ухлагин, ҳеч нарсани ўйлама... — деди бувим кўча деразага бир қараб олиб.

Мен бувимдан яна алланимани сўраган эдим, у одатдан ташқари қаттиқ уришиб берди:

— Ёт, деб кимга айтдим? Бирам қулоқсиз бўлибсан-ки...

Бувим дераза ёнига ўтирди, лабини сўриб тез-тез рўмолчасига тупура бошлади. Мен ечинаётиб бувимга қарадим: унинг қоп-қора боши устидаги деразанинг кўкимтир чорқирра ойнасидан юлдузлар чарақлаб кўринар эди. Кўча — жимжит, уйнинг ичи — қоронғи.

Мен ўринга кирганимдан кейин бувим ёнимга келди-да, секингина бошимни силаб:

— Сен тинчгина ётавер, — деди, — мен унинг ёнига тушман... Менга кўп ҳам ачинаверма, эркатойим, менда ҳам айб бор... Ухла!

Бувим мени ўпиб, чиқиб кетди, бироқ юрагим тоқат қилиб бўлмайдиган қайғу-алам изтиробида эзилиб кетди. Мен юмшоқ, кенг ва иссиққина каравотдан сакраб тушиб, дераза ёнига бордим, ҳувиллаган кўчага қараб, чексиз ғам-ғусса ичида тошдай қотиб қолдим.

Яна аллақандай мудҳиш воқеалар бошланди. Бир кун и кечурун чойдан кейин бувим идиш-товоқларни ювишга тутиниб, бобом иккаламиз энди псалтирь ўқишга тушган пайғимизда Яков тоғам югурганича уйга кириб келди. Ҳар вақтдагидек унинг сочлари пахмоқ, ўзи эса, худди чўлтоқ супургига ўхшарди. Тоғам саломлашмасдан шапкасини бир бурчакка улоқтирди-да, титраб-қақшаб, қўлларини чўзиб, бидирлаб гапира кетди:

— Отажон, Мишкангиз ҳаддан ташқари жиннилик қиляпти! Меникида овқатланди-да, ичиб олиб, аҳмоқона қилиқлар кўрсата бошлади: идиш-товоқларни чил-чил қилди, таёёр бўлган заказни — бировнинг жун кўйлагини тилка-пора қилиб йиртиб ташлади, дераза ойналарини синдирди, мени ҳам, Григорийни ҳам қаттиқ хафа қилди. Бу ерга келяпти: отамнинг соқолини юлиб ташлайман, ўлдираман, деб дағдага қиляпти. Эҳтиёт бўлинг...

Бобом қўлларини столга тираб, секин ўрнидан турди, афти буришиб, юзидаги этлар бурни олдида уймалашиб, башараси худди болтага ўхшаб кетди.

— Эшитдингми, онаси? — деб чийиллади бобом. — Бунга нима дейсан? Ўз ўғлинг отасини ўлдиргани келаётган эмиш! Тўғри! Вақт етди, болалар...

Бобом кифтини ростлаб, уйда бир-икки айланди, кейин эшик ёнига бориб, оғир илғагини шарақлатиб солди-да, Яковга қараб деди:

— Сенлар ҳамон Варваранинг сенига чанг солмоқчи бўласанларми? Мана сенларга!

У бошмалдоғини икки бармоғи орасига суқиб, тоғамнинг тумшугига тутди: тоғам ўпкалаб, орқага тисланди.

— Отажон, менда нима айб?

— Сендами? Мен биламан сени!

Бувим индамасдан чойнак-пиёлаларни шовчиб-пишиб шкафа тикиштира бошлади.

— Ахир, мен сизни ҳимоя қилгани келдим-ку...

— Шундайми? — масхара қилиб кулди бобом. — Бу ишинг яхши! Раҳмат, ўғлим! Онаси, сен мана бу тулқига бирон нарса бер-чи — косовми, дазмолми, нима бўлса майли! Сен-чи, Яков Васильев, ажанг кириб келган заҳоти ўша нарса билан менинг бошимга уравер!..

Тоғам қўлини чўнтагига тикиб, бурчакка кетди.

— Агар менга ишонмасангиз...

— Ишонмасангиз? — такрорлади бобом ер тепиниб. — Йўқ,

ҳар қандай ҳайвонга — итга, типратиконга ишонаман, аммо сенга ишонмайман. Бидаман: ўзинг ичиргансан, ўзинг уни қутуртиргансан! Қани, ур энди! Қимни хоҳласанг, ўшани ур: хоҳла уни, хоҳла мени...

Бувим секингина менга шивирлади:

— Югур, юқорига чиқиб деразадан қараб тур, кўчада Михайло тоғанг кўриниши билан дарров келиб хабар бер! Тез югур...

Жанжалкаш тоғамнинг тўс-тўполон билан бостириб келишини ўйлаб бир оз чўчиган бўлсам-да, зиммамга юкланган топшириқдан фахрланиб, кўчадан кўз узмай дераза ёнида ўтирдим; кўча жуда кенг, тизза бўйи чанг-тупроқ; катта-катта тошлар тупроқ орасидан шишга ўхшаб чиқиб ётибди. Кўча чап томонга қараб жуда узоққа боради ва жарми кесиб ўтиб, Острок майдонига чиқади: бу майдонда соғ тупроқ устига қурилган, лекин ҳали ҳам мустаҳкам эски турма биноси бўлиб, тўрт бурчагида тўртта минора бор. Бу кулранг бино алланечук гамгин гўзаллиги ва баҳайбат салобати билан кўзга ташланади. Унг томонда, бизнинг уйдан уч уй нарида, Сенная номли каттакон майдон бор: бу майдонни маҳбуслар роталари турадиган сариқ рангли корпус ҳамда ўт ўчирувчилар назорат қиладиган қўргошин рангли минора ўраб олган. Бу миноранинг тепаси сертуйнук, ўт ўчирувчи қоровул занжирдаги итга ўхшаб доим минора устида айланиб юради. Сенная майдонида ўнқир-чўнқир ерлар жуда кўп. Шу чуқурлардан биттасида кўкимтир балчиқ тўпланиб қолган, ўнг томонда сасиб кетган Дюков ҳовузи бор, бувимнинг айтишига қараганда, қиш куни тоғаларим дадамни шу ерда муз тагига ташлаб юборишган экан. Дераза рўпарасидаги тор кўчанинг иккала четига ҳар хил рангда кичкина-кичкина уйлар қурилган, кўчанинг охири Уч авлиё номидаги бу бақалоқ ва пастаккина черковга бориб тақалади. Агар тўғрига қаралса—томлар кўринади, бу томлар ям-яшил боғлар тўлқини орасида худди тўнтарилиб қолган қайиқларга ўхшайди.

Узоқ чўзилган қиш бўронларида, узлуксиз куз ёмғирларида сири кўчиб, ўниб кетган кўчамиздаги уйлар ҳозир чангга ботиб кетган; бу уйлар черков эшигидаги тиланчилар сингари бир-бирига ёпишиб, худди менга ўхшаб улар ҳам аллакимни кутади, кўзларини, деразаларини чақчайтириб кўчага шубҳали қарайдилар. Кўчада одам сийрак, улар печь устидаги ўйчан суваракларга ўхшаб шошмасдан қадам ташлайдилар. Пастдан димиққан илиқ ҳаво кўтарилиб нафасимни қайтарди. Жиним суймаган кўк пиёз билан сабзи солинган сомса-

нинг бадбўй ҳиди гупиллаб димоққа уради. Бу ҳидлар ҳар доим таъбимни кир қилар эди.

Зерикаман холос: юрагим шу қадар ғалати бўлиб сиқиладими, тоқат қилиб бўлмайдими, зерикиш ҳис қиламан. Кўкрагимга илимиқ, суюқ қўрғошин қуйилаётгандек ва ичдан итариб қовурғаларимни, кўксимни шишираётгандек бўлади; назаримда пуфак сингари тобора шишаётганга ўхшайман, шунинг учун ҳам бу шиплари тобутга ўхшаган кичкина уй менга торлик қилади.

Ана Михаил тоғам кўринди; тор кўчадаги кулранг уйнинг муюлишидан мўралайди; шапкасини бостириб кийиб олган, қулоқлари эса диккайиб чиқиб турибди. Эғнида сариқ пиджак, оёғида тиззадан келадиган чанг босган этик; бир қўли катак шимининг чўнтағида, иккинчи қўли билан соқолини тутамлаб олибди. Юзи менга кўринмайди, аммо туриши ғалати: худди кўчадан сакраб ўтиб, қоп-қора сержун қўллари билан бобомнинг уйига чанг солишни мўлжаллаб турганга ўхшарди. Пастга тушишим ва унинг келганини айтишим зарур бўлса ҳам, дераза ёнидан бир қарич қўзғалолмай қараб турдим: тоғам этигини чанг қилишдан қўрққандек, секин-секин юриб кўчадан ўтганини кўрдим, қовоқхона эшигини гижирлатиб очганини, дераза ойналари дириллаганини эшитдим.

Пастга югуриб тушиб, бобомнинг эшигини тақиллатдим.

— Кимсан? — хушук овоз билан сўради бобом эшикни очмасдан. — Сенмисан? Нима гап? Қовоқхонага кириб кетдими? Яхши, жойингга бор!

— Мен у ерда қўрқаман...

— Бирпас чидаб тур!

Яна дераза ёнига келдим. Қош қораймоқда; кўчанингни чанги кўтарилиб, қуюқлашиб, қорайиб кетди; уйларнинг деразасида ғира-шира сарғиш шуълалар кўрина бошлади. Қаршидаги уйдан музика садоси эшитилади, торлар ёқимли ва ғамгин нола қилади. Қовоқхонадан ҳам қўшиқ эшитилади, эшиги очилган маҳалда кўчага ҳорғин ва ҳаста овоз чиқади. Бу—сўқир тиланчи, серсоқол Никитушканингни овози. Чолнинг ўнг кўзи ўрнида чўғдек қизил доғ, чап кўзи чирт юмуқ. Эшик ёпилганда унинг ашуласи болта билан чопилгандек шартта узилиб қолади.

Тиланчига бувимнинг ҳаваси келар эди; унинг ашуласини эшитганида бир хўрсиниб:

— Қандай бахтли одам, қандай байтларни билади-я! Омади бор-да! — деб қўярди.

Баъзи вақтлар бувим уни ҳовлига чақириб келарди; у ҳассасига суянганича зинада ўтириб, ашула айтарди, ҳи-

қоя қиларди, бувим унинг ёнида ўтириб ашуласини тинглар, ҳар хил саволлар берарди:

— Ие, Биби Марям Рязанда ҳам бўлганми?

Гадой дўриллаб жиддий жавоб қиларди:

— У ҳамма ерда, барча губерналарда бўлган...

Кўчада кўз илғамас мудроқ ҳорғинлик кезади, юракни гижимлаб эзади, сиқади, кўзни оғритади. Қани энди бувим кела қолса, қандай яхши бўларди! Жилла бўлмаса, бобом келса ҳам майли эди. Отам қандай одам экан, бобом билан тоғаларим нима учун уни ёмон кўришган, ахир, бувим, Григорий ҳамда энага Евгенья уни жуда мақташади-ку? Онам қаерда экан?

Мен бувимдан эшитган ҳамма чўпчак ва ҳикоялар марказига онамни қўйиб, унинг тўғрисида кундан-кунга кўпроқ ўйлар эдим. Онам ўз оиласида яшашни истамагани учун ҳам тасаввуримда тобора юксакликка кўтариларди, назаримда, онам катта йўл бўйидаги қарвон саройда, бой йўловчилардан босиб олинган нарсаларни гадойлар билан баравар баҳам кўрувчи қароқчилар ёнида яшаётгандай туюлар эди. Эҳтимол, онам ўрмонда, горда яшар, лекин, ҳар ҳолда, яхши қароқчилар билан яшаса керак, уларнинг овқатини пишириб, ўғирлаб келтирилган олтинларини пойлаб ўтирса керак. Ёинки, «князь-хоним» Енгаличованинг Биби Марям билан бирга кезгани каби, онам ҳам оламни айланиб, ер юзидаги бойликларни ҳисоблаб юргандир. Биби Марям «князь-хоним» га насиҳат қилганидек, эҳтимол, онамга ҳам насиҳат қилар:

Дунёнинг олтин ҳам қумушларини
Тергин, битмайди — кўзи оч бандам,
Оламнинг барини йиғиштирсаңг ҳам,
Яланғоч тавинг бекитмас бир дам!

Онам ҳам қароқчи «князь-хоним»нинг сўзлари билан унга жавоб берар:

Муқаддас онамиз, кечиргин мени,
Гуноҳкор бандаман, ҳолимга ачин.
Ўз нафсимга таламадим дунёни,
Бу ишларим барчаси ўғлим учун!

Шу сўزلардан кейин, бувим каби раҳмдил Биби Марям унинг гуноҳларидан ўтади ва шундай дейди:

Э, Варюшка, э, ғамгузор, татар боласи,
Христиан элининг қайғу балоси!
Ёмонликни тарк эт, яхшини ихтиёр эт,
Йўлинг ойдин бўлсин, кўз ёшинг тинсин!

Рус элини лоақал ёмонликдан халос эт!
Ўрмонлар ичра кезиб, мордваларни тала!
Ўўларга бориб, ундан қалмоқ элини ҳайда!..

Бу эртақларни эслаганимда, худди туш кўраётгандек бўламан; пастдан эшитилган шовқин-сурон, даҳлиздан, ҳовлидан келган тапир-тупир сөзлар меки уйғотиб юборди; деразадан бошимни чиқариб пастга қарадим: бобом билан Яков тоғам ҳамда қовоқхоначининг Мельян исмли масхарабоз малайи—учови Михаил тоғамни эшикдан итариб кўчага чиқаришаётганини кўрдим: у бўлса оёқларини тирар, бироқ улар унинг қўлига, елкасига, бўйнига уришар, оёғига тепишарди; ниҳоят, тоғам гандираклаб бориб муккаси билан кўчага—тупроққа йиқилди. Эшик тарақлаб ёпилди, шарақлаб занжир солинди; тоғамнинг рижимланган шапкасини девордан итқитиб юборишди; ҳаммаёқ жимжит бўлди-қолди.

Тоғам бир оз ётганидан кейин, ўрнидан турди, унинг кийим-бошлари дабдала, сочлари тўзғиган эди: у ердан тош олиб, дарвозага отди, бочкадан чиққанга ўхшаш гулдураган товуш эшитилди. Қовоқхонадан чиқаётган одамлар қораси кўринди; улар бақришар, хириллашар, қўлларини тўлғашарди; деразалардан одамлар бош суқиб қарашарди: кўча жонланди, хандон кулишлар ва қийқириқларга тўлди. Буларнинг ҳаммаси чўпчакка ўхшаш қизиқ, аммо негадир ёқимсиз ва кўрқинчли.

Бирданига ҳамма нарса сўнади, овозлар ўчиб, тамсвий нарса ғойиб бўлади.

...Бувим икки букилиб остонадаги сандиқ устида қимирламасдан, нафас олмасдан қотиб ўтирибди; мен унинг рўпарасида турибман, унинг тер босган, иссиқ ва юмшоққина юзларини силайман, бироқ у афтидан, буни сезмайди, ўзидан-ўзи ғамгин товуш билан гулдурайди:

— Эй, тангрим, наҳотки менга ва болаларимга бериш учун бисотингда қитдай ақл-ирок топилмаса? Раҳм қил, тангрим...

Билишимча, бобом Полевал кўчасида фақат бир йилча — кўкламдан кўкламгача яшаган холос, аммо ана шу сўгина вақт ичида уйимизнинг донғи кетди; деярли ҳар акшанба куни болалар дарвозамиз олдига тўпланишиб:

— Раширинлар яна муштлашишяпти!— деб жар солишарди.

Михайло тоғам одатда кечқурун келиб, туни билан уйни остин-устун қилар, уйдагилар юрагига ваҳима солар эди; баъзан унга қўшилишиб икки-учта ёрдамчи — кунавинлик дайди мешчанлар келарди; улар жар томондан боққа киришарди-да, ичкиликнинг кайфи билан истаган номаъқулчиликларини қилишарди, смородина ва малина кўчатларини сугуриб ташла-

шарди; бир куни улар ҳаммомни ағдар-тўнтар қилиб, синадиган нарсаларни битта қўймай чил-чил қилишди, токчаларни, скамейкаларни, қозонни синдиришди, печнинг дабдаласини чиқаришди, полнинг бир неча тахтасини суғуриб олишди, эшикни, ромни кўчириб ташлашди.

Қорайиб, уникиб кетган бобом эса, тўплаган бойлигини бузиб-янчиб хонавайрон қилаётган бу одамларнинг ур-йиқитига қулоқ солиб, дераза ёнида чурқ этмай турарди; бувим қоп-қоронғи ҳовлининг аллақасерида зир югуриб:

— Миша, нима қилаётибсан? Миша!— деб ўғлига ёлворади.

Бувимнинг сўзига жавобан боғдан шу қадар аҳмоқона, ярамас сўкишлар эшитиладики, бу сўкишларнинг маънисини, аҳтимол, ўша ҳайвонмижоз махлуқларнинг ўзлари ҳам тушунмас, тушунмиш учун ақлу ҳиссиётлари ожизлик қилса ҳам ажаб эмасди.

Бундай пайтларда бувимнинг орқасидан қувиб етолмайсан киши, лекин усиз бир ўзим қўрқаман; мен бобомнинг ёнига тушдим, бироқ у мени кўриши билан:

— Йўқол, шайтон!— деб бақирди.

Мен югуриб чердакка чиқдим ва у ердаги кичкина деразадан қоронги боёққа, ҳовлига қарай бошладим, бувимдан кўз узмасликка тиришиб, уни ўлдириб қўйишларидан қўрқиб овозим борича чақирдим. Бувим келмади, лекин маст тоғам овозимни эшитиб, ваҳшиёна ифлос сўзлар билан онамни сўка бошлади.

Шундай оқшомлардан бирида, бобом бетоб бўлиб тўшакда ётар, сочиқ билан танғилган бошини ёстиқда уёқдан-буёққа тебратар ва жиғибийрон бўлиб нола қиларди:

— Оқибат маъна, не киятда яшаб, гуноҳга ботиб, дунё тўп-лабмиз-у, охири вай! Ор-номус масаласи бор-да, йўқса полиция чақирардим, эртага губернаторга арз қилардим... Номус қўймайди, номус! Ўз боласини полиция қўлига топшириб, қийноққа солишга қайси ота-онанинг виждони қабул қиларкин! Шундай бўлгач, индамай ёта бер, чол!

У бирдан оёғини караватдан туширди-да, гандираклаб дераза ёнига борди, бувим унинг қўлтиғидан ушлаб қолди:

— Қаёққа борасан, қаёққа?

— Шамни ёқ!— деб буюрди бобом хириллаб, ҳарсиллаб нафас оларкан.

Бувим шамни ёққач, бобом шамдонни қўлига олди-да, миттиқ ушлаган солдатдек, шамдонни кўкраги олдида тутиб туриб, овози борича деразадан масхараомуз бақирди.

— Ҳой, Мишка, тунги ўғри, қутурган дайди ит!

Шу оннинг ўзида деразанинг устки кўзи чил-чил бўлди, бувимнинг ёнидаги стол устига яримта ғишт парчаси келиб тушди.

— Тегизолмадинг! — деб мингиллади бобом, лекин кулдими ё йиғладими, билиб бўлмасди.

Бувим ёш болани кўтаргандек, бобомни даст кўтариб олди-да, ўрнига элтар экан, ваҳм ичида чулдирай бошлади:

— Сенга нима бўлди, нима бўлди сенга, тепангда худо турибди! Бу аҳволда жигига тегаверсанг, Сибирга ҳайдалади-ку! Ахир, ғазаби қўзиган одам Сибирь нималигини биладими?..

Бобом оёқларини типирлатиб, хириллаб йиғлар эди.

— Ўлдирса ўлдириб қўя қолсин...

Тоғам дераза орқасида пишқирар, ер тепинар, деворни тирнарди. Мен столдан ғишт парчани олиб, дераза томонга югурдим; бувим ушлаб қолиб, мени бурчакка итариб юборди-да:

— Ҳу, бўйнинг узилгур... — деб койиб берди.

Яна бир куни тоғам даҳлизга киришни мўлжаллаб, ҳовли томондаги зинапояда туриб олиб, йўғон таёқ билан эшикни буза бошлади. Лекин эшик орқасида бобом таёқ олиб, икки ижарачи эркак савағич калтак ушлаб, қовоқхоначининг новча бўйли хотини ўқлов билан уни пойлаб туришарди; бувим уларнинг орқасида типирчилаб:

— Мени унинг олдига чиқаринг! Бир оғиз сўз айтгани қўйинг, — деб ёлворарди.

Бобом «айиқ ови» суратидаги найза ушлаган мужик сингари, бир оёғини олдинга чиқариб, қаққайиб турар, бувим унинг ёнига келганда, индамасдан тирсаги ва оёғи билан уни итарди. Тўрттови ҳам астойдил ҳужумга шайланишган, деворга илиб қўйилган фонус липиллаб ёнгани учун уларнинг бошларини зўрға ёритар эди. Мен буларнинг ҳаммасини чердак нарвонидан кўриб турардим, шунинг учун бувимни тезроқ юқорига олиб чиққим келар эди.

Тоғам жон-жаҳди билан эшикни бузмоқда: эшик устки ошиқ-мошиғидан чиқиб кетгудек бўлиб лапангларди, настигиси аллақачон синдирилгани учун кишининг ғашини келтириб гижир-гижир қиларди. Бобом ҳам аллақандай гижирлаган овоз билан шерикларига уқтирарди:

— Худо хайрларингни берсин, қўлига, оёғига уринглар, зинҳор бошига урманглар...

Эшик ёнида одам калласи сиғадиган кичкина дераза бор эди, тоғам унинг ойнасини аллақачон синдириб ташлагани учун худди сўқир кўзга ўхшаб, қорайиб кўринарди.

Бувим шу тешикка югурди, қўлини ташқарига чиқариб, тегамга ишора қилиб:

— Миша, худо хайрингни берсин, кетгин! Майиб қилишадди, кет!— деб қичқирди.

У таёқ билан бувимнинг қўлига урди; дарча ёнидан сербар бир нарса ялт этиб унинг қўлига тушганини кўрдим, шундан кейин бувим ўтириб қолди, сўнгра чалқанча йиқилди; йиқилар чоғида ҳам:

— Миш-ша қоч...— деб тоғамга бақирди.

— Нима қилди, онаси?— жон ҳолатда чинқириб юборди бобом.

Эшик лангиллаб очилди, тоғам ичкарига отилиб кирди ва шу ондаёқ, курак билан отилган ахлат сингари, зинадан итқи-тиб ташланди.

Қовоқхоначининг хотини бувимни бобомнинг хонасига олиб кетди, бирпасдан кейин бобомнинг ўзи ҳам кириб келди, ғамгин ҳолда бувимнинг ёнига борди.

— Суягинг бутунми?

— Оҳ, синганга ўхшайди,— деди бувим кўзини очмасдан.— Уни нима қилдинглар, уни?

— Хавотир олма!— деб бақирди бобом жаҳл билан.— Мен нима, йиртқичмидим? Боғлаб қўйдик, саройда ётибди. Устидан сув қуйдим... Бирам жоҳилки! Бу кимга ўхшадийкин-а?

Бувим ингради.

— Синиқчига одам юбордим, бирпас тишингни тишинга қўйиб тур!— деди бобом бувимнинг ёнига ўтирар экан.— Булар сен билан мени ахийри ўлдиради, онаси, ажалимиздан беш кун бурун ўлдиришади!

— Ҳамма мол-дунёни уларга бер...

— Варвара-чи?

Чолу кампир узоқ гаплашди: бувим — эшитилар-эшитилмас қилиб, зорланиб, бобом бўлса—шовқин солиб, аччиқланиб гапирарди.

Кейин, оғзи жудаям катта, пастаккина, букри кампир келди; оғзи балиқнинг оғзига ўхшаб очилиб қолган, энгаги титрар, қирра бурни тепа лабидан сшиб оғзига мўралаб турар, кўзлари эса, кўринмасди. Кампир ҳассасини полга тақ-туқ уриб, оёғини аранг судраб юрар, қўлидаги тугунчасида алланималар шалдир-шулдир қилар эди.

Кўзимга бу кампир бувимнинг жонини олишга келган ажалдек кўринди; ўрнимдан сакраб турдим, овозим борича:

— Йўқол, бу ердан!— деб бақирдим.

Бобом жаҳл билан мени даст кўтариб олди-да, жоним оғриганига парво қилмай, чердакка чиқариб қўйди.

Бобом билан бувимнинг худоси бошқа-бошқа эканини мен жуда эрта фаҳмлаб олдим.

Баъзан бувим кечаси уйғонарди-да, каравотда ўтириб, анчагача ивирсиб, ажойиб сочларини тарарди, бошини силки-тар, лабини буриштириб, тишини тишига қўйиб, ипақдек майин, қоп-қора ва узун сочларидан тутам-тутам юлиб оларди, мени уйғотиб юбормаслик учун ўзича пичирлаб қарганарди:

— Хаҳ, соч бўлмайд қуриб кет! Тезроқ тўкила қолсангу қутулардим...

Минг азобда чигалини ёзарди-да, бирпасда йўғси қилиб ўриб оларди, сўнгра пишқири-пишқири наридан-бери ювинар, лекин уйқудан буришган юзидаги жаҳл излари кетмай туриб, иконаларга рўпара бўларди — ана шу пайт уни бирданига яшнатиб, батамом ўзгартириб юборадиган эрталабки ҳақиқий ибодат бошланарди.

Бувим букчайган қаддини ростлаб, бошини кўтариб, Биби Марямнинг дум-думалоқ юзига термилар, қўлини кенг ёйиб, жон-жаҳди билан чўқинар ва астойдил пичирларди:

— Э, меҳрибон Биби Марям, лутф-караминг ила ушбу кунимизни барча ташвишлардан халос эт, онажон!

Бувим сажда қилар ва аста-секин қаддини ростлаб, яна ҳам қизгин, тобора кўнгли ийиб пичирларди:

— Бахтимиз манбаидирсан, гуллаган олмамиздирсан, боқира соҳибжамол!..

Бувим деярли ҳар кун эрталаб мадҳ этмоқ учун янгида-янги сўзлар топар, бу нарса унинг ибодатига диққат билан қулоқ солишга доим мени мажбур этарди.

— Сен менинг пок қалбимсан, муқаддас осмонимсан! Ҳимоячим ва мададкоримсан, олтин қуёшимсан! Ўзинг мадад қил, Биби Марям, шайтон васвасасидан, золим ёвузлигидан ўзинг асрагин, ҳеч кимнинг бошига кулфат солмагайлар, менинг ҳам кўнглимни бекорга ранжитмагайлар!

Қоп-қора кўзлариде табассум ўйнагани учун бувим гўё яшариб кетгандек кўринар, қўлларини оҳиста қимирлатиб, яна чўқина бошларди.

— Ҳазрати Исо, онанг Биби Марям ҳурмати, мен гуноҳкор бандангдан шафқатингни дариг тутма...

Унинг ибодати доим ҳамду санолардан, чин юракдан чиқариб айтилган соддагина мақтов сўзларидан иборат бўлар эди.

Барвақт самовар қўйиш лозим бўлгани учун бувим эрталабки ибодатни кўп чўзмасди, чунки бобом анчадан бери

хизматкор ишлатмасди; агар белгиламан вақтда бувим чой қайнатиб келмаса, бобом аччиқланиб, сўкиनावерарди.

Баъзан бобом бувимдан илгари уйғониб, чердакка чиқарди-да, бувимнинг ибодат қилаётганини кўриб, қоп-қора юпқа лабларини нафрат билан буриштириб, унинг пичир-пичирига бирпас қулоқ солиб турарди, лекин кейин чой устида тўнғилларди.

— Сенга қандай ибодат қилишни минг марта ўргатгандирман, сен бўлсанг ҳамон ўз билганингдан қолмайсан, кофир! Худо қандай қилиб бунга чидар экан!

— Худойим ўзи тушунади!— деб дадил жавоб берарди бувим.— Унга нимаики десанг, ўзи ажратиб олади...

— Лаънати чувош! Ҳайфе-е...

Бувимнинг худоси эртадан кечгача ўзи билан бирга, у ҳатто ҳайвонларга ҳам худо ҳақида гапириб юрарди. Менга шуниси равшан эдики, тамоми нарса, чунончи, одамлар, итлар, паррандалар, асаларилар, ям-яшил ўтлар — ҳаммаси шу худога астойдил итсоат этади; бу худо ер юзидаги тамоми нарсага бир хилда меҳрибон, бир хилда яқин эди.

Бир кун қовоқхоначи хонимнинг жуда айёр, ширинликка ўч, ўлғудай хушомадгўй, кўзлари сап-сарик, кулранг бароқ мушуги боғдан битта чуғурчуқ тутиб чиқди. Бу мушукни ҳовлида ҳамма яхши кўрар ва эркалар эди. Бувим қийноққа тушган қушчани олиб:

— Худодан қўрқмайсанми, бағритош золим!— деб мушукни койиди.

Қовоқхоначининг хотини билан қоровул бувимни маскара қилиб кулишди, бироқ у дарғазаб бўлиб, бақриб берди:

— Ҳайвонлар худони билмайди, деб ўйлайсизларми? Ҳар бир махлуқ худони сизлардан кўра яхшироқ билади. Ҳа, бераҳмлар...

Семириб кетган, лекин негадир хомуш Шарапни бувим аравага қўшаётганида ҳам у билан гаплашарди:

— Нега хафа кўринасан, худонинг жафокаш махлуғи? Ҳа, анча қариб қолдинг...

От пишиллаб бошини чайқарди.

Ҳар ҳолда бувим худонинг номини бобомчалик кўп тилга олмасди. Бувимнинг худоси менга тушунарли эди, мени қўрқитмасди, аммо унинг олдида ёлғон гапириш— уят эди. Мабо-до ёлғон гапириб қолгудек бўлсам, қаттиқ хижолат тортардим, шу сабабдан бувимга сира ёлғон гапирмас эдим. Бу хушфеъл худодан бирор нарсани яширишим мумкин эмас, ҳатто яшириш ҳаёлга ҳам келмас эди.

Бир кун қовоқхоначининг хотини бобом билан айтишиб

қолиб, жанжалга аралашмаган бувимни ҳам унинг ёнига қўшиб қарғаб кетди; қарғаганда ҳам жуда ёмон қарғади, хаттоки унинг башарасига сабзи отди.

— Тозаям аҳмоқ экансиз, бойвучча, — деди бувим пинағини бузмай, бироқ мен қаттиқ ранжидим ва ярамас хотиндан ўч олишга аҳд қилдим.

Мен неча кунгача ана шу бағбақаси осилиб тушган, семизлигидан кўзлари юмилиб кетган сап-сариқ хотиндан қайси йўл билан яхшилаб ўч олсам экан, деб ўйлаб юрдим.

Мен бу ердагиларнинг уриш-жанжалини кузатиб юриб, шуни билардимки, одамлар ўч олиш мақсадида бири иккинчисининг мушугини думини қирқиб қўйишар, итларига кучала беришар, товуқ ва хўрозларини ўлдиришарди, ёки кечаси рақибининг ертўласига тушиб, карам ва бодринг тузланган бочкаларига лампамой қуйишар, бочкалардаги квасларини оқизиб юборишарди, лекин буларнинг ҳеч қайсиси менга маъқул бўлмасди, бирон ваҳималироқ, даҳшатлироқ нарса ўйлаб топишим керак эди.

Ниҳоят, ўйлаб топдим: пайт пойлаб юриб, қовоқхоначининг хотини ертўлага тушиши билан қопқоқни шартта ёпиб, устидан қулфлаб қўйдим-да, қопқоқ устига чиқиб, қасос рақсига тушдим, кейин калитни томга улоқтириб, югурганимча ошхонага кирдим, у ерда бувим овқат пишираётган экан. Бувим нега бунчалик суюнганимни олдинга тушунмади, тушунгач, калтакбон жойимга бир-икки уриб, ҳовлига судраб чиқди-да, калитни олиб тушиш учун мени томга чиқарди. Мен бувимнинг нега бундай қилганига таажжубланиб, индамасдан калитни олиб тушиб бердим ва ҳовлининг бир бурчагига қочиб бориб, ертўлага қамалган хотинни бувим қандай озод этганини, иккаласининг апоқ-чапоқ кулиб, ҳовлидан ўтиб бораётганини томоша қилдим.

— Қараб тур сени, — деди қовоқхоначининг хотини дўмбоққина муштини кўрсатиб, лекин унинг биткўз юзи бегараз илжаар эди. Бувим бўлса гарданимдан ушлаб ошхонага олиб келди-да:

— Нега бундай қилдинг? — деб сўради.

— Ўзи сенга сабзи отди-ку!..

— Демак, сен бу ишни мен учун қилган экансан-да? Шундайми? Шошма ҳали, сен ўзбошимчани печь тагига тиқиб, сичқонларга ем қилайки, ўшанда ақлинг киради! Мени ҳимоя қилармиш — тўрсайишини қаранг, аҳтиёт бўл, ёрилиб кетасан! Сени бобонгга қақиб терингни шилдирмасамми! Бор, чердакка чиқ, китобингни ўқи...

Бувим кунбўйи мен билан гаплашмади, лекин кечқурун,

ибодат қилишдан аввал ўрнимнинг бир четига ўтириб, сира эсдан чиқмайдиган сўзлар билан насиҳат қилди:

— Мен сенга айтсам, оппогим, шу гапларимни қулоғингга маҳкам қўйиб олгин: катталарнинг ишига ҳеч маҳал аралашма! Катталар — бузилган одамлар: худо уларнинг ҳаммасини синовдан ўтказган, сен бўлсанг — ҳали норасидасан, шу сабабдан болалик ақлинг билан яшайвер. Худо дилингда солгунча, қиладиган ишингни, юрадиган йўлингни кўрсатиб бергунча кутиб тур. Тушуиндингми? Кимнинг қандай гуноҳи бор — ишинг бўлмасин. Кимни ёрлақашни, кимга жазо беришни худо ўзи билади. Ҳар кимнинг ҳаволаси худога!

У бирпас жим турди, сўнгра бурнакисини ҳидлади-да, кейин ўнг кўзини қисиб, қўшиб қўйди:

— Лекин шуниси ҳам борки, худонинг ўзи ҳам, ким қаерга гуноҳ иш қилганини баъзан ажратолмай қолади.

— Не, ҳали худо билмайдиган нарсаям борми? — таажжубланиб сўрадим мен.

Бувим маъюслик билан оҳиста жавоб берди:

Агар худо ҳамма нарсани билаверганида, одамлар бунчалик ёмон ишлар қилмасди. Худованди карим осмон-фалакдан биз гуноҳкор бандаларига қараб туради-туради-да, баъзан бонданига: «Эй, одамлар, менинг азиз бандаларим! Сизлар а жудаям ачинаман!» деб шу қадар йиғлайдики, ҳатто қўнграб юборди.

Бувим ўзи ҳам йиғлаб юборди ва кўзёшидан жиққа ҳўл бўлган юзларини артмай, ибодат қилиш учун бурчакка ўтди.

Шу кундан бошлаб унинг худоси менга яна ҳам яқин, яна ҳам тушунарли бўлиб қолди.

Бобом ҳам худонинг ҳар ерда ҳозир у нозирлигини, ҳамма нарсадан хабардорлигини, ҳар нарсани кўра билишини, ҳар ишда одамларга мададкор эканини менга уқтиради-ю, аммо унинг ибодати бувимникига ўхшамасди.

Бобом эрталаб бурчакдаги иконалар қаршисига бориб туришдан аввал узоқ ювинар, кейин батартиб кийиниб, малла сочини яхшилаб тарарди-да, соқолига оро берарди, ўзини ойнада томоша қилиб қўйлагини тортиб-тортиб қўяр, қора рўмолчасини желеткасининг ичига тиқиб, гўё бир нарсадан яширинмоқчи бўлгандай оҳиста иконалар ёнига борарди. У ҳар сафар шолчанинг кўзга ўхшатиб тўқилган жойида тўхтарди-да, бошини эгиб, солдат сингари қўлларини ёнга ташлаб, бир нафас индамай турарди, кейин қоматини ростлаб, дабдабали оҳангда қироат қиларди:

— «Баҳаққи падар ила фарзанд ҳамда муқаддас руҳ ҳурмати!»

Назаримда бу сўзлардан кейин уйга фавқулудда бир жимжитлик чўккандек, ҳатто пашшалар ҳам эҳтиётлик билан гингиллашаётгандек туюлади.

Бобом бошини адл тутиб тик турибди; қошлари чимирилиб хурпайиб кетган, олтиндек соқоли диккайган. У гўё имтиҳон бераётгандек ибодат дуоларини бийрон-бийрон қироат қилади; свози дона-дона, дадил эшитилади.

— «Маҳшар куни сўроқда ҳар кимнинг қилмиши ошкор бўлғай».

Мушти билан кўкрагига секинроқ уриб илтижо қилади:

— «Сен якка-ю ягона парвардигор олдида мен осийдурман, гуноҳларимни ўзинг кечиргайсан...»

Бобом «Имон келтираман» сурасини дона-дона қилиб ўқийди; ўнг оёғи гўё қироат оҳангига унсиз жўр бўлаётгандек оҳиста ер тепинади: бобом бутун вужуди ва жон-жаҳди билан иконалар томон чўзилади, чўзилган сайин бўйи ўсиб, озиб, ингичкалашиб бораётганга, жудаям чиройли ва озода бўлиб кетаётганга ўхшайди, қатъият билан муножот қилади:

— «Исодек шифокорни туққан Биби Марям, хаста руҳимга ўзинг шифо бер! Уззукун оҳ-зор чекиб, астойдил сенга ёлвораман, эй вслидан муборак, ўзинг менга раҳм айла!»

Кўм-кўк кўзларини жиққа ёшга тўлдириб, баланд овоз билан нола қилади.

— «Сенга бўлган эътиқодимни жамики савоб ишлардан билиб даргоҳингда қабул айла, бировларнинг гуноҳи учун мени гуноҳкор этма!»

Шундан кейин қалтираб-титраб, тез-тез чўқинади, худди сузмоқчи бўлгандек, бошини қимирлатади, хўрсиниб йиғлайди, овози чийиллаб чиқади. Кейинчалик яҳудийлар ибодатхонасида бўлганимдан сўнг билдимки, бобом яҳудийлар сингари ибодат қилар экан.

Самовар алламаҳалдан бери стол устида шарақлаб қайнамоқда, сузма солиб пиширилган иссиқ жавдар нон ҳиди хонада ёйлашиб, кишининг иштаҳасини очади! Бувим қовоғини осилтириб, эшик пешбурунига суяниб турибди, кўзларини ерга тикиб, хўрсиниб-хўрсиниб қўяди; боғ томондаги деразадан ўйноқи қуёш мўралайди, дарахтлардаги шабнам марварид сингари ялтирайди, эрталабки ҳавода укроп, смородина ва думбул олманинг хушбўй иси таралмоқда, бобом бўлса, ҳамон ибодат қилади, чайқалади, чийиллайди:

— «Гадоёлигим, малъунлигим ўзингга аён, кўнглимдаги эҳтирос алангасини ўзинг сўндиргайсан!»

Эрталаб ва кечқурун ўқиладиган сураларнинг ҳаммасини мен ёддан билардим, шу сабабдан, бобом янглишиб қол-

масмикин ёки биронта сўзни ташлаб кетмасмикин, деб диққат билан қулоқ солиб турардим.

Бобом камдан-кам янглишар ва шунинг учун ҳам доим ғазабимни қўзғатарди.

Бобом ибодатни тугатиб мен билан бувимга салом берди. Биз таъзим қилдик ва ниҳоят чой ичишга ўтирдик. Шу пайт мен унга:

— Сен бугун «устун» сўзини ташлаб кетдинг,— дедим.

— Ростданми?— бобом ташвишланиб, ишонмасдан сўради.

— Рост, қолдириб кетдинг! «Сенга бўлган эътиқодимни жамики нарсадан устун билиб» дейиш керак эди, сен «устун» сўзини ташлаб кетдинг.

— Ана холос!— дейди бобом гуноҳкорларча кўзини пириллатиб.

Вақти келганда бобом арзимаган баҳона билан мендан қаттиқ ўч олишига ақлим етиб турса ҳамки, унинг шу дамда жиждат чекишини кўриб, роса лаззатланардим.

Бир куни бувим ҳазиллашиб бобомга:

— Отаси, худо сенинг ибодатингдан жудаям зеркиб кетса керак, доим бир нарсани ўқиганинг-ўқиган,— деди.

— Нима дединг?— ғазаб билан чўзиб сўради бобом.— Нима деб мингиллялапсан?

— Қанчалик қулоқ солмайин, ўз кўнглингдан чиқариб худода биронта сўз билан илтижо қилганингни билмайман!

Бобом қип-қизариб кетди, қалтираб-титраб ирғиб ўрнидан турди-ю, қўлидаги ликопчани бувимнинг бошига отди-да, ёғоч кўзига солинган арра сингари чийиллаб юборди:

— Йўқол, қариган алвасти!

Бобом худонинг битмас-туганмас қудрати ҳақида гапирар экан, ҳар доим ва энг аввал унинг шафқатсизлигини қайд қилиб ўтарди: бандалар гуноҳ иш қилдими,— худо уларни сувда ғарқ этади, яна гуноҳ қилса — ўтга еслади, шаҳарларни вайрон қилади; худо одамларни очарчилик билан жазолайди, вабога мубтало қилади. Хуллас, худо — гуноҳкор бандалар учун офат, жазоловчи шамшир.

Бобом қуруқ суякдан иборат ингичка бармоқларини столга уриб:

— Кимики тангри белгилаган қонунларни бузса — унга итоат этмаса — мусибат ўтида ёнади, ер билан яксон бўлади! — деб менга насиҳат қиларди.

Худонинг шафқатсизлигига асло ишонгим келмас эди. Ўзимча мен, бобом бу гапларнинг ҳаммасини мени худодан қўрқитиш учун эмас, ўзидан қўрқитиш учун жўрттага айтса керак, деб гумон қилардим ва шу тўғрида унга рўйирост савол берардим:

— Сен бу гапларни, сўзимга қулоқ солсин, деб айтясанми?

У ҳам очиқдан-очиқ жавоб қиларди:

— Албатта! Қани, гапимга қулоқ солмай кўр-чи!

— Бувимнинг гапига-чи?

— Аҳмоқ кампирнинг гапларига ишонма!— дерди бобом қатъий равишда.— Бувинг ёшлигида ҳам аҳмоқ эди, у саводсиз, эси паст хотин. Қараб тур ҳали, бу хил муқаддас нарсалар ҳақида сең билан гаплашмайдиган қилиб тақиқлаб қўяман! Қани айт-чи, фаришталар орасида неча хил даражаи амал бор?

Мен жавоб бердим, кейин ўзидан сўрадим:

— Амалдор қанақа бўлади?

— Тозаям бошингни айлантиришибди!— деди бобом илжаиб, кўзларини яшириб, сўнгра тамшаниб, истар-истамас тушунтирди:

— Бу худога ҳеч қандай дахли йўқ бир нарса — амалдорлик одамларга хос гап! Амалдор дегани — қонунхўр, қонунфуруш дегани бўлади.

— Қанақа қонун?

— Қонунми? Қонун дегани одатнинг ўзгинаси,— чол маънодор ва ўткир кўзларини чақнатиб шавқ-завқ билан гапира бошлади.— Одамлар бирмунча вақт бирга яшаб, кейин гапни бир ерга қўйишади: келинлар, мана бундай қилайлик, шундай қилса жуда яхши бўлади, шу қоидага амал қилайлик, уни қонун қилиб олайлик, дейишади! Бу нарса бамисоли болаларнинг ўйинига ўхшайди: болалар ҳам ўйин олдидан, қай тариқа ўйнаш тўғрисида ўзаро шарт қўйишади. Мана шу шарт ҳам қонунга кирди.

— Амалдорлар-чи?

— Амалдор ҳам айнан шўх болага ўхшайди, келади-ю, бутун қонун-қоидани бир пул қилиб юборади.

— Нимага?

— Бунисига сенинг ақлинг етмайди!— дейди бобом қовоғини осилтириб, кейин яна тушунтира бошлайди:

— Инсоннинг жамики иши тепасида худо ҳозир уозир! Одамлар бир нарсани хоҳлайди, худо эса — бошқасини. Банданинг барча иши омонат. Худо пуф деса, ҳаммаси тўзондек тўзиб, кулдек соврилиб кетади.

Амалдорларга қизиқишимнинг бирмунча сабаблари бор эди, шунинг учун таг-туғи билан билиб олмоқчи бўлардим.

— Ахир, Яков тоғам:

Фаришталар — худонинг ҳур маъмурлари,
Амалдорлар — шайтоннинг хизматқўрлари!

— деб ашула айтади-ку?

Бобом соқолини кафти билан кўтариб, оғзига солди, кўзларини юмди. Унинг икки бети титрар эди. Мен унинг ичдан кулаётганини пайқадим.

— Яшка билан сени оёқларингдан боғлаб, сувга ташлаш керак!— деди бобом.— Бу ашулани на унинг айтиши ва на сенинг эшитишиг дяркор. Бу ашулани фитначилар, масхарабозлар, худосизлар ўйлаб чиқарган.

Шундан кейин орқамдаги алланимага тикилганича ўйлаиб қолди ва секингина:

— Ҳайфе-е, сизларга...— деб чўзиб қўйди.

Бобом худони дарғазаб қилиб кўрсатгани, одамлардан юқори қўйгани билан, бари бир, у ҳам бувим сингари ҳар ишда шу худодан, сон-саноқсиз авлиёлардан мадад тилар эди. Бувим эса чамамда Никола, Юрий, Фрол ва Лаврадан бўлак авлиёларни билмасди, лекин нима кўп авлиё кўп, улар ҳам одамларга меҳибон ва яқин эдилар, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ тентираб, мискинлар турмушига аралашиб юришарди, одамда бўлган хислатларнинг ҳаммаси уларда ҳам бор эди. Бобомнинг деярли ҳамма авлиёлари дин йўлида жонларини фидо қилган, кофирларнинг бутларини тор-мор келтирган, Румо подшолари билан масала талашган ва шу туфайли қийноққа солиниб ўтда куйдирилган ва тириклайин терилари шилинган жафокашлар эди.

Баъзан бобом хаёл суриб кетарди-да:

— Худойим шу уйни, ҳеч бўлмаса беш юз сўм фойдасига сотишга кўмаклашиб юборса, Никола авлиёга атаб тиловат қилдириб юборардим!— дерди.

Бувим кула-кула менга дерди:

— Никола бу аҳмоқ чолнинг уйини сотиб берармиди, Никола авлиёнинг бундан бўлак зарур иши йўқ экан-да!

Бобомнинг диний маросим кунлари ёзилган китобчасини мен анча вақтгача сақлаб юрдим; бу китобчага бобом ўз қўли билан турли воқеаларни ёзиб юрарди. Жумладан, Иоаким ва Анна кунлари тўғрисига жигарранг сиёҳ билан чиройли қилиб: «Раҳмдил одамлар фалокатдан қутқаришди», деган жумла ёзиб қўйилган эди.

Бу «фалокат» эсимда бор: бобом ношуд болаларига кўмаклашиш мақсадида гаровга мол олиб, яширинчасига судхўрлик қила бошлади. Кимдир бу нарсани полицияга шипшитиб қўйибди, бир кун кечаси полиция уйни босиб тинтув қилади, тўс-тўполон бўлди, аммо ҳамма нарса беташвиш тугади; бобом тонг отгунча худога сизиниб чиқди ва эрталаб менинг кўз олдимда ана шу муқаддас китобчага ҳалиги сўзларни ёзиб қўйди.

Кечки овқатдан олдин бобом билан псалтирни, васиятнома-

ни ёки Ефрем Сириннинг каттақон китобини ўқир эдик, овқат-ланиб бўлгандан кейин, бобом яна ибодатга турарди ва оқшом сукунатига ғамгин овоз билан қилган тавба-тазаррулари алла-маҳалгача қулоққа эшитиларди:

— «Карамни кенг маликул абад тангрим, даргоҳингга нима-ни олиб борамен, нима деб шукрона изҳор қиламен... Бизни жамики хаёлотлардин асрагайсен... Илоҳо, ёмонлар юзини тескари қилгайсен... Кўзимга ёш бергайсен, ўлимни ёдимга туширгайсен...»

Бувим бўлса кўпинча нолиб:

— Бугун шундай чарчадимки, ибодат қилмасдан ётиб қоладиганга ўхшайман... — деб кўярди.

Бобом мени шанба кунлари тун бўйи ибодатга, байрам кунлари тушки ибодатга черковга олиб борарди. Мен ҳатто черковда қайси худога қачон ибодат қилинишини билардим: поп билан дьяк барча дуоларини бобомнинг худосига, ҳофизлар— доим бувимнинг худосига бағишлашарди.

Болалар тушунчасида худолар орасидаги тафовут қанақалигини мен бу ерда, албатта, ҳўпол равишда ифода қилаётирман, лекин бу икки худо ўртасидаги тафовут бир вақтлар мени кўп безовта қилгани, ҳаёлимни иккига бўлгани эсимда бор. Аммо, бобомнинг худоси юрагимда кўрқув ва адоватдан бўлак ҳеч нарса уйғотган эмас, бу худо ҳеч кимни ёқтирмас, даҳшатли кўзлари билан ҳаммани таъқиб этар, аввало одамнинг ёмон томонларини, гуноҳини ахтарар, фақат шуларни кўрарди, ҳолос; унинг ишонга ишонмаслиги, доимо тавбаталаблиги ва жазолашни яхши кўриши равшан эди.

У кунларда худо ҳақидаги сезги ва тушунчалар руҳимнинг асосий озиғи, ҳаётимнинг энг гўзал томони бўлган, шундан бошқа таассуротларнинг ҳаммаси ўзининг даргаллиги, ифлослиги билан менда жирканиш ва ғазаб уйғотиб, дилимни оғритарди. Худо — атрофимдаги ҳамма нарсанинг энг яхшиси ва порлоғи бўлган; бувимнинг худоси эса, барча жон эгаларининг энг яқин ва энг меҳрибон дўсти эди. Бинобарин, бобом нима учун шундай меҳрибон худони кўрмайди, деган савол мени ташвишлантирмаслиги мумкин эмасди, албатта.

Мени кўчага ўйнагани чиқаришмасди, чунки кўча мени ҳаддан ташқари ҳаяжонлангирар, май ичгандек кайфимни оширар ва ҳар доим жанжал-тўполонларга бошимни тикар эди. Мен ҳеч ким билан ўртоқ тутунмадим, қўни-қўшниларнинг болалари ҳам мен билан чиқишмасдилар; улар мени «Кашрин» деб чақиришар, бу эса — кўнглимга қаттиқ сотар, болалар буни сезиб баттар жигимга тегиб бир-бирларига бақириб-чақиришарди:

— Қаранглар, жодугар Кашириннинг невараси чиқди!

— Ур, болалар!

Шундан кейин муштлашиш бошланиб кетарди.

Мен ёш бўлишимга қарамай, анча кучли ва чабдаст эдим — ҳар доим менга бир гала бўлиб ҳужум қилувчи душманларимнинг ўзлари ҳам буни эътироф қилишарди; лекин шунга қарамай, бурним қашқа бўлиб, лабим ёрилиб, юзим кўкариб, устбошим йиртилиб, тупроққа беланиб уйга қайтар эдим.

Бувим мени ўтақаси ёрилгудай бўлиб кутиб олар ва аҳвөлимга ачиниб, куйиб-пишиб гапирарди:

— Ҳа, шумтака, тагин уришдингми? Ахир, бу нима деган гап-а? Шундай адабингни берайки, гаҳ деса қўлга қўнадиган бўласан...

Сўнгра юзимни ювиб, кўкарган ерларимга йўсин ёпиштирар, чақа ёки ҳўл латта босарди-да, насиҳат қилиб кетарди.

— Ҳадеб уришаверасанми? Уйда-ку, мўмингина бўлиб юрасан, кўчага чиқдингми, бузиласан-қоласан! Шарманда. Қараб тур, бобонга айтиб қўймасамми, зинҳор сени кўчага чиқармасин...

Бобом юзим кўкарганини кўрар, лекин ҳеч қачон уришмасди, фақат мингиллаб қўярди:

— Медаллар муборак? Оббо, жўжахўроз-ей, энди кўчага чиқа кўрма, эшитдингми?

Кўча жимжит пайтларда ўзимнинг ҳам чиққим келмасди, аммо болаларнинг шовқин-сурони эшитилиб қолгундек бўлса, бобомнинг тақиқлаганига қарамай, югурганимча чиқиб кетардим. Бирон еримнинг кўкариши, шилиниши асло мени ранжитмасди; ҳар доим аччиғимни келтирадиган нарса кўчадаги ваҳшиёна шўхликлар эди. Ҳар қадамда учрайдиган бу ваҳшийлик шу қадар газабимни қайнатар эдики, жазавам тутиб кетарди. Мен болалар итни хўрозга олқишлаганини, мушукни қийнашганини, аҳудийларнинг эчкисини қувлашганини, маст гадойларни ва «Йгоша Смерть в Кармане» лақабли девонани мазах қилишганини кўрсам, чидаб туролмасдим.

Бу ўзи новча, қоқидай қотиб кетган девона эди, қўй теридан тикилган рўдапо пўстин кийиб юарди, чўянга ўхшаш, қуруқ суяги қолган бетини тикандек қаттиқ жун босиб кетганди. У кўчада букчайиб, алланечук чайқалиб юрар, ичдамас, оёғи тагига қаттиқ тикилиб оларди. Унинг чўянсимон юсидаги кичкина-кичкина ғамгин кўзлари юрагимда қўрқув аралаш ҳурмат уйғотарди. Мен уни кўрганимда: «Бу одам жиддий бир юмуш билан банд, бир нарсани ахтармоқда, унга халақит бериш керак эмас», деб хаёл қилардим.

Болалар унинг орқасидан юурггилаб, букчайган белига тош

отишарди. Лекин у болаларни кўрмагандек, тош зарбини сезмагандек анчагача индамай кетаверарди, кейин бирдан тўхтаб, бошини юқори кўтарарди-да, қалтираган қўллари билан бароқ шапкасини бостириб кияр ва эндигина уйқудан турган кишидек, уёқ-буёғига аланглаб қарарди.

— Игоша, чўнтагингда ажал бор! Игоша, қаёққа кетяпсан? Хушёр бўл, ажал чўнтагингга кирди! — деб шовқин солишарди болалар.

У дарҳол чўнтагини чангаллаб оларди, кейин бирдан энгашиб ердан тош ё кесак оларди-да, узун қўлини бесўнақай силтаб, болаларни сўкиб кетарди. У ҳаммавақт учта ярамас сўз билан сўкинарди, бу жиҳатдан болалар унга қараганда анча бой эди. Баъзан болаларни диконглаб қувиб қоларди, узун пўстини чопишига халақит бериб, косовга ўхшаган қоп-қора қўлларини ерга тираганича тиззаси билан ўтириб қоларди. Шу пайт болалар уни тошбўрон қилишар, дадилроқлари яқинроқ келиб, бошига ҳовуч-ҳовуч тупроқ сочиб қочишарди.

Кўча таассуротларидан яна биттаси, эҳтимол, бундан ҳам оғирроғи, собиқ уста Григорий Иванович эди. У бутунлай кўр бўлиб қолган, кўча-кўйда тиланчилик қилар, лекин ҳамон камгап, нуроний, қадди расо эди, кичкинагина рангпар бир кампир уни етаклаб юрарди. Кампир дераза тагида тўхтарди-да, ён томонга қараб туриб, чийиллаган овоз билан:

— Исо ҳурмати, ғариб-нотавон сўқирга садақа қилинглар, — дерди.

Григорий Иванович индамасди. Унинг қора кўзойнаги уй девориға, деразасига, учраган кимсанинг бетига тик қараб турар, бўёқ сингиб кетган қўли сербар соқолини секин-секин силларди, лаблари маҳкам қимтинган бўларди. Уни тез-тез кўриб турсам ҳам, қимтинган бу лаблардан бир оғиз ҳам сўз эшитмас эдим, чолнинг индамаслиғи мени қаттиқ эзарди. Унинг ёнига боришни юрагим бетламас ва ҳеч қачон борган ҳам эмасман, аксинча, уни кўришим билан уйга югуриб:

— Григорий кўчада тиланиб юрибди! — деб бувимга хабар қилардим.

— Ростданми? — безовта бўлиб, ачиниб сўрарди бувим. — Югур, мана буни элтиб бер.

Мен аччиқланиб, терслик қилиб, унинг сўзини қайтарардим. Шундан кейин бувим ўзи дарвоза тагига чиқиб, йўлкада у билан анчагача гаплашарди. Григорий жилмаяр, соқолини селкиллатар, аммо жуда кам гапирарди.

Бир хил маҳаллар бувим уни ошхонага олиб кириб, чой ичирарди, овқат едирарди. Бир куни Григорий менинг қаердалигимни сўрабди. Бувим мени чақирди, мен қочиб, саржин

офасига яшириндим. Ёнига боришга юзим чидамади — ундан қаттиқ хижолат эдим, бувимнинг ҳам уялишини билардим. Григорий ҳақида бувим билан фақат бир марта гаплашдик: бувим уни дарвозага кузатиб қўйиб, бошини қуйи солганича ҳовлида секин-секин йиғлаб келар эди. Мен унинг ёнига бориб, қўлидан ушладим.

— Сен нега ундан қочасан? — секингина сўради бувим, — У сени яхши кўради, ўзи жуда яхши одам...

— Нега босбм уни боқмайди? — сўрадим мен.

— Бобонгми?

Бувим тўхтади, мени бағрига босиб қучоқлади ва каромат қилгандек эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Гапим эсингда бўлсин; бу одам учун худо бошимизга оғир кунларни солади! Жазолайди бизни...

Бувим янглишмаган экан: ўн йилдан кейин, бувим абадий тинчигандан кейин бобом ўзи ҳам телба бўлиб шаҳар кўчаларида, ҳар кимларнинг деразаси тагида йиғлоқи овоз билан тиланиб юрди:

— Меҳрибон ошпазларим, бир тишлам сомса беринглар, бир тишлам берсаларинг нима бўлади! Хайф-е, сизларга...

Унинг ўтмишидан фақатгина ана шу аччиқ, юракни озадиган чўзиқ: «Хайф-е...» ибораси қолган эди.

Игоса билан Григорий Ивановичдан ташқари Вороныха деган бузуқ хотин ҳам руҳимни эзиб, мени кўчадан қочишга мажбур қиларди. Бу барваста, сочлари тўзгиган хотин байрам кунлари маст-аласт ҳолда пайдо бўларди: гўё, оёқларини қимирлатмасдан, ерга тегизмасдан, булут каби сузиб бораётгандек, аллақандай ғалати қадам билан юрар ва юрган йўлида уяғ ашулаларни айтиб бўкирар эди. Рўпара келганларнинг ҳаммаси, уйларнинг дарвозасига, дўконлар ичига кириб, муюлишларга бурилиб, ундан яширинишарди, хотин бамисоли елдай кўчани супуриб келаётганга ўхшарди. Унинг юзлари кўқарган, нуфакдек шишган, катта-катта кулранг кўзлари қўрқинчли чақчайган. Бир хил маҳаллар у:

— Жон болаларим, қаердасизлар? — деб йиғлар, фиғон чечар эди.

Бувимдан бу хотиннинг нега бундай йиғлашини сўрадим.

— Буни сенга айтиб бўлмайди! маъюс жавоб берди бувим, кейин, барибир, қисқача гапириб берди: бу хотиннинг Воронов деган амалдор эри бўлган экан; шу одам юқорироқ мансабга минмоқчи бўлиб, хотинини ўз бошлиғига сотибди, бошлиқ хотинни олиб, қаёққадир кетибди, хотин икки йилгача ўз уйида бўлмабди. Қайтиб келиб қараса, бир қиз, бир ўғли — иккала боласи ҳам ўлибди, эри бўлса, пошшолик пулни қиморга бой

Бериб, қамалиб қолибди. Шундан кейин бу хотин аламига чидаёлмай ичкиликка ружу қилиб, бузилиб кетибди. Ҳар байрам кечқурун уни миришаблар олиб кетишар экан...

Иўқ, кўчада юргандан уйда ўтирган яхши. Айниқса, овқатдан кейинги дамлар жуда кўнгилли бўларди, чунки бобом Яков тоғамнинг ишхонасига кетарди, бувим бўлса дераза ёнида ўтириб, қизиқ-қизиқ эртақларни, воқеаларни айтиб берар, отам ҳақида гапирарди.

Бувим мушук чангалидан ажратиб олган майнанинг синган қанотини қирқди, узилиб кетган оёғи ўрнига усталик билан чўпдан оёқ улади, кейин қушни батамом тузатиб, гапиришга ўргата бошлади. Баъзан бувим худди бир каттакон, меҳрибон жонивер сингари, дераза кесақисига осиб қўйилган Ҳафас ёнида соатлаб туриб дўриллаган овоз билан кўмирдек қоп-қора зийрак қушга гап уқтирарди:

— Қани, майнахонга бўтқа беринглар, дегин-чи!

Чугурчуқ масхарабозниқига ўхшаш дум-думалоқ ўйноқи кўзларини бувимга тикиб, ёғоч оёғи билан қафаснинг юпқа тахтасини тиқирлатади, бўйнини чўзиб, зарғалдоқ сингари ҳуштак чалади, қарқиноқни, каккуни масхара қилиб сайрайди, мушукка ўхшаб миёвламоқчи бўлади, итнинг вовуллашига тақлид қилади, аммо сира одамга ўхшаб гапиролмайди.

— Сен кўп шўхлик қилма!— дейди бувим жиддий туриб.— Майнахонга бўтқа беринг, дегин!

Патлари қоп-қора қушча овози борича бувимнинг сўзига ўхшаган алланималарни чийиллайди, кампир хурсанд бўлиб кулади, бармоғининг учига қушга бўтқа бера туриб:

— Биладан, сен ёлгончини; жўрттага қиласан, ҳаммасини биласан, ҳар нарсани удалайсан!— дейди.

Бувим майнани ахийри ўргатди: бир оз вақт ўтгач, бўтқа сўрашга тили келадиган бўлди, бувимни кўрганида ҳатто «Дра-астуй» деганга ўхшатиб, чийиллаб ҳам қўярди.

Олдинига қушча бобомнинг уйда осиллиқ турарди, кўп ўтмай бобом уни бизнинг ёнимизга, чердакка қувиб чиқарди, чунки у бобомни масхара қилишини ўрганиб олган эди; бобом ибодат сўзларини дона-дона қилиб ўқиганида, майна мумга ўхшаган сарғиш тумшугини катак тешигидан чиқариб:

— Тью, тью, тью-ирр, ту-ирр, ти-и-рр, тью-уу!— деб чийилларди.

Бобомга алам қилди; бир кун ибодатини бузиб, бир-икки тепинди-да:

— Йўқот, бу иблисни, бўлмаса ўлдираман!— деб ваҳшиёна бақариб юборди.

Уйда кишини қизиқтирадиган, кўнгил очадиган нарсалар

кўп бўлса ҳам, вақти-вақти билан чидаб бўлмайдиган диққи-нафаслик мени бўғарди, гўё аъзойи баданимга аллақандай оғир нарса қўйилгандек, кўздан, қулоқдан ва бутун сезгила-римдан айрилиб, чалажон бўлиб, қоп-қоронғи чуқур ўрада узоқ ётгандек бўлардим...

VIII

Бобом уйни тўсатдан қовоқхоначига сотиб, Канатная кўчасидан янги уй олди; йўлларига тош ётқизилмаган, ўт босган, жимжит ва сзодагина бу кўча тўппа-тўғри далага чи-қарди; унинг иккала четида ранго-ранг кичкина-кичкина уй-лар тизилишиб турарди.

Янги уй аввалгисига қараганда кўркам ва ёқимлироқ эди; унинг кўча томони одми рангда — тўқ-қизилга бўялган, учта деразанинг ҳаворанг қопқоқлари ҳамда чердак деразасининг бир тавақали панжара қопқоғи кўча томондан ярқираб кўр-нарди. Томнинг чап томонини бужун ва арғувон дарахтлари-нинг қуюқ шохлари чиройли қилиб тўсиб олган. Ҳовлида, боғ-чада, гўё бекинмачоқ ўйнаш учун атайлаб ажратилгандек, хилват-хилват жойлар бор. Унчалик катта бўлмаса ҳам, дарахт шохлари бир-бирига чирмашиб чакалак бўлиб кетган боғ ай-ниқса яхши эди. Унинг бир бурчагига қўғирчоқдек кичкина мўрча қурилган; иккинчи бурчагида — бурган босиб кетган каттакон чуқур; илгари ўт кетган мўрчадан қолган-қутган қуюқ ходалар қаққайиб ўтлар орасидан чиқиб турарди. Боғ-нинг сўл томони Овсянников деган полковникнинг отхона де-ворлари билан, ўнг томони Бетленг деган кишининг иморати билан туташган; этак томони эса, Петровна исмли сutfуруш хотинининг қўрғончасига бориб тақаларди. Бу хотин семиз, юзи қип-қизил, черков қўнғироғига ўхшаб шанғиллагани-шанғил-лаган, унинг қорайиб кетган, чўкай деб қолган кулбасини бахмал ўт яхшилаб ўраб олган, бир жуфт деразаси ўнқир-чўн-қир жардан иборат далага қараган: узоқдан қуюқ булутга ўхшаб кўм-кўк дарахтзор кўринарди; далада эртадан-кечгача солдатлар гивирлашар, югуришар, куз қуёшининг қиялама шуъласида милтиқ найзалари ялтирарди.

Уй мен танимаган аллақандай одамлар билан лиқ тўла эди: олдинги хонада бир ҳарбий хизматчи татар кичкинагина дум-думалоқ хотини билан турарди; бу хотин эртадан-кечгача тин-май вайсар, кулар, сербезак гитарасини чалиб, қўнғироқдек овоз билан кўпинча ана шу ўйноқи ашулани айтарди:

— Бирни севиш оздир,
Яна топсанг создир!

Агар уни топсанг,
Мукофотларни олсанг
Бу ҳақ йўлда чин бил!
Мукофот қандай ширин!

Коптоқдай дум-думалоқ ҳарбий киши эса дераза ёнида ўтириб олиб, кўкимтир лунжини шиширар, аллақандай сарғиш кўзларини шодиёна чақчайтириб, бетўхтов трубка чекар ва ит вовиллашига ўхшаган ғалати товуш билан йўталади:

— Вух, вух-вух-хх...

Ертўла билан отхона устидаги иссиққина уйда иккита аравакаш ҳамда Валеё исмли новча, камгап хизматкор татар йигит яшарди; аравакашларнинг биттаси — кичкинагина, рангпар Пётр амаки, иккинчиси — Степа исмли соқов, унинг жияни; соқов чайир, худди қолипда қуйилгандек сип-силлиқ, юзи қизил мис баркашга ўхшаган йигит эди. Буларнинг ҳаммаси менга нотаниш, феъл-атворлари турли-туман одамлар эди.

Айниқса, бизникида пул тўлаб овқатланадиган, «Хорошее Дело» лақабли киши мени жуда қизиқтирар ва кўпроқ ўзига жалб этарди. Бу одам уйнинг орқа томонидаги емакхонага туташган, битта деразаси боққа, иккинчиси ҳовлига қараган чўзинчоқ хонада турарди.

Бу ўзи қадди букчайган, озгин, юзи оппоққина, соқоли айри ва қоп-қора одам эди, ёқимли кўзларига кўзойнак тақиб юрарди. У камгап, камсуқум эди, овқатга ёки чойга чақаришганда доим:

— Хорошее дело, — деб жавоб қайтарарди.

Бувим уни олдида ҳам, орқасидан ҳам шу ном билан атарди.

— Лёнъка, «Хорошее Дело»ни чойга чақир! Сиз, «Хорошее Дело», нега кам овқат ейсиз?

Унинг хонасида аллақандай яшиқлар, ҳарфлари менга нотаниш қалин китоблар уюлиб, қалашиб ётарди; ҳамма ерда ҳар хил суюқлик солинган шишалар, темир ва мис парчалари, қўрғошин бўлақлари терилиб турарди. Эгнига сариқ чарм камзул, кулранг катак шим кийган, уст-боши аллақанақа сасиқ рангларга бўялган, сочлари тўзиқ бу бесўнақай одам эртадан кечгача ивирсиб қўрғошин эритар, ҳар хил мис парчаларни бир-бирига улар, кичкина тарозида нималарнидир тортиб, бетўхтов минғилларди, бармоқларини куйдириб оларди-да, шошиб-пишиб пуфларди; қоқилиб-суқилиб девордаги чертёжлар ёнига келарди-да, кўзойнагини артиб, хушбичим, алланечук оппоқ бурнини қоғозга теккундай яқин обориб, чертёжларни ҳидлайди. Баъзан уйнинг қоқ ўртасида ёки де-

раза ёнида бирдан тўхтаб қоларди, юзини шипга қаратиб, кўзларини юмиб, индамасдан анчагача таёқдек қотиб турарди.

Мен омборхона томига чиқиб, очиқ деразадан унинг ишларини томоша қилардим, стол устидаги спирт лампанинг кўкимтир алангасини, унинг қора гавдасини яққол кўрардим, «Хорошее Дело» титилиб кетган дафтарга нималарнидир ёзар, унинг кўзойнаги муз сингари кўкимтир ва совуқ нур сочиб алтирарди. Бу одамнинг сеҳрли ишлари мени бениҳоят қизиқтириб, ссатлар бўйи томда ўтиришга мажбур қиларди.

Бир хил маҳаллар у, худди рамкага солиб қўйилган сурат сингари қўлини орқасига қилиб, дераза ёнида турарди-да, тўппа-тўғри томга қарарди-ю, афтидан, мени кўрмасди; бу нарса кўнглимга жуда оғир ботарди. Кейин югурганича стол ёнига борарди-да, икки букчайиб, стол тортмасини титиб кетарди.

Уйлайманки, бу одам бой бўлганида, яхши кийинганида, мен ундан кўрққан бўлар эдим, лекин у камбағал эди: камзулининг ёқасидан гижимланган кўйлагининг кир ёқаси чиқиб туради, чолвори доғ-дуғ, ямоқ-ямоқ, шилинпоча оёғида абжағи чиққан туфли. Камбағаллар кўрқинчли, хавфли бўлмайди; бувимнинг уларга ачиниши, бобомнинг улардан жирканиши мени секин-аста шундай хулосага келтириб қўйган эди.

«Хорошее Дело»ни уйдагиларнинг биронтаси ёқтирмас, сиртдан уни ҳамма масхара қилиб гапирар эди; ҳарбий кишининг ўйноқи хотини уни «бўр бурун» деб, Пётр амаки — дорифурӯш, сеҳргар, бобом — динсиз, товламачи деб аташарди.

Мен бувимдан:

— У нима иш қилади? — деб сўрадим.

Бувим мени уришиб берди:

— Ишинг бўлмасин, овозингни ўчириб, жим юр...

Бир куни, ўзимни дадил тутиб, унинг деразаси ёнига бордим, ҳаяжонимни аранг яшириб:

— Нима қиляпсан? — деб сўрадим.

У бир ирғиб турди, кўзойнаги устидан анчагача менга тикилиб турди, кейин яра-чақа босиб кетган қўлини менга узатиб:

— Буёққа чиқ, — деди.

«Эшикдан киргин» демасдан, деразадан чақирини, назаримда унинг обрўйини янада ошириб юборди. Ўзи яшикка ўтириб, мени икки қўллаб белимдан ушлаб турди, кейин орқага сурди, яна ўзига тортди, ниҳоят секин сўради:

— Кимнинг боласисан?

Бу жуда ғалати савол эди: мен кунига тўрт марта ошхонада у билан ёнма-ён ўтирар эдим! Жавоб бердим:

— Шу ердагиларнинг набирасиман!..

— Ҳа, дарвоқе,— деди бармоғига қараб, кейин индамай қолди.

Шу пайт мен унга изоҳ бериб ўтишни маъқул кўрдим:

— Мен Каширин эмас, Пешковман...

— Пёшков?— деб нотўғри такрорлади у.— Хорошее дело.

Мени бир четга итариб, ўрнидан турди ва стол ёнига кета туриб:

— Жим ўтиргин, хўпми?— деди.

Мен алламаҳалгача, исканжа билан қисилган бир парча мисни қандай эғовлашига қараб ўтирдим; исканжа тагидаги қалин қоғозга олтин қипиқлар тўкиларди. Кейин у қипиқларни йиғиб, қалин бир идишга солди, кичкина банкачадаги майда тузга ўхшаш бир нарсани унга қўшди, унинг устига қора шишадан нимадир қуйди, бирданига идиш вашиллаб, дуд кўтарилиди, аччиқ бир ҳид димоғимга уриб, қаттиқ йўталдим, бошимни чайқай бошладим, сеҳргар бўлса мақтанчоқлик билан сўради:

— Ҳиди ёмон эканми?

— Ҳа.

— Ана холос! Биродар, бу жуда яхши нарса!

«Мақтанган нарсасини қара-я», деб қўйдим ичимда, кейин шартта жавоб бердим:

— Сасиқ нарса яхши бўлармиди!..

— Бе!— деди у кўзини қисиб.— Биродар, ҳар доим ёмон бўлавермайди! Сен ошиқ ўйнайсанми?

— Кругми?

— Ҳа, круг!

— Ўйнайман.

— Хоҳлайсанми, соққангга қўлом қуйиб бераман? Жуда яхши тегадиган бўлади.

— Майли.

— Соққангни олиб кел!

Тутуни чиқиб турган идишни ушлаб, яна ёнимга келди, бир кўзи билан идишга қараб туриб, гапирди:

— Соққангга қўлом қуйиб бераман; шунинг эвазига, бундан кейин олдимга келмайсан. Хўпми?

Бу гап менга жуда-жуда қаттиқ тегди.

— Қуйиб бермасанг ҳам энди келмайман!..

Хафа бўлиб, боққа чиқиб кетдим. Бобом у ерда ивирсиб олмаларнинг тагига гўнг солиб юрган экан; куз пайти, даҳахтларнинг барглари аллақачон тўкила бошлаган.

— Қани, малиналарни бутаб қўй-чи,— деди бобом менга қайчини узатиб.

Мен ундан:

— «Хорошее Дело» нима қилади?— деб сўрадим.

— Нима қиларди, уйни вайрон қилади,— деди бобом жаҳл билан.— Полни куйдириб ташлади, деворга ёпиштирилган гул қоғозни ифлос қилиб, кўчириб юборди. Бир кунмас, бир кун унга: «Жўнасанг бўларди!» дейишим борку-я!

— Шундай қилиш керак,— дедим мен малиналарнинг қуриган шохини буташга киришиб.

Бироқ шошилган эканман.

Ёмғирли оқшомларда, бобом бирон ерга кетгудек бўлса, бувим уйдагиларнинг ҳаммасини чойга чақириб, ошхонада жуда қизиқ ўтириш қилар эди. Бу ўтиришда иккала аравақаш, Валей бўларди, кўпинча қақилдоқ Петровна келарди, аҳён-аҳёнда, ҳатто ҳарбий кишининг хушчақчақ хотини ҳам қатнашарди, «Хорошее Дело» ҳар доим бурчакдаги печь ёнида соқов одамга ўхшаб индамасдан, қимирламасдан ўтирарди. Соқов Стёпа татар йиғит билан карта ўйнарди; Валей карта билан соқовнинг ясси бурнига уриб:

— Аш-шайтон!— деб қўярди.

Пётр амаки каттакон сопол идишда «семичка» деган мураббо билан ярим буханка оқ нон ола келарди, уни бурда-бурда кесиб, устига қалин қилиб мураббо суркарди-да, ширин бурдаларни кафтига қўйиб, таъзим билан ҳаммага узатар ва мулоимгина:

— Марҳамат қилинг, тортинманг!— дерди. Қўлидаги нонни олганларидан кейин, қоп-қора кафтига диққат билан қарар, борди-ю, мураббо томган бўлса, дарров ялаб оларди.

Петровна шишада олча наливкаси, хушчақчақ аёл—ёнгоқ, конфет олиб келишарди. Шундан кейин каттакоқ зифат—бувим севган кўнгилхушлик бошланарди.

«Хорошее Дело» уйига кирмаслик шarti билан менга пора таклиф қилгандан кейин озгина вақт ўтар-ўтмас, бувим ана шундай ўтириш уюштирди. Тинишни билмаган куз ёмғири шитирлатиб қўймоқда эди, шамол нола қилар, дарахт шохлари деворларни тирнарди. Емакхона иссиқ, саранжом-саришта, ҳамма бир-бирининг пинжига кириб ёнма-ён ўтирар, ҳаммаси аллақандай ёқимли сукунат қўйнида эди, бувим бўлса, кетини узмасдан бир-биридан яхши эртақларини айтар эди.

Бувим печнинг бир четида оёғини супачага тираб ўтирарди; кичкина тунука чироқ ёруғи тушиб турган одамларга энгашиб олган эди; у ҳар қачон кайфи ошганда печь устига чиқиб оларди-да:

— Юқоридан туриб гапиришим керак, юқоридан яхши эшитилади, — дерди.

Мен бувимнинг оёқ томонига, худди «Хорешее Дело»нинг тепасидаги супага жойлашиб олдим. Бувим Иван навкар ва тарки дунё қилган Мирон ҳақидаги яхши ҳикояни бошлади; ширадор сўзлари бир қиёмда, бурро-бурро қуйилиб келаверди:

— Бир замонда ўтган экан бир сардор,
Оти Гордион, тошкўнгил ва маккор;
Ҳақиқатни севмас экан золим эр;
Одамларни қийнар экан тўкиб тер.
Ҳаммадан кўп ёмон кўрар бу малъун,
Тарки дунё қилган қари Миронни.
Мўмин-қобил ҳақиқат йўқловчини,
Ҳақдан бўлак, ўзгадан қўрқмоқчини.
Сардор бир кун ўз ёнига чақирди,
Садоқатли, ботир Иван навкарни:
— Боргин, Иван, сен ўлдиргин у чолни,
Фирибгар, такаббур қари Миронни!
Бориб дарҳол, шартга узгин бошни,
Соқолидан тутиб келтир уни сеҳ,
Итларимга улоқтирай, хўп есин!
Йўлга тушди Иван бир сўз айтмасдан,
Ўйлаб ўйи охирига етмасдан:
«Бормас эдим, қандай қилай пешонам!
Тангрим ўзи ёзган экан азалдан!»
Иван ўтқир қиличини яширди,
Келиб қаландарга шу он сизинди:
— Салом сенга, мўмин отам, соғмисан?
Сен худонинг шафқатига ёرمىсан?
Бу сўзларга қаландар сал кулди,
Кароматли дудоқлардан у деди:
— Етар, Иван, ҳақиқатни яширмоқ!
Бир тангримга ҳар бир нарса сутдек оқ,
Яхши-ёмон унга аён ҳам очиқ!
Мен биламан, мақсадингдир — ўлдирмоқ!
Иван уялди чол қаландардан,
Бош тортса қўрқарди ўз сардоридан.
Чиқарди Иван қиличин қиндан,
Артар тигини тутиб этакдан.
— Келган эдим ўлдиргани мен сени,
Истар эдим — кўрмагайсен қилични.
Ўқи энди калимаий шаҳодат,
Сўнгги дамда қилгин унга ибодат,
Узинг учун, ҳам мен учун айт оят —
Дунёдаги барча инсонлар учун!
Сўнгра сенинг бошинг олайин мен шарт!..
Мирон ота ёш бир дарахт остига,
Чўкка тушиб секингина ўтирди,
Дарахт унга сажда қилар эгилиб,
Мирон, дея нурли кўзи сузилиб:
— Иван, тагин узоқ кутиб қолмагин!
Бор, инсон аҳлининг зори кўп узун
Яхши бўлар, кутмасдан тез ўлдиргин!
Кута бериб, ҳолингни танг қилмагин!

Бу вақт Иван ғазабланди, хўрайди.
 Аҳмоқона кибрланди, мақғанди:
 — Йўқ, мен айтдимми, айтганимни қилавер!
 Майли, сиғин, аср ўтсин, кутай мен! —
 Қаландар чол сиғинади кечгача,
 Сиғинади кечдан то тонг отгунча,
 Ғирталабдан яна қуёш ботгунча,
 Сиғинади ёздан то кўкламгача,
 Диллар ўтиб янги йиллар келгунча.
 Еш дарахтлар етмиш булутлар томон,
 Илдиридан ўсмиш қалин бир ўрмон,
 Амамо ибодатнинг кети йўқ ҳамон!
 Улар хануз ўша ерда турарлар;
 Мирон аста-секин тангрига йиғлар,
 Инсонларга кўмак бер, деб ёлборар,
 Муқаддас Марямдан саодат тилар.
 Навкар Иван қотиб турар ёнида,
 Ўткир қилич кул бўлмишидир елларда,
 Совутлари занг босмишидир селларда,
 Қарбоф тўнлар қолмамишлар эғнида,
 Қишин-ёзин қип-яланғоч туради,
 Қуёш куйдирса-да, қуритолмайди,
 Қуртлар сўрар, қони асло битмайди.
 Яқинига келмас айиқ, бўрилар,
 Таъсир этмас изғиринлар, бўронлар,
 Қўзғалишга, тебранишга йўқ мажол,
 Сўз айтишга, қўл силкишга йўқ дармон.
 Билгин, булар — унга тангри жазоси.
 Ёмонларнинг буйруғини тинглама,
 Ёронларнинг номусига бекинма!
 Ёиз гуноҳкор бандаларга дуолар,
 Чол оғзидан тангри томон садолар,
 Девгизларни тўлдиргандек лиммо-лим,
 Оқар мисли тиниқ дарёйи азим!

Бувимнинг ҳикояси бошланишиданоқ «Хорошее Дело»
 нинг нима учундир безовталаниётганини сездим: у қўлларини
 аллақандай асабий қимирлатиб, кўзойнагини дам олар, дам
 қайта тақарди, уни ушлаб туриб, ҳикояга ҳамоҳанг қилиб
 қўлини тебратар, бошини ирғатар, бармоқлари билан кўзлари-
 ни сиқиб-сиқиб қўярди: худди тер босган одамдек, пешонаси-
 ни, бетини дам-бадам кафти билан артарди. Тингловчилардан
 биронтаси кимирласа, йўталса ёки оёғини тапирлатгудек
 бўлса, «Хорошее Дело» аччиқланиб:

— Шш! — деб қўярди.

Бувим ҳикоясини тугатиши билан у сакраб ўрнидан турди,
 қўлларини силкитиб, алланечук ғайритабийй гир айланди-да,
 гулдураб гапирди:

— Биласанми, бу жуда аломат, буни албатта ёзиб олиш
 керак!

— Бу—мудҳиш ҳақиқат, ўзимизники...

Энди унинг йиғлаётганини яққол кўриш мумкин эди, кўзлари жиққа ёш; бу ёшлар ҳам устки қовоғидан, ҳам пастки қовоғидан тирқираб оқмоқда, кўзлари ёшга беланиб чўмилмоқда, бу ҳолат жуда ғалати ва ачинарли эди. У кулгили тарзда бесўнақай диоксилаб хонада уёқдан-буёққа югурар, кўзойнагини тақмоқчи бўлиб, бурнининг рўпарасида айлантисарди, лекин сим бандини қулоғига илолмасди. Пётр амаки унга қараб илжайрди, ҳамма хижолат чекиб чурқ этмасди; бувим шошиб-пишиб:

— Ёзсангиз ёзиб ола қолинг, бунинг айби йўқ; мен бунақа ҳикоялардан бир талайини биламан...— деди.

— Йўқ, худди шунинг ўзи керак! Бу—асил рус руҳидаги ҳикоя,— ҳаяжон билан қичқирди у: сўнгра хона ўртасида бирдан қаққайиб туриб қолди, ўнг қўлини силтай-силтай, қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади, чап қўлида кўзойнаги титрар эди. У ер тепиниб, куйиб-пишиб, нафаси тиқилиб узоқ гапирди ва дам-бадам бир жумлани такрорлайверди:

— Бировнинг виждони билан яшаб бўлмайди, ҳа, ҳа!

Кейин бирдан овози бўғилгандек жим бўлди-қолди, ҳаммага бир-бир қараб, гуноҳкор кишидек бошини қуйи солганича, битта-битта юриб чиқиб кетди. Одамлар хижолат чеккандек, бир-бирларига қараб илжайиб қўйишди, бувим печнинг қоронги бурчагига ўтирди-да, оғир-оғир хўрсина бошлади.

Петровна кафти билан қип-қизил ва қалин лабларини артаркан.

— Аччиғланганга ўхшайдими?— деб сўради.

— Йўқ,— жавоб берди Пётр амаки.— Ўзи шунчаки...

Бувим печь устидан тушиб, индамасдан самоварга ўт таплай бошлади, Пётр амаки шошилмасдан:

— Жанобларнинг ҳаммаси шунақа, инжиқ бўлади!— деди.

Валей энсаси қотиб, тўнғиллади:

— Бўйдоқ киши доим қилиқ кўрсатади!

Ҳамма кулиб юборди, Пётр амаки чўзиб гапирди:

— Йиғлаб юборди-я... Афтидан, бир вақтлар қўлидан иш келадиган одам бўлган-у, эндиликда...

Зиқ бўлиб кетдим; аллақандай ғашликдан юрагим эзиларди. «Хорошее Дело» мени чуқур ҳайратда қолдирди: унга ачинардим, чўккан кўзлари асло хаёлимдан нари кетмасди.

Уша кечаси у уйда ётмади, эртаси куни хомуш тортиб, ланж бўлиб, хижолат чекиб, тушки овқатдан кейин кириб келди.

— Кеча анча тўполон қилдим,— деди у бувимга гуноҳкор ёш бола сингари.— Хафа бўлмадингизми?

— Нимага хафа бўламан?

— Гапга аралашдим, халақит бердим...

— Сиз ҳеч кимни ранжитганингиз йўқ...

Мен бувимнинг ундан қўрқишини сезар эдим, бувим унинг юзига қарамасдан, алланечук секин гапирар эди.

«Хорошее Дело» бувимнинг ёнига яқин келди-да, ниҳоятда соддадиллик билан деди:

— Биласизми, мен ёлғизман, ҳеч кимим йўқ! Индамасдан юраман-юраман-да, бирдан юрагим тошиб кетади, тошгами, ёғочгами, ишқилиб, нимаики нарса бўлмасин, гапиргим келади.

Бувим орқароқ тисланди.

— Уйлансангиз бўлмайдими?..

— Э!— деди-да, юзини буриштириб, қўл силтаб чиқиб кетди.

Бувим қошларини чимириб унинг орқасидан қараб қолди, сўнгра бурнакисини искаб, менга қаттиқ танбеҳ берди:

— Кўпам унинг олдида ўралашаверма, худо билсин, қанақа одам...

Яна унинг ёнига боргим келди.

У «ёлғизман, ҳеч кимим йўқ» деганида, юзлари ўзгариб, тортишиб кетганини кўрдим; бу сўзларда аллақандай менга ошно, юрагимга бориб қадалган бир нарса бор эдики, ўйлаб турмай кетидан чиқиб кетдим.

Ҳовли томондаги деразадан унинг уйига қарадим: уй ичи бўм-бўш ва турли-туман кераксиз буюмлар наридан-бери тартибсиз сочиб ташланган омбухонага ўхшайди. Бу буюмлар ҳам уй эгаси сингари кераксиз ва ғалати кўринарди. Боққа чиқиб, чуқур ичида уни учратдим. У икки бучайиб, қўллари билан гарданини ушлаб, тирсақларини тиззасига тираганча, куйган ходанинг уч томонида омонатгина ўтирарди. Хода тупроқ тагида қолиб кетган, фақат кўмир бўлиб қолган бир учи сўлишган шувоқ, қичитқи, қариқиз ўтлари орасидан чиқиб турарди. Унинг ноқулай ўтирганини кўриб, янада меҳрим товланиб кетди.

Укки кўзига ўхшаш хира кўзларини аллақаерга тикиб ўтирган бу одам, менинг келганимни анчагача пайқамади, кейин ўкингандек тўсатдан:

— Менга келдингми?— деб сўради.

— Йўқ.

— Бўлмаса нимага келдинг?

— Ҳзим.

У кўзойнагини олиб, қора, қизил доғ босган рўмолчаси билан артди-да:

— Қани, буёққа туш!— деди.

Унинг ёнига бориб ўтирганимдан сўнг, елкамдан маҳкам қучоқлади.

— Жим ўтир. Индамасдан жим ўтирамиз, хўпми? Ана шундай. Сен ўжармисан?

— Ҳа.

— Хорошее дело.

Анчагача жим ўтирдик. Кишининг юрагида қайғу ва ҳасрат уйғотадиган сокин ва майин илк куз оқшоми эди. Шу кезларда атрофдаги жамикки нарса сарғаяди, тулайди, соғ сайин хиралашади, ер бўлса ўзининг гуркираган ёзги ҳидларини тугатиб, фақат совуқ зах ҳидини тарқатади. Ҳаво ҳам аллақандай тиниқ; қизғиш осмонда, ғамгин хаёлларни қўзғатиб, зағчалар уёқдан-буёққа учишиб юради. Ҳамма нарса сукут қилади, жимлик ҳукм суради, ҳар қандай овоз—хоҳ қуш шарпаси, хоҳ барнинг шитирлаши—қулоққа қаттиқ эшитилгандек бўлади, чўчитиб юборади, аммо бир чўчиб тушасану яна сукунат ичида фарқ бўлиб кетасан: бу сукунат бутун ер юзини қоплаб, юракларни қамраб олади.

Шундай дақиқаларда ниҳоятда покиза, ниҳоятда нафис хаёллар туғилади, аммо бу хаёллар ўргимчак уяси каби шунчалар нозик ва тиниқки, уларни сўз билан тасвир қилиб бўлмайди. Бундай хаёллар учган юлдуз каби беҳосдан ялт этиб ёнади-ю, алланималарни эслатиб, руҳингни ҳасрат ўтида ўртайди, эркалайди, ҳаяжонга солади-да, ўша ондаёқ номнишонсиз ғойиб бўлади. Ана шунда руҳинг маъдан сингари ёриб, бир умр ўзгармас шакл кашф этади, шунда унинг қиёфаси вужудга келади.

Мен «Хорошее Дело»нинг иссиққина пинжига кириб, у билан бирга олма дарахтининг қора новдалари орасида қизғиш осмонга қараб ўтираман, сўпитўрғайларнинг пириллаб учишини кузатаман, кичкина-кичкина саъвачалар қуриган тўнғиз тароқни чўқиб, тахир уруғини териб ейишини, четлари қипқизил кўкимтир бароқ булутларни дала томонлардан сузиб келишини, булутлар остида оғир-оғир қанот қоқиб, қабристондаги уяларига учиб кетаётган қаргаларни томоша қиламан. Булар ҳаммаси жуда кўнглили ва қандайдир ғалати эди; илгари мен буларнинг шунчалик тушунарли ва дилимга яқин эканлигини ҳис қилган эмасдим.

Ёнимдаги одам чуқур бир хўрсиниб, ҳар замонда сўраб қўярди:

— Қалай, биродар, яхшими? Шундай! Шундай! Зах ўтмадими, совқотмадингми?

Осмон қорайиб, атрофдаги тамоми нарса шишинқирагандай бўлиб, секин-секин қоронғилик босиб келгач, у менга:

— Қани, бўлди энди! Кетамиз... — деди.

Сўнгра боғ эшигига келиб тўхтади-да, секингина:

— Яхши бувинг бор-да, оҳ, юртимиз қандай ажойиб! — деб қўйди.

Кўзларини юмди, кейин кулиб туриб, эшитилар-эшитилмас дона-дона ўқиди:

— Билгин булар — унга таггри жазоси;

Ёмонларнинг буйруғини тинглама!

Бировларнинг номусига бекинма!

Сен, биродар, бу гапларни қулоғингга қуйиб ол.

Кейин, мени туртиб олға итарар экан:

— Ёзишни биласанми? — деб сўради.

— Йўқ.

— Ургангин. Урганганингдан кейин, бувинг қандай ҳикоя айтиб берса ёзиб ол, вақти келганда жуда керак бўлади, биродар...

Иккаламиз тотувлашиб кетдик. Шу кундан бошлаб истаган вақтимда «Хорошее Дело»нинг уйига кирардим-да, аллақандай латта-путталар солинган яшик устига ўтириб олиб, унинг қўрғошин эритишини, мис қиздиришини бемалол томоша қилардим. У темир-терсақларни қиздирар, уларни кичкина сандон устига қўйиб, қизил сопли ихчам болгача билан тобларди, катта-кичик ҳар хил эгов билан, жилвир билан, ипдай ингичка арра билан ишларди. Ҳар бир нарсани кичкина мис тарозида тортарди. Оппоқ қалин идишларга ҳар хил суюқликлар қуярди-да, уйни аччиқ ҳидга тўлдириб, уларнинг дудланишига қараб турарди, башарасини буриштириб, дам-бадам қалин бир китобга қарар, қип-қизил лабларини тишлаб мингиллар ёки бўғиқ овоз билан:

— О, Сарон гули... — деб хиргойи қиларди.

— Нима қиляпсан?

— Бир нарса, биродар...

— Қанақа нарса?

— Ҳа-а, биласанми, сен тушунадиган қилиб гапириб беролмайман...

— Бобом сени, қалбаки пул ясайди, дейди.

— Бобонгми? Ҳм... Бекор айтипти! Пул ҳам нарса бўптими?!

— Пул бўлмаса нонни нимага олади?

— Ҳм-м, тўғри айтасан, биродар, нонга пул тўлаш керак...

— Ана айтмадимми? Гўштга ҳам тўлаш керак...

— Гўштга ҳам тўлаш керак...

У жудаям ёқимли қилиб, секингина кулади, худди мушум бола билан ўйнашгандек, қулоғимнинг орқасини қитиқлайди.

— Мен асло сен билан тортишолмайман, гангитиб қўясан, биродар, қўй, яхшиси, жим ўтирайлик...— дейди.

Баъзан у ишини қўйиб, ёнимга келиб ўтирадди: шунда иккаламиз деразага қараб олардик-да, томга шивалаб ёмғир ёғишини, ўт босган ҳовлини, барглари тўкилиб, яланғочланаётган олмаларни анчагача томоша қилиб ўтираддик. «Хорошее Дело» ҳаммавақт оз гапирар, лекин оз гапирса ҳам, аллақандай керакли сўзларни ишлатар эди; кўпинча диққатимни бироқ нарсага тортмоқчи бўлиб, мени секингина туртиб қўяр ва кўзини қисиб, ўша нарсани кўрсатар эди.

Мен ҳовлида у қадар аҳамиятли бирор нарса кўрмасам ҳам, лекин бу тирсак турткиси билан икки оғиз калта сўздан кейин, кўзга илинган ҳамма нарса алоҳида аҳамият касб этиб, мияга маҳкам ўрнашиб қолади. Ана, ҳовлида бир мушук югуриб юрибди, тип-тиниқ ҳалқоб сув ёнига келиб тўхтади-да, сувда ўз аксини кўриб, худди унга чанг солмоқчи бўлгандек, юмшоқ оёғини кўтарди; «Хорошее Дело» буни кўриб секингина:

— Мушук зоти жуда мағрур бўлади, ҳеч нарсага ишонмайди...— деди.

Патлари сап-сарик олтинга ўхшаш Мамай деган хўроз, боғ деворига учиб чиқди, турган ерида қанотларини шундай қаттиқ қоқдики, йиқилиб кетишига сал қолди, азбаройи аччиқланганидан, бўйинини чўзиб, қақағлаб қўйди.

— Савлати бўлса ҳам, ақли йўқ...

Бесўнақай Валеј қари отга ўхшаб, оғир-оғир қадам ташлаб, лой кечиб келяпти; ялпоқ бети керикиб кетган, кўзларини қисиб осмонга қарайди, кўкдан тўғри унинг кўксига куз қуёшининг оппоқ нури тушмоқда, Валејнинг камзулидаги мис тугмача ялтирайди, татар йигит тўхтаб, қийшиқ бармоқлари билан тугмасини ушлаб кўради.

— Худди медаль олгандек завқланади-я...

Тез кунда «Хорошее Дело»га қаттиқ боғланиб қолдим. Бетоқат, хафагарчилик кунларида ҳам, шодлик соатларида ҳам у мен учун энг керакли киши бўлиб қолди. Ўзи камгап бўлишига қарамай, миямга келган ҳар қандай гапни айтсам ҳам гапимни бўлмасди, бобом бўлса, шартта гапимни бўлиб:

— Кўп валдирама, шайтоннинг тегирмони!— деб бақириб берарди.

Бувим бўлса, ўз иши, ўз ташвиши билан шунчалик банд эдики, бошқаларнинг гапи қулоғига кирмасди.

«Хорошее Дело» менинг валдирашларимни ҳар доим диққат билан эшитар ва кўпинча кулиб туриб:

— Йўқ, биродар, бундай эмас, буни ўзинг тўқибсан, — деб қўярди.

Бу хил калтагина танбеҳлар ҳаминша айни вақтида айтилар ва мен учун жуда керакли эди. У гўё юрагимда, миямда бўлаётган ҳамма нарсани кўриб тургандек, жамики ортиқча, ёлгон сўзларни огиз очмасимданоқ пайқаб оларди-да, икки огиз мулойим сўз билан:

— Бекор айтибсан, биродар, — деб шартта кесиб ташлар эди.

Унинг бу хилда сеҳрли қобилиятини мен неча марта атайлаб синаб кўрдим: ўзимча бирон уйдирма тўқирдимда, худди бўлиб ўтган воқеадек гапира бошлардим, бирпас эшитиб турарди-да, бошини чайқаб:

— Ёлгон айтасан, биродар, — дерди.

— Ёлгонлигини қаёқдан биласан?

— Ахир, кўриб турибман, биродар...

Бувим Сенная майдонига сувга борганида, кўпинча мени ҳам ўзи билан бирга олиб борарди; бир кун бешта мешчан бир бўлиб бир мужикни ураётганларини кўриб қолдик, улар мужикни ерга ётқизиб, ит талагандек талардилар. Бувим челақларни қўя солиб, «қоч» деб менга бақирганича, обкашни ўқталиб мешчанларга югурди. Қўрққанымдан мен ҳам бувимнинг кетидан чопдим-да, мешчанларни тошбўрон қилдим, бувим бўлса уларнинг бошига, биқинига, елкасига обкаш билан бошлаб солаверди. Яна аллақандай кишилар бизга қўшилишди, мешчанлар қочиб кетди, бувим калтак еган кишининг юз-қўлини юва бошлади. Унинг юзи дабдала бўлиб ёрилиб кетган эди; мен бу одамнинг ёрилган бурнига ифлос панжасини босганини ва ўша ҳолатини: бармоғи остидан тирқираб отилган қон бувимнинг юзига, кўкрагига сачраганини ҳали-ҳали жирканиб кўз олдимга келтираман; бувим ҳам чинқирар, аъзойи бадани титрар эди.

Уйга келгач, югурганимча «Хорошее Дело»нинг олдига кириб, кўрганларимни унга айта бошлаганимда, у ишини ташлаб рўпарамга келди-да, қўлидаги узун эговини худди қиличдек кўтариб, кўзойнак остидан жиддий равишда кўзимга қаттиқ тикилиб турди, сўнгра шартта сўзимни бўлиб, ҳаддан ташқари қатъият билан:

— Жуда соз, худди шундай бўлган! Жуда яхши! — деб қўйди.

Унинг гапига эътибор бермасдан кўрганларимдан таъсирланиб сўзимда давом этавердим, бироқ «Хорошее Дело» мени қучоқлаб олиб, қоңила-суқила, хонада уёқдан-буёққа юраркан:

— Бўлди, бошқа гап керак эмас! Сен, биродар, керакли

гапнинг ҳаммасини айтиб бўлдинг, тушунасанми? Ҳаммасини! — деди.

Мен аразлаб, индамай қолдим, лекин ўйлаб кўриб, айтиш вақтида тўхтатганини англадим: дарҳақиқат, ҳамма гапни айтиб бўлган эдим. Ушанда қанчалик таажжубланганимни фақат ўзим биламан.

— Сен, биродар, бундай можаролар устида бошингни қотирма, бунақанги нарсаларни эслаб қолиш ярамайди! — деди у.

Бир хил маҳаллар у тўсатдан шундай ғалати гапларни менга айтардики, бу гаплар умрбод ёдимдан чиқмайди. Мен унга Новая кўчасидаги болаларнинг зўри ҳисобланган семиз ва хумкалла душманам Ключников тўғрисида гапириб бердим. Муштлашишда иккаламиз бир-биримизни енголмаган эдик. «Хорошее Дело» ҳасратимни диққат билан эшитди, кейин:

— Бу арзимаган нарса; бунақа куч — куч эмас! Чинакам куч — эпчилликда; қанчалик эпчил бўлсанг, шунчалик кучли бўласан, тушундингми? — деди.

Келаси якшанба куни унинг айтганига амал қилиб, душман устига пайдар-пай мушт ёғдирдим ва чиндан ҳам Ключниковни осонгина енгдим. Бу воқеадан кейин «Хорошее Дело»нинг сўзларини яна ҳам диққат билан тинглайдиган бўлдим.

— Ҳар ишнинг кўзини билиш керак, тушундингми? Аммо ҳар нарсанинг кўзини билиш жуда қийин!

Мен ҳеч нарса англамадим, лекин шу ва шунга ўхшаган сўзларни беихтиёр эсимда тутиб қолардим, чунки соддагина қилиб айтилган бу сўзларда аллақандай сирли маънолар яшириниб ётгандек туюларди: ҳақиқатан ҳам ишнинг кўзи дегани нимаси, ишнинг кўзи қаерда бўлади?

Уйдагилар «Хорошее Дело»ни тобора ёмон кўра бошладилар; ҳатто хушчақчақ хотиннинг ҳар кимларнинг тиззасига бемалол чиқиб ўтирадиган ювош мушуги ҳам унинг тиззасига чиқмас, эркалатиб қақирса ёнига бормасди. Мен бунинг учун мушукни урардим, қулоқларидан тортардим, йиғлагудек бўлиб ялинар ва бу одамга ўргансин деб жон куйдирардим.

— Уст-бошимдан кислота ҳиди келади, шунинг учун мушук ёнимга яқинлашмайди, — дер эди у, лекин мен билардимки, ҳамма, ҳаттоки бувимнинг ўзи ҳам буни бошқача қилиб, кўнглини офритадиган, беҳуда, ёлғон сўзлар билан изоҳларди.

— Мунча уникида ўралашсан! — зарда билан сўраб эди бувим. — Бирон ярамас нарсага ўргатиб қўяди, кўрасан ҳали...

Борди-ю унинг уйига кирганимни бобом билиб қолгудек бўлса, мени қаттиқ калтаклар эди. Лекин у билан борди-келди

қилиш мен учун тақиқланганини унга билдирмасдим, аммо уйдагиларнинг унга қандай муносабатда эканини очиқдан-очиқ гапираверардим.

— Бувим сендан қўрқади; сен сеҳргар эмишсан, бобом ҳам шунақа дейди: худонинг душмани, одамларга зиён етказадиган киши, дейди.

У гўё пашша ҳайдагандек, бошини силтаб қўяди; оппоқ юзи аламли илжаяди, бу хил илжайишдан юрагим орқамга тэртиб, кўзларим хиралашиб кетарди.

— Ўзим ҳам биламан, биродар! — дейди у секингина. — Шунақанги нарсалар, биродар, кишининг кўнглини оғритади-а?

— Ҳа.

— Оғир, биродар...

Ниҳоят уни уйдан ҳайдашди.

Бир кун нонуштадан кейин уйига кирдим, қарасам, полга ўтириб олиб, нарсаларини яшиқларга жойламоқда, «Сарон гули» қўшиғини хиргойи қилмоқда.

— Хайр, энди, биродар, мана мен кетаётибман...

— Нимага?

У менга тикилиб туриб:

— Ҳали хабаринг йўқми? — деб сўради. — Уй сенинг онангга керак экан-ку...

— Ким айтди?

— Бобонг...

— Ёлғон айтипти!

«Хорошее Дело» қўлимдан ушлаб, мени ўзига тортдида, полга ўтқизгандан кейин секингина:

— Хафа бўлма! Била туриб менга айтмасанг, ахир бу яхши эмас, деган хаёлга борувдим... — деди.

Нима учундир унга юрагим ачишар, раҳмим келар эди.

— Менга қара, — деди қулимсираб, эшитилар-эшитилмас, — олдимга кирмагин, деганим эсингда борми?

Мен бош қимирлатдим...

— Мендан хафа бўлган эдинг-а?

— Ҳа.

— Мен, биродар, сени хафа қилмоқчи эмасдим; биласанми, мен билан яқин бўлсанг, уйдагиларинг сени уришишини билар эдим.

У мен билан худди ўзим тенги ёш бола сингари гаплашарди, бу сўзлардан бениҳоят қувониб кетдим. Менга ҳатто шундай туюлдики, унинг мақсадлари аллақачонлар — ўша маҳалдаёқ англашилгандай эди.

— Мен буни аллақачон тушунган эдим! — деб ўзига ҳам айтдим.

— Ана, кўрдингми! Ҳамма гап шунда, биродар...
Юрагим тоқат қилиб бўлмайдиган даражада зирқираб кетди.

— Нимага улар сени ёқтиришмайди?

У мени бағрига босиб қучоқлади-да, кўзини қисиб жавоб берди:

— Бегонаман, тушунасанми? Ана шунинг учун ёқтиришмайди. Уларга ўхшамайман.

Нима қилишимни, нима дейишимни билмасдан, унинг егидан торгдим.

— Хафа бўлма,— деб такрорлади ва қулоғимга секингина шивирлаб:— Йиғлаш ҳам керак эмас,— деди.

Бироқ хира кўзойнак остидан ўзининг ҳам кўз ёшлари оқар эди.

Кейин ҳар вақтдагидек индамасдан, фақат ҳар замон-ҳар замонда икки оғиз сўз қотиб, анчагача жим ўтирдик.

«Хорошее Дело» ҳамма билан мулоимгина хайр-маъзур қилиб, мени маҳкам қучоқлаб кечқурун жўнаб кетди. Мен дарвозага чиқдим, гилдираклари билан музлаган қатқалоқларни эзгилаб кетаётган арава устида тебраниб ўтирганини кўрдим. У кетгандан кейин бувим дарҳол ифлос уйни тозалашга, полларини ювишга киришди, мен жўрттага уйнинг у бурчагидан бу бурчагига юриб, унга халақит беравердим.

— Қоч!— бувим менга туртиниб келиб, шовқин солди.

— Нега уни қувиб юбординглар?

— Овозингни ўчир!

— Ҳаммангиз ҳам аҳмоқсиз,— дедим мен.

Бувим бақириб-чақириб, ҳўл латта билан мени ура кетди.

— Жинни-минни бўлдингми, тирмизак!

— Сен эмас, бошқалар аҳмоқ,— деб катойимни тузатдим, лекин бу сўз унинг ҳовурини босмади.

Бобом кечки овқат устида:

— Худога шукур! Кўзимга кўринса, юрагимга пичоқ қалгандек бўлар эди, жўнагани соз бўлди,— деди.

Аччиғимдан қошиқни синдириб юбордим-у, тишимни тишимга қўйиб яна чидадим.

Жонажон юртимнинг сон-саноқсиз яхши сдамлари орасида учраган энг биринчи киши билан дўстлигим шу зайлда тугади.

IX

Болалик чоғимни кўз олдимга келтирсам, ўзимни асалари уясига ўхшатаман: ҳар хил оддий, ҳеч ким назарига

илмага одамлар асалари сингари ўзларининг билим болла-рини, ҳаёт қақидаги тушунчаларини сахийлик билан ана шу уяга ташиб, ҳар ким қўлидан келганича руҳимни бойитди. Бу бол кўпинча аччиқ ва ифлос бўларди, лекин ҳар қандай билим — ҳар ҳолда асал-ку!

«Хорошее Дело» жўнаб кетганидан кейин, Пётр амаки мен билан иноқлашиб қолди. У ҳам бобомга ўхшаган қотма, батариб, озода, лекин бўйи бобомникига қараганда пастроқ, ўзи ҳам унга нисбатан анча нимжон эди, қизиқчиликка соқол-мўйлов қўйиб олган ёш болага ўхшаб кетарди. Юзи қалин тўрга ўхшар, ингичка тасмалардан тўқилган галвирни эслатарди, соққаси сарғиш ғалати кўзлари эса қафасдаги сазва сингари шу тўрлар орасида ўйнаб турарди. Унинг кўкимтир сочлари жингалак, соқоли ҳалқасимон буралган эди: трубка тортганида оғзидан сочига ўхшаш кўкимтир ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарди; гаплари ҳам жимжимадор, нуқул қочирқиқдан иборат эди. Пётр амаки чириллаган овоз билан гўё мулојимгина гапирганга ўхшарди-ю, ammo назаримда, мудом ҳаммани масхара қилаётгандай туюларди:

— Успиринлик чоғимда графиня хоним Татьяна Лексе-на менга «темирчи бўлгин» дедилар, анча вақт ўтгандан кейин «боғбонга қарашгин» деб буюрдилар. Майли — бунга ҳам шукур, ammo шуниси борки, мужикнинг қилган иши сира кўзга кўринмайди! Яна бир маҳал: «Петрушка, сен балиқ овлагин!» — деб қолдилар. Менга барибир, балиқ тутишми, бошқами... Бироқ балиқ овлашга энди ишқибоз бўлиб келаётганимда у билан ҳам хайр-маъзурни насия қилишга тўғри келди. Шундан кейин мени мажбурият бўйича шаҳарга аравакаш қилиб юбордилар. Бунисига ҳам кўндим, аравакашлигини ҳам ўринлатдим. Бир маҳал деҳқонларга озодлик эълон қилиниб, графиня мени бошқа ишга ўтказишга улгурмай қолди, от бўлса менинг қўлимда қолиб кетди. Энди у графинянинг ўрнига бизга хизмат қилипти.

Бу от жуда қари эди, гўё аслида оппоқ бўлган-у, маст бир бўёқчи уни ҳар хил рангга бўяб туриб, ишни тугатмасдан чала-чулла ташлаб кетганга ўхшарди. Унинг оёқлари майиб, кўзлари нурсиз, териси турли-туман латталардан тикилган қуроқни эслатарди, ғамгин ҳолда энгашиб қолган қуруқ суякдан иборат бош эса — гўё танасига омонат уланганга, жуни қирилган эски пўстак билан ямаб, дўппайган пайлар билан тепчиб қўйилганга ўхшарди. Пётр амаки бу отининг иззатини жуда жойинга қўяр, уни сира урмас ва «Танька» деб чақи-рар эди.

Бир кун бобом унга:

— Нега сен ҳайвонга христиан номини қўйдинг?— деб қолди.

— Кечирасиз, ҳурматли Василь Васильевич! Христианча «Танька» деган ном йўқ. «Татиана» деган ном бор!

Пётр амаки ҳам саводли, диний китобларни кўп ўқиган киши эди. Бобом иккаласи авлиёлардан қайси бири мўътабарроқ эканлиги тўғрисида доим баҳслашгани-баҳслашган, Сир-биридан ўтқазиб қадимги гуноҳкорларни ёмонлашарди, айниқса Авессаломга кўпроқ тил теккизишарди. Баъзан бу мунозаралар имло қоидаларига ўтиб кетарди, бобом оятдаги сўзларнинг кетига «хом» қўшимчасини улаб айтиш керак деса, Пётр амаки: «Йўқ, бу нотўғри, «ша» қўшимчасини қўшиб айтиш керак», дер эди.

— Меники ўз йўлимга, сеники ўз йўлингга!— дерди бобом тутоқишиб, кейин уни масхара қилиб қўшиб қўяди:— Ваша, шиша!

Пётр амаки тутунга чулғаниб, пичинг билан сўрарди:

— Сенинг «хом»ларингнинг нимаси яхши? Худо учун уни ҳеч қандай яхши томони йўқ! Худо ҳам ибодатларингни эшитиб туриб: «Билганингча ўқийвер, лекин сенинг баҳонг бир пул», деса керак.

— Йўқол, Лексей!— бобом яшил кўзларини чақнатиб газаб билан менга бақирарди.

Пётр амаки озодаликни, саранжом-сарипшталикни жуда яхши кўрарди; у ҳовлидан ўтиб кетаётганида оёқ остида ётган гишт, суяк, тараша ва шунга ўхшаган нарсаларни тегиб бир четга отарди-да, кетидан:

— Ортиқчасан-у, оёққа илашасан!— деб қўяр эди.

У сергап эди, бир қадар мулоим, хушчақчақ кўринса ҳам гоҳо кўзлари қон талашиб, хиралашиб мурданинг кўзига ўхшаб, қотиб қоларди. Баъзан қоронғи бир бурчакда гужанак бўлиб, соқов жияни сингари индамасдан ғамгин ўтирарди.

— Нима бўлди, Пётр амаки?

— Нар и тур!— дерди у зарда билан пўнғиллаб.

Кўчамиздаги уйларнинг бирига пешонаси гурра бўлган аллақандай бир бойвачча кўчиб келди: унинг жуда ғалати одати бор эди: байрам кунлари дераза ёнида ўтириб олиб, питра ўқ жойланган милтиқдан кучук, мушук, товуқ, қарга ва шунингдек, кўзига ёмон кўринган йўловчиларга ўқ отар эди. Бир кун у «Хорошее Дело»нинг биқинини пойлаб ўқ узди; питралар чарм камзулни тешиб ўтолмасдан, бир неча донаси чўнтагига тушиб қолди. Ушанда «Хорошее Дело»нинг кўкимтир питраларга кўзойнак ортидан қандай тикилгани асло эсимдан чиқмайди. «Устидан арз қилгин» деб бобом уни

қутуртира бошлади, лекин у питраларни ошхонанинг бир бурчагига ташлаб:

— Арзимамайди, — деб қўя қолди.

Яна бир кун мерган бобомни мўлжаллаб ўқ узди, бир неча дона питра унинг оёғига келиб тегди; бобом аччиғланиб миршабхонага ариза берди, кўчамизда ундан шикастланганларни ҳамда гувоҳларни тўплай бошлади, лекин бойвачча бирдан ғойиб бўлди.

Ҳар сафар кўчада милтиқ овози эшитилганда Пётр амаки — агар уйда бўлса — ранги ўнгган, байрамда киядиган гардишдор шапкасини дарҳол бошига иларди-да, дарвозага югуриб чиқарди. Камзул тагидан қўлини орқасига қилиб, этагини хўроз думига ўхшатиб кўтариб, қорнини чиқариб, савлат билан йўлкадан юриб мерганнинг рўпарасидан ўтарди; нариги ёққа боради, орқасига қайтиб келади, яна боради, хуллас, уёқдан-буёққа қатнай беради. Биз ҳаммамиз дарвозага чиқиб қараб турамыз; деразадан мерганнинг кўкимтир юзи, унинг тепасида — хотинининг новвотранг сочли боши кўринади; Бетленгнинг ҳовлисидан ҳам аллақандай кишилар чиқади, фақат Овсянниковнинг кулранг, жимжит уйи олдида ҳеч ким кўринмайди.

Баъзи вақтлар Пётр амакининг овора бўлгани бекор кетарди, афтидан мерган уни, отганга арзимамайди, ўқ хайф кетади, деб ўқ узмаса керак, аммо баъзан қўшогиз милтиқ уст-ма-уст қасир-қусирига олиб қоларди.

Пётр амаки қадамини тезлатмасдан ёнимизга келарди-да, қилмишидан мамнун бўлиб:

— Этагимни ялаб кетди! — дерди.

Бир кун ўқ унинг елкасига ва бўйнига тегди; бувим пиграларни игна билан кавлаб оларкан, Пётр амакини койиб берди:

— Нимага сен у ваҳшийнинг жиғига тегасан? Кўзингни чиқариб қўйса нима бўлади?

— Бе-е, чиқариб бўпти, Акулина Ивановна, — деб чўзди Пётр амаки энсаси қотиб. — Кошки у мерган бўлса...

— Узинг уни нега талтайтирасан?

— Талтайтирдимми? Бойваччанинг гашини келтиргим келади, холос...

Кейин кафтидаги кавлаб олинган сочма ўқларга қараб, гапириб кетади:

— Шу ҳам мерганми? Ана, графиня хоним Татьяна Лексевнанинг уйида, мен сизга айтсам, вақтинча эрлик вазифасини бажариб, Мамонт Ильич деган бир ҳарбий турарди. Графиня хоним эр деганни худди хизматкор алмаштиргандек

алмаштираверарди. Ана ўша одам мерганликни қойил қиларди! Питра билан эмас, ёлғиз ўқ билан отарди, отган ўқи хато кетмасди, сувижон! Игнашка тентакни узоққа, тахминан, қирқ қадам нарига тикка турғизиб қўярди, камарига шиша боғларди, шиша тентакнинг иккала оёғи ўртасида ослиб турарди, Игнашка бўлса оёғини кериб, эси пастлиги учун кулиб тураверарди. Мамонт Ильич тўппончасини тўғрилаб, пангиллатиб қўйиб юборса денг, шиша чил-чил бўларди. Лекин бир марта Игнашкани сўна-пўна чақиб олдим, салгина қимирлаб кетган эди, ўқ бориб оёғига, тўппа-тўғри тиззасининг кўзига тегди. Табибни чақириб келишди, шу оннинг ўзида Игнашканинг оёғини шартта кесиб ташлади, вассалом! Кесилган оёқни кўмиб ташлашди.

— Тентакнинг ўзи нима бўлди?

— Ўзига ҳеч бало бўлгани йўқ. Тентакка на қўл керак, на оёқ — аҳмоқлиги соясида ҳам қорнини тўйғизиб юраверади. Тентакни ҳамма яхши кўради. Маза-маза — бетамизники! — дейишади-ку!..

Бундай воқеалар бувимни таажжублантормасди, чунки унинг ўзи бунақа ҳикоялардан аллақаччасини биларди, аммо мени бир оз ваҳима босиб, Пётрдан сўрадим:

— Ўша бойвачча одамни ўлдираладими?

— Нега ўлдираолмасин? Ўлдиради. Улар ҳаттоки, бир-бирларини ҳам ўлдиришади. Бир кун Татьяна Лексевнаникига битта офицер келди, у Мамонт билан айтишиб қолди, шу оннинг ўзида иккови қўлига тўппонча олиб боққа чиқиб кетди, боғдаги ҳовуз бўйида, йўлка устида ҳалиги офицер Мамонтга қараб қарсиллатиб ўқ узди, ўқ бориб Мамонтнинг худди жигарига тегди. Мамонтни — қабристонга, офицерни — Кавказга жўнатишди, гап тамом, вассалом! Улар бир-бировларини шунақа қилганларидан кейин, мужиклар ва бошқалар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади! Ҳозир улар одамларга унчалик ачинишмайди, негаки одамлар уларники бўлмай қолдида, илгари, ўз мулким деб, бир оз ачинишарди!

— Йўқ, илгари ҳам унчалик ачинишмасди, — деди бувим.

Пётр амаки бувимнинг гапини маъқуллади:

— Бу ҳам тўғри: ўз мулки бўлса ҳам, нархи паст эди..

Пётр амаки менга жуда меҳрибон, катталарга қараганда мен билан мулоким сўзлашар, ҳеч қачон кўзини обқочиб тескари қарамас эди, лекин қаеридир менга ёқмасди. Ҳамман ширин мураббо билан меҳмон қилганида, бошқаларникидан кўра менинг нонимга қалинроқ суртиб берарди, шаҳарда менга атаб кўкнори уруғи солинган булочка ҳамда пряник

олиб келар ва доимо мен билан секин ва жиддий суҳбатлашар эди.

— Катта бўлганимда нима тирикчилик қиласан, йигитча? Солдатликка борасанми ё амалдор бўласанми?

— Солдатликка бораман.

— Бу фикринг яхши. Энди солдатлик ҳам осон бўлиб қолди. Шоп бўлиш ҳам чакки эмас, «худоё, ўзинг раҳм қил», деб валдирашни билсанг — гап тамом, вассалом! Солдатга қараганда понга осон, лекин ҳаммадан ҳам балиқчига мазз, унга ҳеч қанақа илм керак эмас, фақат ишқибозлик бўлса бас!..

У балиқларнинг қармоқ атрофида қандай сузиб юришини, қармоққа илиниб типирчилашини ғалати ҳаракатлар билан кўрсатиб беради.

— Мана, бобонг урганда сен хафа бўласан, — дерди у менга тасалли бериб, — бунга хафа бўлишнинг ҳожати йўқ, йигитча, одам бўлсин, деб уради! Шу ҳам уриш бўптими! Менинг хўжайкам Татьяна Лексевнанинг уришини кўрмабсан, ана у жуда бошларди! Бунинг учун Христофор деган алоҳида одами бор эди. Ўша Христофор ўз ишига шунақанги уста эдики, ҳатто қўшни помешчиклар графиняга келиб: «Хоним Татьяна Лексевна, қаролларимизни калтаклаш учун Христофори бериб туринг!» деб ялиниб-ёлвориб уни олиб кетишарди.

Графинянинг оқ дока кўйлак кийиб, ҳаворанг юпқа рўмол ўраб, зинапоя юқорисидаги устунли айвонга қўйилган қизил курсида томоша қилиб ўтирганини, унинг кўз олдида Христофор хотинларни, мужикларни қандай калтаклаганини Пётр амаки бегидир ва муфассал сўзлаб беради.

— Мен сенга айтсам, йигитча, ўша Христофор ўзи рязанлик бўлса ҳам, баайни лўлига ё хохолга ўхшаб кетарди, мўйлови нақ қулоғига етарди, башараси кўм-кўк, соқолини қириб юрарди. У аслида тентакмиди ёки ортиқча гапдан қочиб, ўзини жўрттага тентакликка солиб юрармиди — буниси номаълум. Гоҳо емакхонада чашкага сув солиб, пашша, суварақ ёки биронта қўнғизни тутиб, чўп билан сувга шўнғитарди, анчагача ботириб ўтирарди. Агар ҳашаротлар топилмаса, ёқа чокидан бит топиб оларди-да, ўшани шўнғитарди...

Мана шундай ва шунга ўхшаш ҳикояларни жуда яхши билиб олган эдим, бувим билан бобом оғзидан ҳам аллақанчасини эшитган эдим. Бу ҳикоялар турлича бўлишларига қарамай, бир-бирига жудаям ўхшаб кетарди: ҳар бирида одам боласининг жабрланиши, хўрланиши, сарсон-саргардон бўли-

ши тўғрисида ҳикоя қилинарди. Бу ҳикоялар обдон кўнглимга урган, уларни эшитгим келмасди, аравакашдан:

— Бошқасини айтиб бер!— деб сўрадим.

Пётр амаки бутун ажинларини оғзининг атрофига тўплар, сўнгра кўзига томон кўтариб, илтимосимга кўна қоларди:

— Хўп, суқтой, бошқасини эшит, айта қолай. Бизнинг битта ошпазимиз бўларди...

— Бизинг ким?..

— Графиня Татьяна Лексевна.

— Нега сен уни Татьяна демай, Татьяна дейсан? У эркакми?

Пётр амаки қиқир-қиқир кулади:

— Ўзи-ку хотин-а, лекин қитдай қора мўйлови бор эди; графинянинг тағи-зоти қора немислардан экан, бу тоифа хабашларга ўхшаб кетади. Ана шундай қилиб — ошпаз бор эди, бу жуда қизиқ воқеа...

Қизиқ воқеа шундай бўлган экан: ошпаз бир кун балиқ сомсани бузиб қўйибди, бузилган сомсаниннг ҳаммасини ошпазнинг ўзига едиришибди, шундан кейин у касал бўлиб қолибди.

Мениннг жаҳлим чиқиб:

— Бунинг ҳеч қанақа қизиғи йўқ-ку!— дедим.

— Бўлмаса нима қизиқ? Қани, сен айт-чи!

— Мен билмайман...

— Билмасанг жимгина ўтир!

Аравакаш кишини зериктирадиган яна битта ҳикояни бошлади.

Баъзан байрам кунлари Михаил тоғамнинг ғамгин, ишёқмас Сашаси билан Яков тоғамнинг батартиб, билимдон ўғли Саша бизникига меҳмон бўлиб келишарди. Бир кун учаламиз томма-том сакраб юриб, Бетленг ҳовлисида калтагина кўк пўстин кийган бир баринни кўриб қолдик; у девор тагига уюлган ўтин устида кучук болалари билан ўйнашиб ўтирар эди. У бошяланг, тепакал, боши кичкина ва сап-сариқ эди. Тоғаваччаларимдан қайси биридир, битта кучук болани ўғирлашни таклиф қилди ва шу заҳотиёқ қандай ўғирлаш тўғрисида ажойиб режа ҳам тузилди: тоғаваччаларим тезлик билан кўчага чиқиб, Бетленг дарвозаси ёнида пойлашадиган бўлишди, мен баринни қўрқитадиган бўлдим, у қўрқиб қочгандан кейин тоғаваччаларим югурганча ҳовлига кириб кучук болани олиб қочадиган бўлишди.

— Қандай қилиб қўрқитамиз?

Тоғаваччаларимдан биттаси:

— Сен унинг бошига туфлагин!— деди.

Бировнинг бошига туфлаш ҳам гуноҳ бўптими? Одамларга бундан бешбаттар ёмонлик қилганларини эшитганман, ўз кўзим билан кўрганман; бас, шундай экан, зиммамга юклаган вазифани кўнгилдагидек бажардим.

Жуда катта шов-шув, тўполон кўтарилди; Бетленгнинг уйдан бир тўда эркага аёл бизникига ёпирилиб кирди, уларни ёшгина чиройли бир офицер бошлаб келди; жинойт вақтида бемалол кўчада ўйнаб юрган тоғаваччаларим менинг ваҳшиёна шумлигимдан беҳабар эдилар, шунинг учун бобом ёлғиз ўзимни урди ва шу йўл билан Бетленг хонадонида яшовчиларнинг барчасини жуда мамнун қилиб жўнатди.

Роса калтак еб, емакхонадаги сўрида чўзилиб ётсам, ясанган-тусанган, димоғи чоғ Пётр амаки кириб келди-да:

— Ажаб қипсан, йигитча!— деб пичирлади.— Қари таканинг додини бериш керак, ҳаммасининг башарасига тупуравер! Иложини топсанг чириган калласига тош билан ур!

Бариннинг дум-думалоқ, ёш боланикига ўхшаган туксиз башараси кўз олдидан кетмасди, кичкина қўллари билан йилтироқ бошини артар экан, аламига чидолмай кучук бола сингари секин-секин гингшиганини эслаб, ниҳоятда уялардим, тоғаваччаларимни еб қўйгудек бўлардим. Лекин араваканининг ғалвирга ўхшаган юзини кўрдиму, ҳаммаси эсимдан чиқиб кетди: бобом мени урганда юзи қандай титраган бўлса, унинг ҳам юзи шундай ваҳимали, ёқимсиз титрарди.

Мен оёғим ва қўлим билан Пётрни итариб:

— Йўқол, йўқол!— деб бақирдим.

У кўзини пириллатиб қиқир-қиқир кулди-да, сўридан тушди.

Шу кундан бошлаб у билан гаплашгим келмай қолди, ундан ўзимни опқочадиган бўлдим, шу билан бирга, алланимдан ҳадиксираб, араваканини кўз остига олиб юрдим.

Барин воқеасидан кейин озгина вақт ўтар-ўтмас яна бир ҳодиса юз берди. Овсянниковнинг жимжит уйи кўпдан бери диққатимни ўзига тортиб келарди, назаримда бу кўримсиз уйда эртақларда айtilган сирли қаяёт оқаётгандек туюларди.

Бетленг уйдагилар шовқин солишиб, хурсандчилик билан умр кечиришарди; бу уйда кўпгина кўхлик хонимлар бор эди, уларнинг олдига офицерлар, студентлар келиб туришарди; бу ерда ҳар доим ўйин-кулги, ашула янграр, тўхтовсиз музыка чалиниб туриларди. Уйнинг кўриниши ҳам кўркем, дераза ойналари ярақлар, деразаларида ранг-баранг ям-яшил гуллар кўринарди. Лекин бобом бу уйни ёқтирмасди.

— Динсизлар, худодан қайтганлар,— дер эди бобом бу уйда яшовчиларни, аёлларини эса, қабиҳ бир сўз билан ҳақо-

рат қиларди. Пётр амаки бу сўзнинг маъносини бешбаттар қабиҳлаштириб, бир кун менга айтиб берди.

Овсянниковнинг жимжит ва баҳайбат уйи бобомнинг дилида эҳтиром ҳисларини уйғотарди.

Бир қаватли, лекин баланд қилиб солинган бу уй ҳовли ичига чўзилиб кирган, ҳовлиси озода, хилват, чим босиб кетган, ўртасида — кўш устунли соябон тагида қудуғи бор эди. Бу уй гўё, кўчадан яшириниб, орқага силжиб кетганга ўхшаб кўринарди. Ораси пештоқлар билан ажратилган учта энсиз деразаси ердан анча баланд бўлиб, хира ойналари қуёш нурини ранг-баранг товланади. Дарвозанинг у томони — омборхона, кўча томондан қараганда у ҳам худди уйга ўхшарди, унинг ҳам уйники сингари учта деразаси бор, аммо ҳаммаси қалбаки: кулранг деворга чорчўп қоқилгану, орасини дераза ромига ўхшатиб оқ бўёқ билан чизиб қўйилган. Бу қалбаки деразалар жуда хунук кўринар ва умуман, омборхонанинг туриш-турмуши бу уйдагиларнинг бегона кўздан четроқ яшашни истаганидан дарак берар эди. Бу қўрғоннинг ҳамма ерида: бўмбўш отхоналарида, дангиллама дарвозали ҳувиллаган омборхоналарида аллақандай аламзада жимжитлик ёки мағрур сукунат ҳукм сулар эди.

Баъзан, соқоли қирилган, оппоқ мўйловининг ҳар бир мўйи игнадек диккайган, новча бир мўйсафид оқсоқланиб ҳовлида айланиб юрар эди. Баъзан эса, бурни қийшиқ, бакенбард қўйган бошқа бир чол, чўзиқбош кўк отни отхонадан етаклаб чиқарди: яғрини тор, оёқлари ингичкадан келган бу от ҳовлига чиқиши билан, худди монах хотин сингари, атрофдаги ҳамма нарсага бошини эгарди. Оқсоқ чол отни эркалатиб шапати-лар, ҳуштак чалар, чуқур-чуқур уҳ тортарди, кейин отни яна қоронғи отхонага қамаб қўйишарди. Назаримда бу чол уйдан чиқиб қайгадир кетмоқчи-ю, лекин сеҳрлангандай, ҳеч ёққа кетолмас эди.

Деярли ҳар кун чошгоҳдан то кечгача шу ҳовлида учта бола ўйнаб юради: учаласи ҳам бир хил кийинган, устларидаги камзуллари, чолворлари, бошларидаги шапкалари — ҳаммаси бир хил. Кулча юз, кўк кўз бу болалар бир-бирига шунчалик ўхшар эдики, мен уларни фақат бўйларига қараб ажратиб олардим.

Мен уларни девор ёригидан томоша қилардим, улар мени пайқашмасди, мен эса, пайқаб қолишларини жуда-жуда истар эдим. Уларнинг хушчақчақлик билан апоқ-чапоқ бўлиб, мен билмаган ўйинларни ўйнашлари, кийим-бошлари, бир-бирига жонкуярлиги, айниқса, каттаконларининг кичкинтой ва ўктам укага кўрсатган меҳрибонлиги менга жуда ёқар эди.

Агар у йиқилиб тушгундек бўлса, одатда йиқилган кишилардан қандай кулинса, улар ҳам шундай кулишарди, аммо бегараз кулишар ва дарҳол ўрнидан турғизиб қўйишарди, агар у қўлини ё тиззасини ифлос қилган бўлса, каттаконлари отқулоқ барги ёки рўмолчаси билан артиб тозалар, ўртанчаси эса, тилини чучук қилиб:

— Биям қўполшан-ей! — деб қўяр эди.

Улар ҳеч қачон бир-бирлари билан сўкишмас, бири иккинчисини алдамас, учовлари ҳам жуда энчил, бақувват, чарчашни билмайдиган болалар эди.

Бир кун мен дарахтга чиқиб уларга ҳуштак чалдим, болалар ҳуштак товушини эшитишлари билан юриб кетаётган ерларида таққа тўхташди, кейин шошмасдан бир ерга тўпланишиб, менга қараб-қараб, алланима тўғрисида маслаҳат қилишди. Улар мени тошбўрон қилишмоқчи, деб ўйладим; ерга тушиб чўнтақларимга, қўйнимга тош тўлдириб, яна дарахтга чиқдим, лекин улар энди мендан анча узоқда, ҳовлининг бир чеккасида ўйнашар, афтидан, мени эсларидан ҳам чиқариб юборишган эди. Бу ҳол мени анча маъуслантирди, бироқ биринчи бўлиб уриш бошлашни ўзимга эп кўрмадим, бир оздан кейин дераза форточкасида биров уларни чақирди:

— Болалар, уйга марш!

Улар ғоз сингари шошилмасдан, итоаткорона, уйга кетишди.

Мени ҳам ўйинга чақаришларини кутиб, кўпинча девор ёнидаги дарахтга чиқиб ўтирардим, аммо улар сира чақаришмасди. Мен хаёлан улар билан ўйнардим, баъзан қизишиб кетганимдан қийқириб юборар, хохолаб кулардим; шундай пайтларда учови ниманидир секин-секин сўзлашиб, менга қараб қоларди, мен бўлсам уялганимдан дарахтдан тушиб кетардим.

Бир кун улар бекинмачоқ ўйнай бошлашди, ётиш навбати ўртанчасига келди, у кўзини қўллари билан маҳкам бекитиб, мўраламасдан, омборхона орқасидаги бурчакда турди, акаси билан укаси бекинмоқчи бўлиб югуриб кетишди. Каттаси эпчиллик билан дарров омборхона ёнидаги чана ичига тушиб олди, кичкинаси довдираб қолиб, қаерга яширинишни билмасдан қудуқ теварагида гир айланар эди.

— Бир, — деди каттаси, — икки...

Кенжатоё қудуқ қопқоғига сакради-да, арқонни маҳкам ушлаб, оёқларини бўш ёғоч челакка солди, шу ондаёқ пақир тарақа-туруқ қилиб, қудуқ четига урила-урила, кўздан ғойиб бўлди.

Яхшилаб мойланган қудуқ чархининг гижирламасдан тез

айланишига қараб, турган еримда қотиб қолдим ва бу ишнинг нима билан тугалишини дарҳол англаб:

— Қудуққа тушиб кетди!..— деб бақирганимча ўзимни уларнинг ҳовлисига ташладим.

Ўртанчаси мен билан баб-баравар қудуқ ёнига етиб келиб арқонга ёлиниди, бироқ чархпалак уни силтаб юборди, қўли шилиниб кетди, яхшики, мен арқонни ушлаб қолдим, шу орада каттаси етиб келиб, челақни тортиб олишга ёрдамлашди.

У менга:

— Утинаман, секинроқ торт!..— деб ёлворди.

Кенжатоини дарров тортиб олдик; у ҳам жуда қўрқиб кетган эди, ўнг қўлининг бармоқларидан қон томар, юзлари ҳам қирилган, белига қалар ҳўл, ранги кув ўчиб, кўкариб кетган, шундай бўлса ҳам кўзларини катта очиб, сесканиб-сесканиб илжайар, илжайиб туриб:

— Би-ий-қил-лаб тет-ди-ма...— деб чўзарди.

— Жинни бўлсан ўзинг,— деди ўртанчаси уни қучоқлаб юзидаги қонларини рўмолчаси билан артар экан, каттаси бўлса қовоғини солиб:

— Юринлар, бари бир яшириб бўлмайди...— деди.

— Сизларни калтаклашадими?— сўрадим мен.

У бошини чайқади, кейин менга қўлини узатиб:

— Сен жуда тез етиб келдинг,— деди.

Мен бу мақтовдан хурсанд бўлиб, унинг қўлидан ушлаб хайрлашишга ҳам улгурмай қолдим, у бўлса яна ўртанчасига қараб:

— Юринлар, тағин шамоллаб қолмасин! Йиқилиб кетди, деймиз, қудуқни айтиш керак эмас,— деб тайинлади.

Дир-дир титраб турган кенжатой акасининг гапини маъқуллаб:

— Ҳа, айтиш келяк эмас. Мен кўлмак сувга йиқилиб тушдим-а?— деб кўйди.

Улар кетишди.

Бу ҳодиса шунчалик тез бўлиб ўтдики, ҳали мен сакраб тушган шохга қарасам, ҳамон қимирлаб турар, саргайган барглари ҳамон ўқилар эди.

Ака-укалар бир ҳафтагача кўринмади, кейин аввалгидан ҳам қаттиқроқ шовқин солишиб, ҳовлига чиқишди; каттаси дарахтда ўтирганимни кўриб, ёқимли овоз билан:

— Вуёққа туш!— деб чақирди.

Биз омборхона ёнидаги эски чанага тушиб олдик ва бир-биримизга тикилиб узоқ суҳбатлашдик.

— Сизларни урдиларми?— сўрадим мен.

— Таъзиримизни едик,— жавоб берди каттаси.

Бу болаларни ҳам мен сингари уришларига ишониш қийин эди. Уларга раҳмим келди.

— Нега қушларни тутасан? — сўради кичиги.

— Улар яхши сайрайди.

— Йўқ, сен уларни тутма, қўй ўз ҳолига, учиб юраверсин...

— Хўп, бундан кейин тутмайман!

— Аввал менга биттасини тутиб бер, ундан кейин...

— Қанақасини тутиб берай?

— Сайроқисини, қафаси билан.

— Ундай бўлса, сенга саъва керак экан-да?

— Мусук еб қўяди, — деди ўртанчаси. — Дадам ҳам боқтирмайди.

Каттаси унинг гапига қўшилди:

— Боқтирмайди...

— Оналаринг борми?

— Йўқ, — деди каттаси, лекин ўртанчаси унинг сўзини тўғрилаб қўйди:

— Бор-ку, фақат бошқа, ўзимизники эмас, ўзимизники йўқ, ўлган.

— Бошқа бўлса — ўгай она дейилади, — дедим мен.

Каттаси бош ирғаб:

— Биламан, — деди.

Учаласи хомуш тортиб, хаёл суриб қолишди.

Ўгай онанинг нималигини мен бувимнинг эртақларидан билар эдим, шунинг учун улар нега хаёл суриб қолганини дарров тушундим. Учови ҳам худди жўжалар сингари бир тусда, бир-бирининг пинжига кириб, жипс ўтиришар эди. Мен бўлсам, туққан она ўрнини фирибгарлик йўли билан эгаллаб олган жодугар ўгай она ҳикояси эсимга тушиб, уларнинг кўнглини кўтариб қўйдим.

— Ҳали шошмай туринг, ўз онангиз қайтиб келади.

Каттаси елкасини қисди:

— Улгандан кейин қайтиб келмайди...

— Қайтиб келмайди? Худоё тавба, ахир неча марта, ҳатто қийма-қийма қилиб ташланган ўликлар ҳам, оби ҳаёт пуркашгандан кейин дарров тирилганлар, неча марта одамлар худо юборган ажалдан эмас, жодугарлар сеҳридан ўлганлар!

Бувимдан эшитган воқеаларни ҳаяжон билан уларга сўзлаб бердим, каттаси аввал кулиб ўтирди, кейин секингина:

— Буни биз биламиз, бу чўпчак... — деб қўйди.

Укалари индамасдан эшитиб ўтиришади; кичкинаси лабларини маҳкам қимтиб, лунжини шишириб, ўртанчаси эса, бир қўлининг тирсагини тиззасига тираб, иккинчи қўлини ука-

сининг елкасига ташлаб — иккови ҳам менга томон энгашиб ўтирарди.

Эгнига полларникига ўхшаш жигаранг узун кийим, бошига бароқ қундуз қалпоқ кийган оқ мўйлов чол олдимизга келганда, қош қорайиб, томлар тепасида қизғиш булутлар муаллақ туриб қолган эди.

— Бу ким бўлади? — бармоғи билан мени кўрсатиб сўради чол.

Тўнғич бола ўрнидан турди, боши билан бобомнинг уйи томон ишора қилиб:

— Анови уйдан, — деди.

— Уни ким чақирди?

Болалар бараварига ўринларидан туриб, чурқ этмай ченадан тушишди-да, ювош ғозларни яна эсимга тушириб, уйга томон кетишди.

Чол елкамдан маҳкам ушлаб, ҳовлининг ўртасидан то дарвозагача судраб борди; қўрққанимдан йиғлаб юборай дедим, лекин у қадамларини шундай тез ва катта-катта қўяр, йиғлашга ҳам улгуролмай, бир нафасда ўзимни кўчада кўрдим, у бўлса эшик ёнида тўхтади-да, бармоғини дўлайтириб:

— Минбаъд уйимга кира кўрма! — деди.

Жаҳлим чиқиб кетди:

— Сенга келганим йўқ, қари шайтон! — дедим.

Узун қўллари билан тағин ушлаб олди-да, худди бошимга болга билан ургандек:

— Бобонг уйдами? — деб сўрар экан, йўлкадан судраб кетди.

Аксига олиб бобом уйда экан: бошини кўтариб, соқолини диккайтириб, даҳшатли чолнинг рўпарасида қаққайганича туриб қолди, бир пақирлик чақага ўхшаш дум-думалоқ хира кўзларига тикилганича шошиб-пишиб гапира кетди:

— Онаси уйда йўқ, мен бўлсам тирикчилик билан овораман, унга қарашга ҳеч кимнинг қўли тегмайди, энди сиз кечиринг, полковник!

Полковник ҳовлини янгради томоғини қирди, кейин ёғоч устун сингари бир айланди, чиқиб кетди; кўп ўтмасдан мени ҳовлига, Пётр амакининг аравасига улоқтириб юборишди.

— Яна қўлга тушдингми, йигитча? — сўради Пётр амаки отни аравадан чиқара туриб. — Нимага калтак единг?

Нимага калтак еганимни унга айтиб берганимда тутоқиб, вайсаб кетди:

— Нега улар билан ўртоқ бўласан? Улар — бой болалари, илон болалари; ана, уларнинг касофатига калтак единг! Сен ҳам энди уларни бошлаб ур, индамасдан кетаверасанми?

У узоқ вайсади; еган калтагим алам қилиб, аввалига унинг сўзини маъқуллаб тинглаб турдим-у, бироқ галвирга ўхшаган башараси борган сайин жирканчли тусга кириб титрай бошлагач, болаларни ҳам калтаклашганини, улар менга ҳеч қандай ёмонлик қилмагани эсимга тушиб:

— Уларни уриш керак эмас, улар яхши болалар, сенинг ҳамма гапинг ёлгон,— дедим.

У менга қараб турди-да, бирданига:

— Йўқол аравадан!— деб бақириб юборди.

— Аҳмоқсан!— дедим аравадан сакраб тушиб.

Пётр мени тутмоқчи бўлиб, ҳовлини гир айлантириб қувай бошлади, лекин қанча уринмасин, қўлга туширолмади; орқамдан югурар экан:

— Мен аҳмоқ бўлдимми? Ёлгон айтдимми? Яхшиликка ёмонликми ҳали?... — деб гайритабий бақирарди.

Бувим ошхона зинасига чиқди, мен югурганимча бориб, унинг пинжига кириб олдим, Пётр бувимга шикоят қила бошлади:

— Болангиз менга сира кун бермайди! Ундан беш ҳисса каттаману, онангни деб сўкади, оғзига келганини қайтармайди... «Ёлгончи», дейди.

Бирон киши бақрайиб туриб ёлгон гапирса, ҳайронликдан гангиб, ақлимни йўқотиб қўяр эдим, ҳозир ҳам шундай бўлдим, аммо бувим шартта-шартта жавоб берди:

— Оббо, Пётр-ей... кўра-била туриб ёлгон гапирясан-а! Сени ундай деб сўккани йўқ!

Бобом бўлганида аравакашнинг гапига албатта ишонарди.

Шу кундан эътиборан ўртамизда сўзсиз бешафқат жанг бошланди: Пётр ўзини билмаганга солиб мени туртиб кетишга, тизгин билан уриб ўтишга тиришар, қушларимни учуриб юборар эди; ҳатто бир кун қушларимни мушукка едириб қўяёзди; бунинг устига қаёқдаги ёлгонларни қўшиб, бўлар бўлмасга устимдан бобомга арз қилар эди. Назаримда Пётр амаки мен сингари ёш болага, фақат соқол-мўйлов қўйиб мўйсафид бўлиб олганга ўхшарди. Мен бўлсам унинг чипта кавушини титиб, билдирмасдан чокларини сўкиб қўярдим, Пётр уни кийган захоти йиртилиб кетарди; бир кун шапкасининг ичига қаламлар сепиб қўйиб, бир соат аксиртирдим. Хуллас, кучим етганича ҳақимни юбормасликка ҳаракат қилардим. Байрам кунлари у мендан кўзини олмасдан эртадан кечгача орқамдан пойлаб юрарди, бир неча бор бойваччалар билан гаплашиб турганимда тутиб олган ва югуриб бориб бобомга чаққан эди.

Бойваччалар билан танишлигимиз ҳамон давом этар ва кундан-кун мени мамнун қиларди. Бобомнинг уйи билан Овсянниковнинг девори ўртасидаги пастқам ерда бужун, аргувон ва бир туп сершоҳ маржон тол ўсарди; ана шу ердан ярим доира тешик очдим. Ака-укалар битта-биттадан ёки иккитадан бўлиб тешик ёнига келишар, шундан кейин биз чўкка тушиб, ё бўлмаса чўққайиб олиб суҳбатлашар эдик. Полковник келиб бизни кўриб қолмасин деб, уларнинг биттаси ҳар доим пойлоқчилик қилиб турарди.

Улар ўзларининг ҳеч қандай қизиғи йўқ, нохуш ҳаётларидан зорланишар, бу зорланишлар мени жуда қайғуртирар эди; шунингдек, мен тутиб берган қушларни қандай парварिश қилаётганликлари ҳақида ва болаларга хос кўп нарсалар тўғрисида гапиришар, аммо ўгай оналари, оталари тўғрисида ҳеч қачон бир оғиз сўз айтишмас, айтишган бўлса ҳам ёдимда қолмаган. Кўпинча улар чўпчак айтиб беришни сўрашар эди; мен бувимдан эшитганларимни айнан ўзиникига ўхшатиб сўзлаб берардим, мабодо бирон жойини унутган бўлсам, болалар кутиб турунглар, деб югурганимча бувимнинг олдига борардим-да, эсимдан чиққан нарсани сўраб қайтис-келардим. Бу эса, бувимга жуда ёқарди.

Мен уларга бувим ҳақида кўп гапирардим. Бир куни каттаси чуқур хўрсиниб:

— Бувиларнинг ҳаммаси ҳам жуда яхши бўлса керак, бизнинг бувимиз ҳам яхши эди...— деди.

Бу бола ер юзида ўн бир йил эмас, балки юз йил яшаган кишидек «бор эди», «бўлган эди» каби сўзларни ғамгинлик билан тез-тез такрорлаб турарди. Эсимда бор: унинг қўллари кичкина, бармоқлари ингичка, ўзи хипчадан келган, жудаям нозик, кўзлари эса — жуда тиниқ, аммо черков қандилининг чироғи сингари мулойим эди. Укалари ҳам жуда ёқимли, кишида чуқур ишонч ҳисларини уйғотадиган болалар эдики, ҳар доим уларга бирор яхшилик қилгим, кўнгилларини кўтаргим келарди, бироқ каттаси менга кўпроқ ёқарди. Суҳбатга берилиб кетиб, кўпинча Пётр амакининг келганини сезмай қолардим, у ҳар доим ўзининг:

— Тағин-ааа!— деган чўзиқ овози билан бизларни қувиб юборарди.

Кундан-кунга уни ғамгинлик енгиб бораётганини, тез-тез тажанг бўла бошлаганини сезардим: ҳаттоки, ишдан қандай кайфиятда қайтишини олдиндан биладиган бўлдим: одатда у дарвозани шошилмасдан, оҳистагина очар, дарвоза ошиқмошиғи анчагача гижираб турарди; бордию, феъли айниб

қайтса, дарвоза ошиқ-мошиғи гүё оғриқдан инграгандек, гийё этиб қўярди.

Унинг соқов жияни уйланмоқчи бўлиб қишлоққа кетиб қолди; отхона тепасидаги кичкина деразали, катакка ўхшаган пастак ҳужрада у ёлғиз ўзи турарди, бу ердан бўрсиган тери, тамаки ва тер ҳиди гуп этиб димоққа урарди, шунинг учун мен унинг ҳужрасига сира қадам босмасдим. Жияни кетгандан кейин Пётр амаки кечаси чироқни ўчирмасдан ухлайдиган одат чиқарди. Бу нарса бобомга асло ёқмас эди.

— Бир кун эмас, бир кун уйимни ёндириб юборасан-да, Пётр!

— Хавотир бўлман! Лампани кечаси сув солинган идишга ўтқазиб қўяман, — дер эди у тескари қараб.

Умуман у ёни-верига алланечук тикилиб қарайдиган, кўпдан бери бувимнинг зиёфатларига келмайдиган, ҳеч кимни мураббо билан сийламайдиган бўлиб қолганди, юзлари тобора сўлишиб, ажинлари чуқурлашиб борар, юрганда гандираклаб, касал одамга ўхшаб оёқларини судраб босар эди.

Кунларнинг бирида, эрталаб бобом иккаламиз, кечаси билан ёриб чиққан тизаа бўйи қорни кураётган эдик, бирдан эшик занжири аллақандай бошқачароқ шарақлаб кетди, эшик очилиб, бир миршаб ҳовлига кирди-ю, орқаси билан эшикни ёпди-да, йўғон бармоғи билан бобомни имлаб чақирди. Бобом унинг ёнига борди, у эса бурундор юзини бобомга зигаштириб, гүё унинг пешанасини тешаётгандек бошини қимирлатиб, алланима тўғрисида секин-секин гапира бошлади, бобом ҳовлиқиб қолди:

— Шу ерда-я! Қачон? Шошма-чи, эслаб кўрай! — деб туриб бирдан кулгили тарзда сакради-да:

— Худоё тавба, ростданми? — деб бақириб юборди.

— Секинроқ, — деб ўшқирди миршаб.

Бобом у ён-бу ёнига қараб менга кўзи тушди.

— Куракларни йиғиштириб уйга кир!

Мен муюлишга яшириниб олдим, улар аравакашнинг ҳужрасига йўл олишди, миршаб ўнг қўлидаги қўлқонини ечиб, чап қўлининг кафтига урди-да:

— Устмон экан, отни ташлабди-ю, ўзи қочибди! — деди.

Кўрган-эшитганларимни бувимга айтмоқчи бўлиб, емакхонага югурдим, бувим ун гардига беланган бошини чайқаб, теғорада хамир қорарди, менинг сўзларимни эшитиб, бамайлихотир жавоб берди:

— Бирон нарса ўғирлагандир-да... Ишинг бўлмасин, бор, ўйинингдан қолма!

Қайтиб ҳовлига чиқдим, бобом кўча эшикда шапкасини

ушлаганича осмонга қараб чўқинмоқда эди. Юзидан заҳар томар, бир оёғи қалтирарди.

— Уйга йўқол дедим-ку! — бақирди ер тепиб.

Бобом орқамдан юриб келаверди, емакхонага киргач, бувимни чақирди:

— Онаси, бери кел-чи!

Чолу кампир емакхона ёнидаги уйга кириб кетишди, у ерда анчагача пичирлашиб сўзлашишди, бувим қайтиб чиққач, кўрқинчли бир ҳодиса юз берганини англадим.

— Нимадан кўрқдинг? — сўрадим мен.

— Эйим, сенга тушиб қолган гап йўқ, — деди у секингина.

Кунбўйи уй ичи ваҳимага тушиб, нотинч бўлди, бобом билан бувим безовталаниб дам-бадам бир-бирига қарашар, қисқа-қисқа қилиб ноаниқ шивирлашарди, бу ҳолат ваҳима устига яна ваҳима қўшарди.

— Сен, онаси, ҳамма қандилларни ёқиб қўй-чи, — буйруқ берди бобом йўтала-йўтала.

Тушқи овқатни истар-истамас, лекин бировни кутаётгандек шошиб-пишиб едик, бобом лунжини шишириб ҳорғин-ҳорғин уҳ тортар, томоғини қириб минғиллар эди:

— Шайтон макрига одам боласи бардош беролмас экан! Ўзини кўрсанг мўмин-қобил, худди сўфига ўхшарди, қилган иши мана мунақа!

Бувим хўрсиниб қўйди.

Хира кумушга ўхшаган бу қиш кун кишини зериктирар даражада узоқ чўзилди, уйдаги таҳликали ҳолат борган сайин зўраймоқда, оғирлашмоқда эди.

Кечга яқин хўппасемиз, сап-сарик бошқа миршаб келди; у емакхонадаги скамейкада пишиллаб, энгашган ҳолда мудраб ўтирарди. Бувим ундан:

— Буни қандай билдинглар? — деб сўраган эди, миршаб шошилмасдан, гўлдираб жавоб берди:

— Хотиржам бўл, бизникилар ипидан игнасигача билишади!

Эсимда бор: дераза ёнида ўтириб олиб, қадимги уч пуллик чақани оғзимда иситиб, аждаҳони ўлдирган Георгий паҳлавоннинг суратини дераза музига тушириш билан овора эдим.

Бехосдан даҳлизда алланима шарақлаб кетди, эшик ланг очилди, Петровна остонадан туриб овози борича:

— Томорқаларингда бир нарса ётибди, чиқиб қаранглар, — деб бақирди.

Миршабни кўриб ўзини яна даҳлизга отди, аммо миршаб

унинг юбкасида ушлаб қолиб, даҳшат ичюда ўзи ҳам бақирди.

— Тўхта, сен кимсан? Нимага қарайлик?

Петровна остонага қоқилиб, тиззаси билан йиқилди, кейин ўрнидан турди-да, гўлдираб, ўпкаси тўлиб қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади:

— Сигир соққани бораётган эдим, қарасам — Кашириннинг боғида этикка ўхшаган бир нарса ётибди.

Шу пайт бобом ер тепиниб ғазаб билан чинқирди:

— Ёлгондан валдирама, аҳмоқ! Боғда бирон нарсани кўришинг мумкин эмас, девор бўлса — баланд, тешик-ёриги йўқ, ёлгон айтасан! Бизникида ҳеч нарса йўк!

— Ие, отахон! — бир қўлини бобомга чўзиб, иккинчи қўли билан бошини ушлаганича чийиллаб гапира бошлади Петровна. — Тўғри, отахон, гапим ёлгон! Кетаётган эдим, деворингиз томон тушган изни кўриб қолдим, бир жойда қор тепкиланиб ҳам қопти, девордан қарасам — ётибди...

— Ки-им?

Чинқирган бу овоз жуда узоқ чўзилиб, ҳеч нарсани англаб бўлмасди, ҳамма бирдан ўрнидан турди-ю, телбаларча бир-бирини итариб боққа югурди, ўша ердаги момиқдай қор босган чуқур ичида, куйган харига елкасини тираб, бошини кўксига осилтириб Пётр амаки ётар эди. Ўнг қулоғи остида худди оғизга ўхшаб очилган қип-қизил ковак кўринар ва бу ковақдан тиш сингари кўкимтир гўшт парчаси чиқиб турар эди; қўрққанимдан кўзларимни юмиб олдим-да, киприкларим орасидан қараб, Пётр амакининг тиззасида ётган менга таниш сарроҳ пичоғини кўрдим, ўнг қўлининг қийшиқ-қинғир қоп-қора бармоқлари пичоқ ёнида чўзилиб қолган, чап қўли эса, ёнига ташланган, қорга кўмилган, аравакашнинг тағидаги қор эриб, кичкина гавдаси момиқдай оппоқ, юмшоқ қорга ботиб, яна ҳам кичрайиб, ёш боланинг гавдасидай бўлиб қолган эди. Ўнг томонидаги қорга сачраган қип-қизил қон, аллақандай бир қушнинг суратига ўхшаб кетар, чап томондаги қор сира босилмаган — теп-текис, кўзни қамаштириб ялтирарди. Боши эгилиб қолганидан жингалак бўлиб кетган қалин соқоли қайрилиб, энгаги кўксига тиралиб қолган, ялонғоч кўкрагида қотиб қолган қип-қизил қонга беланиб каттакон мис бут ётар эди. Говур-ғувурдан бошим айланаиб кетди, Петровна тўхтовсиз чинқирар, миршаб Валеини аллақаерга жўнатаркан, ҳадеб бақирар, бобом ҳам: «Изни босманглар!» деб қичқирарди. Кейин у бирдан қовоғини солди-да, оёғи остига тикилганича миршабга дўқ ура бошлади:

— Давлат хизматчиси деган бекордан-бекорга бақиравер-

майди! Бу худонинг иши, худонинг ҳукми, сен бўлсанг фисқ-фасод қўзғатиб вақиллайсан холос, ҳайфе-е!..

Бобомнинг гапидан кейин ҳамма жим бўлди, уҳ тортиб, чўқиниб, ўликка тикилди.

Аллақандай одамлар ҳовлидан боққа югуришар, Петровнанинг деворидан ошиб тушар, йиқилишар, чулдурашарди, лекин шунга қарамай, бир қадар жимжит эди.

Бобом атрофга назар ташлаб:

— Ҳой, қўшнилар, нега малиналарни синдирасиз, уял-майсизми ахир?— газаб билан яна бақириб юборди.

Бувим ўқтин-ўқтин йиғлаб, қўлимдан ушлаганича уйга олиб кетди.

Мен бувимдан:

— У нима қипти?— деб сўрадим.

— Ўзинг кўрдинг-ку...— деб жавоб берди бувим.

Емакхона ва унинг ёнидаги уй кечаси алламаҳалгача бегона одамлар билан лиқ тўлиб, вағир-вуғир босилмади, миршаблар бақирришар, дьяконга ўхшаган бир киши нима-ларнидир ёзар ва ўрдак сингари:

— Қандай? Қандай?— деб дам-бадам қақиллаб сўрарди.

Бувим ҳаммани чой билан меҳмон қилди, стол ёнида ўтирган дум-думалоқ, мўйловдор, чўтир киши чийиллаб сўзлай бошлади:

— Унинг ҳақиқий номи, отасининг исми номаълум, фақат туғилган жойи Елатьма эканлиги аниқланди. Соқов ёлфондан ўзини соқовликка солиб юрар экан — ҳаммасини бўйнига олди. Учунчиси ҳам иқрор бўлди, бу ишда учунчиси ҳам бор. Қайси йили бутхонани урганлар ҳам шулар, ўғрилик — уларнинг асосий ҳунари бўлган...

Терга ботиб қизариб кетган Петровна:

— Ё худоё худовандо!— деб дам-бадам уҳ тортади.

Мен сўри устида пахта қараб ётаман, одамлар ҳаммаси кўзимга пак-пакана ва семиз, ваҳимали кўринади...

Х

Шанба кунларининг бирида, саъва овламоқчи бўлиб эрталаб барвақт Петровнанинг боғчасига кирдим, анчагача ов қилдим, аммо мени қизиқтирган қизил тўшли қушчалар ҳадеганда тузоққа илинавермади: улар ўз ҳуснини кўз-кўз қилиб, кумушсимон яхмалаклар устида ғалати йўрғалашар, қировга ўралган бута шоҳларига қўнишар ва кўкимтир қор учқунларини силкитиб, баайни жонли гуллар сингари новдаларда арғимчоқ учишарди. Булар ҳаммаси шу қадар гўзал

эдики, ҳатто овим юришмаганига ҳам ранжимасдим, чунки мен у қадар ишқибоз овчи эмасдим, овнинг натижасидан кўра, ов жараёни ҳаминша менга кўпроқ ёқарди; қушларнинг қандай умр кечиршини томоша қилиб ўтиришни, улар ҳақида ўйлашни яхши кўардим.

Сукунатга чўмган биллурдай тип-тиниқ қаҳратон қиш кунлари қушларнинг чириллашига, рус қишининг мунгли тўрғайи бўлган уч отлиқ ченанинг узоқ-узоқлардан эшитилган қўнғироғига қулоқ солиб, қор босган даланинг бир четида танҳо ўтириш жуда-жуда кўнгилли...

Қаттиқ совқотиб, қулоқларимни совуқ олганини сезиб, тузоқ ва қафасларни йиғиштирдим, девордан бобомнинг боғига ошиб тушдим-да, уйга кетдим, кўча дарвоза очиқ, баҳайбат бир мужик каттакон ёпиқ чанага қўшилган учта отни ҳовлидан кўчага етаклаб чиқмоқда эди, отларнинг аъзойи баданидан буг кўтарилар, мужик завқ билан ҳуштак чаларди, юрагим орзиқиб кетди.

— Кимни олиб келдинг?

Мужик ўгирилиб, қўли остидан менга қаради, чанасига сакраб чиқди-да, жавоб берди:

— Попни!

Бунинг менга дахли йўқ эди; поп бўлса, ҳойнаҳой, квариантларникига келган.

— Чу, жониворлар!— деб қийқирди мужик отларнинг тизгинини тортар экан, сукунатни шодликка тўлдириб ҳуштак чалди. Отлар барабар қўзғалиб кўчага чиқиб кетди, мен орқасидан қараб қолдим, кейин дарвозани ёпиб бўмбўш емакхонага кирдим, ёнбошдаги хонадан онамнинг:

— Энди нима қилиш керак — мени ўлдириш керакми? — деган шиддатли овози, дона-дона сўзлари эшитилди.

Кийимимни ечмасдан, қафасларни бир бурчакка улоқтириб даҳлизга югурдим, бироқ даҳлизда бобомга рўпара келиб қолдим, у елкамдан маҳкам ушлади-да, ўқрайган кўзлари билан юзимга қаттиқ тикилиб, алланимани зўрға ютиб, хириллаган овоз билан:

— Онанг келди, бор! Шошма...— деб туриб мени шундай тортдики, йиқилиб кетишимга сал қолди, кейин эшикка томон итариб юборди:— бор, боравер...

Кигиз билан клеёнка қопланган эшикка бориб урилдим, совуқдан, ҳаяжондан қалтираган қўлларим билан тимирскилаб, анчагача эшик тутқичини тополмадим, ниҳоят секин эшикни очдим-у, кўзларим жимирлашиб, остонада тўхтаб қолдим.

— Ана, келди,— деди онам.— Вой тавба, кал-катта бў-

либ қолибди-ку! Ҳа, танимадингми? Тузукроқ кийим ҳам қилиб бермабсиз, балли сизларга... Қулоқлари оқариб кетибди-ку! Онажон, ғоз ёғи беринг тезроқ...

Онам энгашиб; унинг ўртасида уст-бошимни ечар экан, копток сингари мени гир-гир айлантиради; унинг эғнида иссиқ ва майин, мужиклар чопонига ўхшаш кенг, қизил кўйлак, кўйлагининг елкасидан то этагигача катта-катта қора тугмачалар қиясига қадалган. Мен бундай кўйлакни ҳеч қачон кўрган эмасман.

Унинг юзи, назаримда, илгаригига қараганда анча кичкина ва окроқдек, кўзлари эса катта бўлиб, чуқурлашиб кетгандек, сарғиш сочларининг ранги янада қуюқлашгандек кўринди. Онам мени ечинтириб, кийимларимни остонага итқитар экан, қип-қизил лаблари жиркангансимон буришиб, амирона товуши жаранглар эди:

— Нега индамайсан? Суюндингми? Вой-бўй, кўйлакларинг мунча кир...

Кейин қулоқларимни ғоз ёғи билан ишқалади, қулоғим оғрирди-ю, аммо онамдан гупиллаб келиб турган ёқимли, хушбўй ҳид оғриқ аламини анча кесарди. Севинганимдан маҳлиё бўлиб, онамнинг кўзларига термилардим, пинжига кирардим, унинг сўзлари орасида бувимнинг ғамгин ва заиф овози қулоғимга чалинарди:

— Бунинг жудаям ўзбошимча, ўжар бўлиб кетган, ҳатто бобосидан ҳам ҳайиқмайди... Эҳ, Варя, Варя...

— Нолий берманг, ойижон, эпақага келиб қолар!

Онамга нисбатан атрофидаги тамомий нарса кичкина, ғамгин ва эскидай кўринар, ўзимни ҳам бобом сингари кексайган ҳис қилардим. Онам бақувват тиззалари билан мени қисиб туриб, йўғон ва илиқ қўллари билан сочимни силар экан:

— Сочингни олдириш керак. Мактабга борадиган бўлиб қолибсан. Уқининг келади-ми? — деди.

— Ўқишни билвоганман.

— Яна бир оз ўқиш керак. Тавба, қандай миқтисан-а?

Шундан кейин мени эркалатиб, кўнгилни илитувчи дўриллама овоз билан кулди.

Бобом кўзлари қизарган, ранги бўзарган, тўрсайган ҳолда кириб келди, онам қўли билан мени нари итариб, товуши борича:

— Хўш, отажон, нима дейсиз? Кетайинми? — деб бобомдан сўради.

Бобом ойна яхини тирнаб, дераза ёнида анчагача индамай туриб қолди, орага мудҳиш сукунат чўкиб, ҳаммани ваҳм

босди, ҳамиша бундай жиддий дақиқаларда бўлганидек, аъзойи баданим кўз-қулоққа айланди, кўкрагим ўзидан-ўзи кенгайиб, додлаб юборгим келди.

— Лексей, эшикка чиқ!— деди бобом бўғиқ овоз билан.

— Нега?— сўради онам мени яна ўзига тортиб.

— Сен ҳеч қаёққа бормаيسان, юбормайман.

Онам ўрнидан турди, шафақ нурида қизарган булут сингари уйда оҳистагина сузиб, бобомнинг орқасида тўхтади.

— Отажон, қулоқ солинг...

Бобом унга юзини ўгириб, бақириб берди:

— Овозингни ўчир!

— Бақирибни қўйинг, кўтара олмайман,— деди онам секингина.

Бувим ўрнидан туриб, онамга бармоғини кўрсатиб дўқ қилди:

— Варвара!

Бобом курсига ўтириб онамга гўлдирай бошлади:

— Тўхта, мен кимман? А? Бу нима деган гапинг?

Бирданига овози борича бақириб юборди:

— Сен мени шарманда қилдинг, Варьварка-а!..

— Эшикка чиқ,— деб буюрди бувим менга; маъюс бўлиб емакхонага чиқиб кетдим, печь устига чиқиб, тахта девор орқасидан анчагача уларнинг жанжалига қулоқ солиб ўтирдим; улар гоҳ бир-бирларининг сўзини кесиби, баравар чувиллашар, гоҳ уйқуга кетгандай, бирдан жим бўлиб қолишарди, сўз онам туққан ва кимгадир берилган бола ҳақида борар эди, лекин бобомнинг нима учун аччиғланаётганини — онам ундан бесўроқ туққани учунми, ёки боласини бу ерга олиб келмагани учунми — тушуниб бўлмасди.

Сочлари тўзғиган, юзлари бўриққан бобом, тинка-мадори қуриб бир маҳал емакхонага кириб келди, кофтасининг этагига кўзёшларини арта-арта, бувим ҳам унинг орқасидан кирди. Бобом қўлларини курсига тираганича, икки букчайиб, титраб-қақшаб, кўкимтир лабларини тишлаб, секингина ўтирди, бувим бобомнинг рўпарасига келиб тиз чўқди-да, аста-секин, лекин жон-жаҳди билан ялина бошлади:

— Отаси, ҳазрати Исо ҳурмати, уни кечир, қўй, хафа бўлма! Бундан ҳам оғир гуноҳларни қилган одамлар бор. Ҳали сен, тўраларникида, савдогарларникида бундай синоатлар бўлмайди, дейсанми? Кўриб турибсан-ку, қандай жувон!.. Кел, кечира қол! Ахир, гуноҳсиз одам йўқ...

Бобом деворга суянди, бувимнинг бетига тикилди, лабларини буриштириб илжайганича, хўрсиниб-хўрсиниб мингиллади:

— Тўғри, тўғри! Сенга қолса шу-да! Кимларнинг гуноҳини кечирмайсан!— ҳаммани кечирасан, ҳа, шундай қиласан! Ҳайфе, сизларга...

Бобом бувимга энгашди, елкасидан ушлаб силкитар экан, шивирлаб тез-тез гапирди:

— Ахир, тангри кечирмайди, бир оёғимиз йўлда, бир оёғимиз гўрда турганда худо бошимизга не-не кунларни сол-япти, ҳузур-ҳаловатимиз йўқолди, бундан ҳам баттарига учраймиз ҳали! Сўзим эсингда бўлсин! Гадойликда ўлиб кетамиз, гадойликда!

Бувим бобомнинг қўлидан ушлаб, ёнига ўтирди ва оҳистагина кулди.

— Бўлмағур ташвиш! Гадойликмиш, шунга ҳам ваҳимами? Бўлганича бўлар... Ушанда ҳам сени кўчага чиқармайман, ўзим тиланчилик қиламан, қўрқма, менга хайр-садақа беришади, оч қолмаймиз! Бўлмағур хаёлларингни қўй!

Бобом бирдан жилмайди, худди эчкига ўхшаб бўйнини бурди, бувимнинг бўйнидан қучоқлаб, пинжиги кирди-да, хўрсиниб-хўрсиниб гапира бошлади:

— Э, нодо-он, сен бахтиёр нодонсан, сўнгги ҳамроҳимсан! Кўнгли очиқ тентаксан, ҳеч нарсага тушунмайсан! Бундай бир ўйлаб кўрсанг-чи: иккимиз не жафоларни чекмадик, уларни деб мен не гуноҳ ишларни қилмадим, жилла бўлмаса эндиликда, пича роҳат ҳам...

Гап шу ерга келганда мен ҳам чидаб туролмадим, кўзёшларим булоқдай қайнаб кетди, печь устидан сакраб тушдим-да, шодлигимдан ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, ўзимни уларга ташладим. Мен уларнинг ана шундай апоқ-чапоқ сўзлашиб ўтирганларига қувонганимдан, уларга ачинганимдан, онамнинг келганига суюнганимдан йиғлар эдим, чолу кампир мени ҳам одам қатори кўриб, қайғуларига шерик қилганлари учун, кўзёшларини тўка-тўка, мени қучоқлаганларича, бағриларига босганларига хурсанд бўлганим учун йиғлар эдим, бобом бўлса ҳадеб қулогимга шивирларди:

— Оббо, шайтон-е, сен ҳам шу ердаминг? Мана, онанг ҳам келди, энди у билан бирга бўласан, бундан буён, мияси айниган баджаҳл бобонгнинг ҳам кераги йўқ, шундайми? Сени эркалатадиган, талтайтирадиган бувинг ҳам керак эмас, тўғримми? Ҳайфе-е...

Бобом қулочини кериб бизни четга сурди-да, жаҳл билан баланд овозда:

— Ҳамма тарқалиб кетяпти, ҳаммаси тумтарақай бўлиб биздан қочяпти...— деб ўрнидан турди.— Қани, қизингни чақирсанг чақира қол! Тезроқ бўл...

Бувим чиқиб кетди, бобом бошини эгиб, бурчакка қараб:
— Марҳаматли тангрим, мана, ўзинг кўриб турибсан, аҳвол шу!..— деди.

Кейин мушти билан гурсиллатиб кўкрагига урди; бу нарса менга ёқмади, бобомнинг худо билан гаплашиши умуман менга ёқмас, у доим худо олдида мақтанаётганга ўхшаб гапирар эди.

Онам кириб келди, қип-қизил либоси хонани ёритиб юборди, стол ёнидаги скамейкада онам, унинг икки ёнида бобом билан бувим ўтирар, онам кўйлагининг кенг енглари уларнинг елкаларида ётарди. Онам алланима тўғрисида секин-секин ва жиддий гапирар, улар бўлса, унинг сўзини бўлмай, индамасдан қулоқ солишарди. Энди иккови ҳам кичкина болага, онам эса уларнинг онасига ўхшар эди.

Таассуротлардан чарчаб, сўри устида донг қотиб ухлаб қолибман.

Чол-кампир ясаниб-тусаниб кечқурунги ибодатга кетишди; бобомнинг эғнида цех бошлиғи киядиган мундир, почта пўстин, кенг шим. Бувим завқ билан кўз қисиб, бобомга ишора қилиб:

— Отанга қара, худди озода такачага ўхшайди!— деди. Онам қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Уйда фақат иккаламиз қолдик, онам оёқларини тагига олиб диванга ўтирди-да, ёнидан менга жой кўрсатиб:

— Бери кел! Хўш, аҳволинг қалай — ёмон-а?— деди.

Мен нима ҳам дер эдим?

— Билмайман.

— Бобонг урадим?

— Ҳозир унчалик урмайди.

— Шундайми? Қани, гапир-чи, менга айтадиган қандай гапинг бор?

Бобом тўғрисида гапиргим келмас эди, худди мана шу хонада жудаям яхши бир одам турганини, аммо ҳамма уни ёмон кўрганини, бобом унга уйдан жой бермаганини гапира бошладим. Назаримда, бу ҳикоя онамга ёқмади шекилли:

— Хўш, тагин нима бўлди?— деб сўради.

Мен учта бола тўғрисида гапирдим, полковник мени ҳовлисидан ҳайдаб чиқарганини айтдим, онам мени маҳкам қучоқлади-да:

— Одам эмас экан...— деб қўйди.

Онам кўзларини қисиб, бошини чайқаб анчагача жим бўлиб қолди. Мен ундан:

— Нега бобом сендан хафа бўлди?— деб сўрадим.

— Мен унинг олдида гуноҳқорман.

— Болангни унга келтириб бера қолгин-да...

Онам қошларини чимириб, лабини тишлаб, ўтирган ерида бир салчиб тушди, кейин мени бағрига босиб, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Вой боласи тушмагур-ей! Бу қаҳда оғиз оча кўрма, тушундингми? Дамингни чиқарма, ўйламагин ҳам!

Тушуниб бўлмайдиган алланималар ҳақида анчагача секин-секин, жиддий гапирди, кейин ўрнидан турди-да, энгагига черта-черта, пайваста қошларини чимириб, уйнинг у бошидан бу бошига юра бошлади.

Стол устида мой оқизиб, ойнада акс этиб шам ёнар, полда қорамтир соялар ўрмалар, бурчакдаги бутлар олдига қўйилган қандил липиллар, ях босган дераза ой нурида кумушдек ялтирар эди. Онам бўм бўш деворларда, шипда алланимани ахтараётгандек теварак-атрофга аланглаб қарарди.

— Сен қачон ётасан?

— Бирпасдан кейин.

— Дарвоқе, кундузи ухлаб олган эдинг,— онам ухлаганимни хотирлади-да, хўрсиниб қўйди. Мен ундан:

— Кетмоқчимисан?— деб сўрадим.

— Қаёққа кетаман?— таажжубланиб жавоб қайтарди онам, кейин бошимни кўтариб, анчагача юзимга тикилиб турди, шунчалик узоқ тикилдики, кўзимда ёш чиқиб кетди.

— Сенга нима бўлди?

— Бўйним оғриб кетди.

Қалбим ҳам оғрир эди, унинг бу уйда туролмаслигини, турди, шунчалик узоқ тикилдики, кўзимдан ёш чиқиб кетди. қолади.

— Сен отангга ўхшаган бўласан,— деди онам оёқлари билан палосни бир четга суриб,— бувинг отанг тўғрисида гапириб бердимми?

— Ҳа.

— Бувинг Максимни жуда яхши кўрарди, жудаям! У ҳам бувинг учун жонини аямасди...

— Биламан!

Онам шамга қараб, юзини буриштирди-да, уни ўчириб:

— Шуниси яхши!— деб қўйди.

Дарҳақиқат, шуниси яхши эди; қоп-қора иркит кўланкалар кўринмай қолди, оч-ҳаворанг доғлар пол бетини қоплаб олди, дераза ойнасида олтин учқунлар порлай бошлади.

— Сен қаерда юрган эдинг?

Аллақачонлар унутилган нарсаларни хотирлагандек, онам бир неча шаҳарнинг номини айтиб чиқди, сўзлаб туриб қарчиғай сингари уй ичида оҳиста айланар эди.

— Бунақа кўйлакни қаердан олдинг?

— Ҳазир тикдим. Ҳамма ишни ўзим қиламан.

Унинг ҳеч кимга ўхшамаслиги менга ёқар, аммо камгап-лиги хафа қиларди, борди-ю гап сўрамасанг, сира индамас эди.

Сўнгра яна менинг ёнимга, диванга ўтирди, иккаламиз бир-биримизнинг пинжимизга кириб, қариялар келгунча индамасдан ўтирдик, ниҳоят чолу кампир келди, уларнинг уст-бошларидан гуркираб мум ва бухур ҳиди келар, иккови ҳам фавқулодда мулойим, хушмуомала бўлиб қолган эди.

Кечқурун турли-туман таомлар билан безатилган стол атрофига тизилишиб одоб сақлаб овқатландик, гўё бировнинг ширин уйқусини безовта қилишдан қўрққандек, дастурхон устида эҳтиётлик билан жуда кам сўзлашардик.

Кўп ўтмай онам менга «граждан» саводини астойдил ўргата бошлади: бозордан бир қанча китоб олиб келди, булардан «Она тили» китобини бир неча кунда шариллатиб ўқийдиган бўлиб қолдим, онам дарҳол шеърларни ёд олишни топширди. Шундан кейин орамизга хафагарчилик аралашиб қолди.

Шеърда мана бундай ёзилган эди:

Каттақон йўл, адил кетган тўғри йўл,
Тағри берган кенгликлариғ жуда мўл.
Болталар, кураклар текисолмади,
Туёқларга мулойим, чағларга бой йўл.

Мен «кенгликлариғ» ўрнига, «тенгликлариғ», «текисолмади» ўрнига «кесолмади», «туёқларга» ўрнига «туёқдан» деб ўқир эдим.

— Ҳазир ўйла, — тажанг бўларди онам, — «тенгликлариғ» деганиғ нимаси? Бирам ўжарсан-ки! Кенгликлариғ, тушундингми?

Тушунишга тушунардим-у, бари бир «тенгликлариғ» деб ўқирдим ва бунга ўзим ҳам таажжубланардим.

Онам аччиғланиб, «зеҳнинг паст, ўжарсан», деб мени койирди, бу сўзлар менга жуда қаттиқ ботарди, шу сабабли астойдил уриниб, бу лаънати шеърларни эслаб қолишга тиришардим, бироқ ичимда тўғри ўқирдим-у, овозимни чиқариб ўқисам, албатта янглишиб кетардим. Эсда турмайдиган бу сатрларни жуда ёмон кўриб қолдим ва оҳангдор сўзларни қўполдан-қўпол бир-бирига улаб, қастма-қастликка атайдан бузиб ўқийдиган бўлиб қолдим, бу сеҳрли шеърларнинг маъноси йўқолиб қанчалик бемазалашиб кетса, мен шунчалик севинаяр эдим.

Аммо бу найрангбозлик бекорга кетмади: бир кун дарсимни яхшилаб билиб берганимдан кейин, онам шеърларни ёд олган-олмаганлигимни сўраб қолди, мен беихтиёр валдираб юбордим:

Йўл, икки шоҳ, сузма, арзон
Туёқ поплар-чи, жомашов...¹

Гуноҳимни анчадан кейин пайқадим: онам қўлларини столга тираб ўрнидан турди-да, дона-дона сўради:

— Бу нимаси?

— Билмайман, — жавоб бердим анграйганимча.

— Йўқ, айтгин!

— Шундай, ўзим.

— Нимаси ўзинг?

— Қизиқ.

— Бурчакка тур!

— Нимага?

Онам секин, лекин ғазаб билан қайтарди:

— Бурчакка!

— Қайсинисига?

Онам жавоб бермасдан, юзимга тикилиб қолди, унинг нима деганига тушунолмамай, бутунлай эсанкираб қолдим. Бурчакдаги иконалар остида кичкина гардиш стол бор, унинг устига хушбўй қуруқ ўтлар, гуллар билан тўла ваза қўйилган. Тўрдаги иккинчи бурчакда гилам тўшалган сандиқ турарди, срқа томондаги бурчакни каравот банд қилган, тўртинчи бурчак бутунлай йўқ, эшик кесакиси деворга ёпишган эди.

— Нима деганингни сира билиб бўлмайди, — дедим, унинг сўзини англашдан умидим узилиб.

У секин ўтирди, пешанасини, юзини ишқалаб, индамай қолди-да, кейин:

— Бобонг сени бурчакка қўярмиди? — деб сўради.

— Қачон?

— Бари бир, қачон бўлмасин! — бақирди онам кафти билан икки марта столга уриб.

— Йўқ. Эсимда йўқ.

— Бурчакда туриш жазо эканини биласанми?

— Йўқ. Нимага жазо бўлсин?

Онам уҳ тортиди.

— Уф-ф! Бери кел.

Унинг ёнига кела туриб:

— Нимага менга бақирасан? — деб сўрадим.

¹ Бу сўзлар рус тилида бир-бирига оҳангдош (*таржимон*).

— Нима учун ўзинг шеърларни жўрттага чалкаштирасан?

Кўзимни юмсам шеърлар китобда қандай босилган бўлса, шундай кўришимни, ўқийтганда эса, сўзлар чалкашиб кетишини онамга билганимча айтиб бердим.

— Муғамбирлик қилаётганинг йўқми?

«Йўқ», деб жавоб бедим-у, шу оннинг ўзида «балки муғамбирлик қилаётгандирман» деб ўйлаб қолдим. Кейин шошилмасдан шеърни бутунлай тўғри ўқиб чиқдим. Бу нарсдан ўзим таажжубландим, ер ёрилмадики, кириб кетсам.

Юзларим гўё бирданига шишиб кетгандек, қулоқларимга қон қуйилиб оғирлашгандек туюлди, миям ғувиллай бошлади, уялганимдан куйиб-ёниб онамнинг қаршисида туриб қолдим, унинг юзини қайғу босганини, лаблари жипслашиб, қошлари чимирилиб кетганини кўзёшларим орасидан кўрдим.

— Хўш, бу нимаси? — сўради онам бегона овоз билан. — Бундан чиқди, жўрттага қилар экансан-да?

— Билмайман. Атайи қилганим йўқ...

— Қийнайдиганга ўхшайсан, — деди онам бошини қуйи солиб. — Бор, эшикка чиқ!

Онам кўпроқ шеър ёдлашимни талаб қиларди, аммо бу силлиқ сатрларни ёд олиш тобора қийинлашар, шеърларни чалкаштириб янглиш ўқиш, бир сўз ўрнига бошқа сўзни қўшиб қўйиш истаги ўчакишгандек кундан-кунга кучаяр, даргазаб тус олар эди; бу ишда мен унчалик қийналмас эдим, кераксиз сўзлар қатор-қатор чизилишиб келиб, китобда ёзилган сўзларни бирпасда чалкаштириб юборарди. Баъзан бутун бошли бир сатр кўзимга кўринмай қолар, мен уни эслашга қанчалик уринмайин, асло тутқич бермас эди. Афтидан, князь Вяземскийники бўлса керак, қуйидаги мунгли шеър мени кўп хафа қилган эди:

— Оқшом чоғи, эрта билан
Бир кўп етим, чол ва туллар,
Исо ҳаққи ёрдам тилар,
Кезадилар тўрва билан.

Ушбу шеърнинг тўртинчи сатрини мен ҳар вақт ташлаб кетардим. Онам аччиғланиб, қилмишларимни бобомга айтар, бобом даҳшат солиб дерди.

— Майнабозчилик қилади! Зеҳни туппа-тузук: оятларни мендан кўра дурустроқ билади. Жўрттага қилади, зеҳни жуда ўткир — бир марта ёдлаб олган нарсасини асло унутмайди! Сен уни яхшилаб савала!

Бувим ҳам сиримни очиб берарди:

— Эртакни эсдан чиқармайди, ашулани эсдан чиқармайди, ашула ҳам шеърнинг худди ўзгинаси эмасми ахир?

Бу сўзларнинг ҳаммаси ўринли бўлганидан ўзимни гуноҳкор сезардим, аммо шеър ёдлашни бошладим дегунча, аллақадан бошқа сўзлар пайдо бўлиб сувараклар сингари йўрғалашиб сатрларга тизилишарди.

Эшигимиз олдида,
Бир кўп қар, етимча,
Изғиб, инграб, нон сўрар,
Элтиб Петровнага,
Сигир емига пуллар,
Сўнгра жарликка тушиб,
Улгундек ароқ ичар.

Кечаси бувим билан сўри устида ётганимда, китобдан ёдлаган ва ўзим тўқиган шеърларни унга айтиб беравериб зериктириб юборардим, бир хил маҳаллар бувим қаҳ-қаҳ уриб кулар, лекин кўпинча мени койиб ташлар эди:

— Ана, биласан-ку, туппа-тузук ўқидинг! Гадойларни масхара қилиш ярамайди, ҳаммасининг ҳаволаси худога! Исонинг ўзи ҳам гадо бўлган, жаъмики авлиёлар ҳам...

Бу сўздан кейин мен яна валдираб кетардим:

— Тилакчини севмайман,
Бобомни ҳам севмайман,
Нима қилай, начора?
Тангрим севга ҳавола!
Бобом мени урмоққа,
Доим излар баҳона...

— Тилинг танглайингга ёпишкур, нималар деясан!— уришиб берди бувим.— Бобонг эшитиб қолса нима бўлади?

— Эшитаверсин!

— Беҳуда шўхлик қилиб, онангни ранжитасан холос! Сенсиз ҳам гами бошидан ошиб ётибди,— ўйчанлик билан мулоим насихат қиларди бувим.

— Қанақа гами?

— Ишинг бўлмасин! Ақлинг етмайди...

— Биламан, бобом уни...

— Жим дейман!

Бу турмуш менга сира ёқмас эди, умидсизликка ўхшаган ғалати бир ҳолат ҳис қилардим-у, лекин нима учундир, буни яширишга уриниб, ўзимни дадил тутардим, нуқул шўхлик қилардим. Онамнинг сабоқлари кундан-кунга кўпайиб, қийинлашиб борарди, ҳисобга дарров тушуниб кетдим-у, лекин ёзув деса, жиним қўзғарди, грамматикани-ку, бутунлай ту-

шунмасдим. Бобомнинг уйида яшаш онам учун қанчалик қийинлигини ўз кўзим билан кўриб, билиб юрардим, бу нарса мени айниқса қаттиқроқ эзарди, онам тобора маъюс тортиб, бегоналашиб, ранг-рўйи сўлишиб, боққа қараган дераза ёнида индамасдан узоқ ўтирарди. Янги келган кунлари онам жуда эпчил, тетик эди, энди бўлса кўзлари остида қора доғлар пайдо бўлган, кунбўйи сочларини тарамасдан, тугмаларини қадамасдан, ғижимланган кўйлак кийиб юрарди, буларнинг ҳаммаси унинг ҳуснини бузар, мени ранжитар эди, мен истардимки, у ҳар доим гўзал, басавлат, яхши кийинган, ҳаммадан афзал бўлсин!

Дарс вақтида онам хаёл аралаш кўзларини тикиб орқамдаги нарсаларга — деворга, деразага қарар, ҳорғин товуш билан менга савол берарди, бироқ жавобларимни дарров унутиб қўяр, кундан кунга тажанглиги ошиб, менга тез-тез бақирадиган бўлиб қолган эди; бу ҳам менга алам қиларди; ахир, она деган, эртақларда айтилгандек, ҳаммадан адолатли бўлиши керак эмасми.

Баъзан мен ундан:

— Биз билан турганингга сиқиляпсанми?— деб сўрар эдим.

— Ўз ишингни бил!— деб жеркиб ташларди онам.

Мен бобомнинг қандайдир бир нарса қилмоқчи бўлиб юганини ҳам фаҳмлардим: онам билан бувим бу нарсадан жуда қўрқишарди. Бобом кўпинча онамнинг уйига кириб, эшикни ичидан қулфлаб оларди-да, букри Никонор подачининг ёқимсиз сурнайи каби чийиллагани чийиллаган эди. Шундай суҳбатларнинг бирида онам бутун уйни бошига кўтариб:

— Йўқ, бу асло бўлмайди,— деб бақириб юборди.

Эшик тарсиллаб ёпилди, бобом вайсаганича қолаверди.

Бу воқеа кечқурун юз берди; бувим ўзича бир нималарни пичирлаб, емакхонадаги стол ёнида бобомга кўйлак тикиб ўтирарди. Эшик тарақлаганига қулоқ солиб:

— Квартирантларникига кетди, эҳ, танграм!— деб қўйди.

Бобом қўққисдан емакхонага кириб келди, югурганича бувимнинг ёнига бориб, бошига бир солди-да, лат еган қўлини силкита-силкита:

— Бўлар-бўлмасга вайсайверма, алвасти!—деб чийиллади.

— Мияси айниган аҳмоқсан!— деди бувим қизишмасдан, тўзғиган сочларини тузатиб.— Индамай ўтириб бўппан, йўқ! Бундан буён жамики найрангларингни унга айтавераман...

Бобом бувимга ташланди-да, мушти билан унинг бошига

тапир-тупир ура кетди; бувим на ўзини ҳимоя қилар ва на уни итариб юборди.

— Уравер, аҳмоқ, уравер! Мана, ур!— дер эди, холос.

Мен сўридан туриб кўрпа-ёстиқларни, печь устидаги этикларни уларга ота бошладим, қутуриб кетган бобом буни сезмасдан бувимни ерга ётқизиб, калласига тепаверди, ниҳоят, бир нарсага қожилиб йиқилди-да, ёнидаги сувли пақирни ағдариб юборди. Тупура-тупура, пишқира-пишқира сапчиб турди, у ён-бу ёнга ваҳимали қараб-қараб, югурганича ўзи чердакка чиқиб кетди, бувим ўрнидан турди, оҳ-воҳ қилиб, курсига ўтирди ва тўзғиб кетган сочларини тузата бошлади. Мен сўри устидан сакраб тушдим, бувим койиб кетди:

— Кўрпа-ёстиқларни йиғиштириб печь устига тахлаб қўй! Ёстиқ отганинг нимаси? Сенга бало борми аралашиб? Ансови қариган шайтон ҳам тутақиб кетди, аҳмоқ чол.

Бирданига войвойлаб, юзларини буриштирди-да, бошини энгаштириб мени чақирди:

— Мана бу ерим оғрияпти, қараб кўр-чи, нима бўпти?

Бувимнинг қалин сочларини титкилаб қарасам, сочига қадайдиган шпилкаси терисига кириб кетибди, уни тортиб олдим, яна тимирскилаб, иккинчисини ҳам топдим, аммо қанчалик уринмайин—чиқаролмадим, бармоқларим увишиб қолди.

— Яхшиси, онамни чақира қолай, кўрқаяман!

Бувим қўл силтаб, мени уришиб берди:

— Свояингни ўчир! Чақирини кўрсатиб қўяман! Ҳалиям ўзи кўриб-нетиб қолмаганига шукур, сен бўлсанг жар солмоқчи бўласан! Қани, карироқ тур-чи!

Бувим тўр тўқувчи хотинларнинг бармоғидек чаққон бармоқлари билан қоп-қора қалин сочларини тимирскилай бошлади. Мен бор кучимни тўплаб, қайрилиб кетган яна иккита йўғон шпилкани тери остидан тортиб олишда бувимга ёрдамлашдим.

— Оғрияптими?

— Зарари йўқ, ортага ҳаммомга ўт ёқиб, чўмилиб олсам, тузалиб кетади.

Кейин мулойимгина менга ялина бошлади:

— Сен, қўзичоғим, бобонг урганини онангга айта кўрма, хўпми? Улар бусиз ҳам бир-бирига захрини сочиб юришибди. Лйтмайсанми?

— Йўқ.

— Хўп, эсингдан чиқмасин! Қани кел-чи, бу ердаги нарсаларни йиғиштириб қўяйлик. Юзим ёрилмабдими! Ундай бўлса дуруст, туя кўрдингми — йўқ...

Бувим полни арта бошлади, мен унга сидқидилдан:

— Сен худди авлиёларга ўхшайсан, ҳар қанча қийнасалар ҳам чурқ этмайсан!— дедим.

— Сенга ким қўйибди беҳуда гапларни? Авлиё эмиш... авлиё киму, мен ким?

Бувим эмакляб юриб анчагача минғирлади; мен бўлсам, печь супачасида ўтириб, бувим учун бобомдан қандай ўч олиш йўлини ўйлар эдим.

Менинг кўз олдимда бобом биринчи марта бувимни шундай хўрлаб аямасдан уриши эди. Унинг қип-қизил башараси, хилпираган малла сочлари ғира-шира қоронғида кўзимга ўтдай ловиллаб кўринарди; аламинга чидолмай юрагим ўртанар, қилмишига муносиб ўч олиш йўлини тополмаганим учун ўзимни ўзим еб қўйгим келарди.

Бироқ икки кундан кейин, нима учундир, чердакка чиққанамда бобомнинг ерга ўтириб олиб, қутидаги қоғозларни текшираётганини кўриб қолдим; курси устида яхши кўрган ўн икки авлиёнома — ўн иккита кулранг қалин қоғоз ётар эди, ҳар бир авлиёнома ойдаги кунлар сонига қараб квадратларга бўлинган, ҳар қайси квадратга шу кунда эсланадиган авлиёлар сурати солинган эди. Бобом бу авлиёномаларни жуда қадрлар ва аҳён-аҳёнда, бирор сабаб билан мендан беҳад хурсанд бўлган кезларда бирпас қўлимга берар эди. Бир-бирига жипслаштириб солинган кичкина-кичкина, ёқимли бу кулранг суратларни мен ҳар доим аллақандай ўзгача ҳиссиёт билан томоша қилардим. Булардан баъзиларининг, чунончи, Кирик билан Улитанинг, буюк жафокаш Варваранинг, Пантелеймоннинг ва яна бир қанча авлиёларнинг қиссаларини билар эдим, айниқса, художўй девона Алексейнинг ғамгин қиссаси ва унинг ҳақидаги ажойиб шеърлар менга кўпроқ ёқарди, бувим бу шеърларни таъсирли қилиб менга неча марта айтиб берган. Баъзан юзлаб шу хилдаги одамларни кўрасан-да, бундай жафокашлар ҳар доим бўлганини ўйлаб, ўзинга ўзинг тасалли берасан.

Шунга қарамай, авлиёномани бир бурдадан қилиб қирқиб ташлашга қасд қилдим, бобом қўлидаги бургут суратли кўк қоғозни ўқиб дераза ёнига кетганида, мен авлиёномадан бир нечасини ола солиб пастга югурдим, бувимнинг столдан қайчисини олдим-да, сўри устига чиқиб, авлиёларнинг бошини кесишга тутиндим. Бир қаторининг бошини қирқдим-у, авлиёларга юрагим ачишиб кетди, шундан сўнг квадратларни бир-биридан ажратиб турган чизиқдан кеса бошладим, бироқ иккинчи қаторни бурдалаб бўлмасимдан устимга бобом келиб қолди-да, остонадан туриб:

— Авлиёномани олишга ким рухсат этди?— деб сўради. Тахталар устида сочилиб ётган қоғоз парчаларига бирдан кўзи тушиб, жон-жаҳди билан тера бошлади, юзига яқин келтириб қаради, кейин отиб юборди, яна қўлига олди, жағлари қийшайиб, соқоли титраб кетди, бобом шу қадар қаттиқ нафас олар эдики, ҳатто тахта устидаги қоғозлар полга учиб тушарди.

— Нима қилиб қўйдинг?— бақириб юборди бобом ниҳоят, кейин оёғимдан ушлаб шундай тортдики, мен чирпирак бўлиб кетдим, бувим аранг ушлаб қолди, бобом иккаламизни мушти билан дўшпослар ва тўхтовсиз:

— Ўлдирама-ан!— деб чийиллар эди.

Онам кириб келди, мен печь ёнидаги бурчакка биқиндим, онам бўлса олдимни тўсиб, тумшуги рўпарасида ўйнаб турган бобомнинг қўлларини гоҳ ушлар, гоҳ итарар экан:

— Бу қандай бемазагарчилик? Эсингизни йиғинг!..— дер эди.

— Мени ўлдирдинглар! Ҳамма, ҳамма менга душман, во-оҳ...— бобом дод солиб, ўзини дераза тагидаги скамейкага ташлади.

— Уялмайсизми?— онамнинг бўғиқ овози эшитилди.— Ҳар доим шунақа муғамбирлик қиласиз, бу нимаси?

Бобом бақирар, ҳадеб скамейкани тепарди, соқоли кулгили тарзда шипга қараб диккайиб қолган, кўзлари эса чирт юмуқ эди. Онамдан уялаётганини, чиндан ҳам айёрлик қилаётганини, шунинг учун кўзларини юмиб олганини мен ҳам пайқар эдим.

— Мен буларнинг ҳаммасини коленкорга ёпиштириб бераман, қайтага яхшироқ, пишиқроқ бўлади,— деди онам қийқимларга, варақларга қараб.— Кўрдингизми, ҳаммаси эзилиб, эскириб кетибди, қўл тегди дегунча йиртилиб кетяпти...

Онам дарс вақтида бирон нарсани тушунмай қолганимда мен билан қандай гаплашса, бобом билан ҳам шундай гаплашар эди. Бир маҳал бобом ирғиб ўрнидан турди, жиддий қиёфада қўлагини, жилеткасини тузатди, томоғини қириб бирикки йўталди-да:

— Худди шу бугун ямаб берасан! Ҳозир мен қолган варақларни ҳам сенга келтириб бераман...— деди.

Бобом эшикка қараб югурди, остонага етгач, орқасига қайрилиб, қийшиқ бармоғи билан мени кўрсатиб:

— Уни бошлаб савалаш керак!— деди.

Онам унинг сўзини маъқуллаб:

— Албатта шундай қилиш керак,— деди мен томонга энгашиб.— Нега бундай қилдинг?

— Жўртгага қилдим. Нега ўзи бувимни уради? Урмасин, бўлмаса соқолини ҳам қирқиб оламан.

Йиртилган кофтасини ечаётган бувим ўпкалагансимон бошини чайқаб:

— Айтмайман деганинг шуми ҳали? — деди.

Кейин жаҳл билан ерга тупурди:

— Илсё тилинг дўмбира бўлиб шишиб кетсин, қимирлатолмай, гапиролмай қолгин!

Онам бувимга қаради, емакхонада бир-икки айланиб, яна ёнимга келди-да:

— Қачон урди? — деб сўради.

— Варвара, уялмайсанми, сўраб нима қиласан, сенинг нима ишинг бор? — деди бувим аччиғланиб.

Онам бувимни қучоқлади:

— Э, онажоним, ўзимнинг меҳрибон онажоним...

— Ҳе, онажонинг қурсин! Қоч, нари тур...

Улар индамасдан бир-бирига қараб қолишди, кейин даҳлизда бобомнинг оёқ товушини эшитиб, тарқалишди.

Онам келган кунларидаёқ ҳарбий кишининг хушчақчақ хотини билан ўртоқ бўлиб олди, деярли, ҳар оқшом ўшаларникига чиқиб кетарди, бу ерга Бетленгнинг уйидан чиройлик хонимлар, сфицерлар келишарди. Бу нарса бобомга сира ёқмасди, емакхонада кечки свқатга ўтирганимизда қошиғини столга уриб:

— Аблаҳлар, яна йиғилишди! Энди тонг отгунча уйқу беришмайди, — деб неча бор вайсаган эди.

Кўп ўтмасдан бобом ҳарбий кишидан уйни бўшатиб беришни талаб қилди, улар кетгач, аллақадан икки арава ҳар хил мебель олиб келди-да, уйни ясатиб, эшикка каттакон қулф солди.

— Бизга ижарачилар тўғри келмас экан, энди бу уйни меҳмонхона қилиб қўяман!

Шундан кейин байрам кунлари меҳмонлар келадиган бўлди, йўл-йўл ипак кўйлак кийган, зар рўмол ўраган бурундор, бақироқ кирчи хотин — бувимнинг синглиси Матрёна Ивановна икки ўғли билан келарди: бошдан-оёқ кулранг либос кийган, сочи узун, хушмуомала ва қувноқ йигит — чизмакаш Василий, олачипор кийинган, сўпоқ бош, сепкилдор, чувак юз Виктор калишларини ечар экан, даҳлиздан туриб, худди қўғирчоқ Петрушка сингари чийилдоқ овоз билан:

— Андрей-дада, Андрей-дада... — деб хиргойи қилиб келарди.

Викторнинг бу одати мени жуда ажаблантирар ва қўрқитар эди.

Гитарасини кўтариб Яков тоғам ҳам келарди. Тоғам ўзи билан бирга қоп-қора узун камзул кийган, монах сингари ювош, тепакал ва бир кўзи кўр соатсозни бошлаб келарди. Бу одам соқоли қирилган айри иягига бармоғини ғалати тираб, бошини бир ёққа қийшайтирганича, ҳамиша бурчакда кулимсираб ўтирар эди. Қорачадан келган уста, бир кўзи билан ҳаммага бошқача диққат билан тикилиб қарар, ўзи камгап бўлса ҳам:

— Безовта бўлмасинлар, ҳечқиси йўқ...— деган гапни тез-тез такрорлаб турар эди.

Уни биринчи кўришимдаёқ бир воқеа лоп этиб эсимга тушди, бу воқеа бундан анча илгари, Новая кўчасида турганимизда бўлган эди. Бир кун қўчада ваҳимали овоз билан ноғора тарақлагани эшитилиб қолди, солдатлар ва одамлар ўраб олган қоп-қора, баланд арава кўча бўйлаб қамоқхонадан майдон томон борар эди, аравадаги курсида гардиш нуха мовут шапка кийган, қўл-оёғи кишанланган кичкина одам ўтирарди. Унинг кўкрагига қора тахта осилган, тахтага катта-катта оқ ҳарфлар билан аллақандай сўзлар ёзилган. Маҳбус гўё шу хатни ўқиётгандек бошини осилтириб ўтирар, аъзойи бадани чайқалиб, занжирлари шалдирар эди. Онам соатсозга қараб: «Мана менинг ўғлим», дейиши билан мен қўрққанымдан қўлларимни яшириб, орқамга тисарилиб кетдим.

— Безовта бўлмасинлар,— деди уста. Шу пайт унинг оғзи жуда хунук қийшайиб, ўнг қулоғи томонга кўтарилиб кетди. Соатсоз иккала қўли билан белимдан ушлаб, ўзига тортди, эпчиллик билан айлантириб:

— Чакки эмас, бақувват бола...— деб мақтади-да, қўйиб юборди...

Мен бурчакдаги чарм қопланган креслога чиқиб олдим, у шу қадар катта эдики, устида бемалол ётса ҳам бўларди, бобом ҳар доим, бу кресло князь Грузинскийдан қолган, деб мақтаниб юрарди, ана шу креслога чиқиб олиб, катталарнинг улфатчилиги бунчалик бефайз ўтишига, соатсознинг юзи аллақандай ғалати ва шубҳали ўзгариб туришига қараб ўтирдим. Соатсознинг билқиллаган, ёғ босган юзи гўё эриётганга ўхшарди, кулганида қалин лаблари ўнг бетига қараб тортишиб кетар, кичкина бурни ҳам тарелкадаги чучвара сингари ўша томонга суриларди. Диккайган каттакон қулоқлари гоҳ соғ кўзи устидаги қош билан бирга юқорига кўтарилар, гоҳ ёноғи томон силжиб, алланечук ғалати қимирлаб турар эди, назаримда агар у истаса, қулоқлари билан ҳатто бурнини ҳам бекитиб олиши мумкиндай туюларди. Баъзан у бир хўр-

синиб, ҳовонча дастасига ўхшаган учи дум-думалоқ қорамтир тилини чиқарарди-да, усталик билан бир маромда айлантириб, ёғ босган қалин лабларини ялар эди. Буларнинг ҳаммаси қизик бўлмаса ҳам, одамни таажжублантирар, кўз узмай унга қараб туришга мажбур қиларди.

Меҳмонлар чойга ром аралаштириб ичишар, ундан куйдирилган пиёз пўстининг ҳиди келарди, бувимнинг олтиндек сап-сарик, қора мойдек қоп-қора ҳамда ям-яшил наливкаларидан ичишарди, асал солинган, седана сепилган оширма нонларни еб, терлаб-пишиб бувимни мақташарди. Еб-ичиб бўлганларидан кейин қизаришиб, юзлари тўлишиб, гердайиб курсиларга ўтиришар ва Яков тоғамдан бирон нарса чалиб беришни эринчоқлик билан сўрашарди.

Яков тоғам гитарага энгашарди-да, торларини тинғиллатиб, ёқимсиз ашулани бошларди:

— Эҳ, даври-давронларни сурдик,
Шаҳар бўйлаб довриқ солдик,
Қозонлик дилрабо қизга,
Барчасин айтиб бердик...

Мен бу ашулани жуда ғамгин бўлса керак деб ўйлардим, бувим бўлса:

— Яша, бошқа бирон дурустроқ ашулага чалсанг-чи! Матрёна, эсингдами, илгари қандай яхши ашулаларни айттардик?— дерди.

Қирчи хотин шалдирама кўйлагини тузатиб, билимдон кишидай дерди:

— Ҳозир бошқача ашулалар расм бўлган, онахон...

Тоғам, гўё бувимни жуда узоқдан кўраётгандек, кўзларини қисиб унга қарарди-ю, бемаза сўзлардан тўқилган ёқимсиз ашуласини барибир давом эттираверарди.

Бобом бармоқларидаги алланимани кўрсатиб, соатсоз билан сирли суҳбатлашар, у эса қошларини чимириб, онам томонга қараб бош чайқарди, унинг билқиллаган юзи билинар-билинмас товланарди.

Онам ҳар доим ака-ука Сергеевлар ўртасида ўтириб, Василий билан пичирлашиб жиддий гаплашарди, Василий икки гапнинг бирида:

— Ҳа-а, бу ҳақда ўйлаб кўриш керак...— дерди-да, хўр синиб қўярди.

Виктор эса, қорни тўйганидан ҳузур қилиб жилмаяр, оёқларини тапиллатар ва қўққисдан чийиллаб ашула қиларди:

— Андрей-дада, Андрей-дада...

Ҳамма бирдан жимиб, ҳайрон бўлиб унга қарарди, кирчи хотин эса гердаиб олиб тушунтирарди:

— Виктор бу ашулани тиятурда ўрганиб олган, этда шунақа қўшиқ айтишди...

Юракни сиқиб хуноб қилувчи бундай диққинафас ўтиришлар фақат икки ёки уч марта бўлди, шундан кейин, якшанба кунини, кечки ибодатдан сўнг соатсоз бизникига кириб келди. Мен онамнинг уйида унга ёрдамлашиб, йиртилган рўмолнинг майда мунчоқларини сўкишиб ўтирган эдим. Қўқисдан эшик қия очилди-ю, бузим ранги қув ўчган қолда бошини суқиб:

— Вая, келди!— деди-да, дарҳол кўздан ғойиб бўлди.

Онам пинагини бузмасдан, бепарво ўтираверди, эшик яна очилди, остонада бобом кўринди, у гердаиб туриб онамга:

— Кийимингни кий, Варвара, юр!— деди.

Онам ўрнидан қимирламасдан, бобомнинг бетига қарамасдан сўради.

— Қаерга?

— Худо хайрингни берсин, юр! Тортишиб ўтирма. Ўзи ювон одам, қўлида ҳунари бор, Лексейга ҳам туппа-тузук ота бўлади...

Бобом ҳаддан зиёда жиддий гапирар ва иккала кафти билан биқинларини ҳадеб силар, тирсақлари қалт-қалт титраб, ўзидан ўзи срқасига томон букилиб кетарди, гўё қўллари олга томон чўзилмоқчи-ю, аммо бобом аранг тўхтатиб турганга ўхшарди.

Онам бепарво жавоб берди:

— Йўқ дедим-ку, йўқ! Бу асло бўлмайди...

Бобом сўқир кишидек қўллари чўзиб, икки букчайиб, онамга яқин бориб дағдаға қилди:

— Юр! Бўлмаса сочингдан судраб олиб бораман...— деди хириллаб.

— Олиб борасизми?— сўради онам ўрнидан турар экан; унинг ранги оқариб, кўзлари қўрқинчли қисилиб кетди, шошиб-пишиб кофтасини, юбкасини еча бошлади, ёлғиз ич қўйлагида бобомнинг ёнига келди:— Олиб боринг!

Бобом тишларини иржайтиб, онамга мушт ўқталди:

— Варвара, кийин!

Онам бобомни четга итариб, эшик тутқичидан ушлади:

— Қани, юринг!

— Оқ қиламан,— деди бобом ғазаб билан пичирлаб.

— Қўрқмайман. Қани?

Онам эшикни очди, шу вақт бобом унинг этагидан ушлаб қолди ва тиз чўкиб ялинишга тушди:

— Варвара, шайтон, ҳалок бўласан! Шарманда қилма...

Кейин шикоятмуз зўрға-зўрға ингради:

— Онаси-и, ҳой онаси-и...

Бувим дарҳол онамининг йўлини тўсиб олди, худди товуқни ҳайдагандек қўлларини силкиб, онамни ичкарига итариб тўнғиллай бошлади:

— Варька, нима бало, жинни бўлдингми? Йўқол, беномус!

Онамни уйга киргизиб, эшик илгагини солди-да, бобомга энгашиб, бир қўли билан уни турғизар экан, иккинчи қўли билан пўписа қилиб:

— Эҳ, калтафаҳм, қари шайтон! — деб қўйди.

Бувим бобомни диванга ўтқизди, у худди латта қўғирчоқ сингари шалвираб тушди, оғзини очиб, бошини чайқади.

— Кийимингни кий! — деб бақирди бувим онамга.

Онам ердан кўйлагини олар экан:

— Мен унинг ёнига чиқмайман, гапга тушунасизми? — деди.

Бувим мени дивандан итариб туширди:

— Бир чўмич сув олиб кел, югур!

Бувим жуда секин, деярли шивирлаб, ҳовлиқмасдан гапирар, аммо овози қаттиғи эди. Югурганимча даҳлизга чиқиб кетдим, олдинги уйдан оғир-оғир қадам товуши қулоғимга чалинди, онам турган хонадан дўриллаган овози эшитилди:

— Эртага кетаман, — деди у.

Ошхонага кириб, худди туш кўраётган одамдек, дераза ёнига ўтирдим.

Бобом хўрсина-хўрсина йиғлар, бувим алланима деб вайсар эди, кейин эшик тарақлаб ёпилди-ю, атрофни сукунат, ваҳима босди. Бувим мени нима учун юборгани эсимга тушиб, мис чўмичда сув олиб даҳлизга чиқдим; соатсоз бошини қўйи солиб, мўйна шапкасини силаб, томоғини қира-қира олдинги уйдан чиқиб келди. Бувим қўлларини қовуштириб, икки букчайиб унга таъзим қилар экан, оҳиста деди:

— Ўзингиздан ўтар гап йўқ — суймаганга суйканма деганлар...

Соатсоз ташқарига чиқа туриб зинапояга қоқилиб кетди ва бир сакраб ҳовлига тушди, бувим чўқиниб олди; унинг аъзойи бадани қалт-қалт титрар, овози чиқмас, йиғлаяптими, куляптими — билиб бўлмасди.

— Сенга нима бўлди? — деб сўрадим мен чопиб келиб.

Бувим чўмични қўлимдан тортиб олди-да, сувни оёқларимга тўкиб:

— Сувга юборсам, қайси гўрга кетдинг? Эшикни ёп! — деб бақирди.

У онам ёнига кириб кетди, мен бўлсам яна емакхонага қайтдим-да, иккаласининг оҳ-воҳига, гўё оғир юкни бир жойдан иккинчи жойга сураётгандек инқиллашига, нолиб жаврашига девор орқасидан қулоқ солиб ўтирдим.

Ҳаво очиқ, қиш қуёшининг қийиқ шуъласи ҳар иккала деразанинг музлаган ойналаридан уйга тушиб турарди; тушки овқатга тайёрланган стол устида қалайи идишлар, графинлар ғира-шира йилтирарди: битта графинда сариқ квас, иккинчисида — бобом чўл ялпизи солиб тайёрлаган тўқяшил рангли ароқ. Томдаги қор дераза ойналарининг эриган еридан кўзни қамаштирарли даражада ярқираб кўринар, девор чўққилари устидаги ва чуғурчиқ уясининг қопқоғидаги қорлар кумушдай товланиб жимир-жимир қиларди. Дераза кесакларига осиб қўйилган қафаслардаги қушларим қуёш нурида яйраб ўйнашарди, ўйноқи жўрларим чириллашар, саъваларим, тўрғайларим дам олмасдан узоқ-узоқ сайрашарди. Аммо шундай нашъали, кумушдек порлоқ ва ажиб кун кўнглимга таскин беролмас, ошиқча туюлар, ҳатто жамики нарсалар ҳам кераксиз, ортиқча кўринарди. Қушларни учириб юборгим келди, ўрнимдан туриб қафасларни ола бошладим. Шу пайт, иккала қўлини ёнига ура-ура, бувим кириб келди:

— Эҳ, шўрингга шўрва тўкилгурлар! Эй, мияси айниган Акулина, кампири тушкур...— деб қарғана-қарғана печкага югурди.

Печдан пирогни олиб, бармоғи билан чертиб кўрди-да, ғазаб билан ерга тупурди.

— Ана холос, қотиб кетипди! Иситаман деб, қайтага расво қилибман-ку! Илоё ҳаммангни жинлар бир бурдадан қўлсин! Нега кўзингни бақрайтириб турибсан, уятсиз? Худоё ҳамманг ёриқ хурмачадек чил-чил бўлиб кетгин.

Бувим тумшайиб пирогни черта-черта уёқдан-буёққа ағдараркан, бирдан йиғлаб юборди, қатра-қатра кўзёшлари пирог устига тома бошлади.

Бобом билан онам емакхонага кириб келишди, бувим пирогни столга шундай оддики, тарелкалар сакраб кетди.

— Мана, қаранг, ҳаммаси сизларнинг касофатингиздан, худо кўтаргурлар!

Мулойим ва хушвақт онам бувимни қучоқлаб, бунчалик хафа бўлманг, деб юпата бошлади, ҳориб-чарчаган, роса эзилган бобом сочиқни бўйнига боғлаб, стол ёнига ўтирди-да, қизарган кўзларини қуёшдан қисиб мингиллади:

— Кел, хафа бўлма, бўлар иш бўпти! Яхши пирогларни эмабмизми? Худойим ўзи шунақа, бир йиллик тоат-ибодатингни бир минутда пучга чиқариб қўя қолади... Процент-мроцентингни билмайди. Қани, ўтира қол, Варя... зарари йўқ!

Бобом худди мияси айниган кишига ўхшаб, бутун овқат давомида худо ҳақида, имонсиз Ахав¹ ҳақида, оила отаси бўлишининг нақадар оғирлиги ҳақида тинмай гапирди.

— Овқатингни есанг-чи! — деб унинг гапини бўларди бувим аччиғланиб.

Онам тип-тиниқ кўзларини жавдиратиб ҳадеб ҳазиллашарди.

— Қалай, боя жуда қўрқдингми? — секингина мени туртиб сўради.

Йўқ, ўшанда мен унчалик қўрққан эмасдим, аммо энди бўлса, ўзимни ноқулай ҳис қилиб, ҳеч нарсани англаёлмасдим.

Улар байрам кунларида ҳамиша қандай имиллаб овқатланишса, шу кунни ҳам худди шундай узоқ ўтиришди, овқатни ҳам кўп ейишди; энди ҳаммаси мулойим: бундан ярим соат илгари бир-бирига ўдагайлашган, муштлашишдан ҳам тап тортмаган, кўзёшларини оқизиб, оҳ-воҳ қилган одамларга энди мутлақо ўхшамас эди. Ҳалиги ҳангомаларнинг жиддийлигига, буларнинг йиғлашлари мумкинлигига кишининг ишонгиси келмасди. Дам-бадам ловиллаб кўтариладиган, яна бир нафасда босиладиган дод-фарёдларига ҳам, кўзёшларига ҳам, бир-бировларини қийнашларига ҳам секин-секин кўникиб кетдим, кундан-кунга булар мени камроқ ҳаяжонлантирадиган, юрагимга унчалик таъсир қилмайдиган бўлиб қолди.

Орадан кўп йиллар ўтгандан кейин билсам, рус кишиси ўзининг фақирлиги ва турмуши ночорлиги учунгина, умуман қайғу билан ҳазиллашишни яхши кўрар экан, ёш болалар сингари қайғу билан ўйнашар ва бахтсиз бўлишдан кўпинча уялмас экан.

Бир-биридан фарқи бўлмаган диққинафас кунларда қайғу ҳам байрам ўрнига ўтади, ёнгин ҳам кўнгил очади, бирер маънони ифода этмаган юзда тирноқ изи ҳам бир безак...

XI

Шу воқеадан кейин онам ўзини тутиб, қаддини ростлаб, уй бекаси бўлиб олди, бобом эса, попуги пасайиб, ўйчан ва камгап бўлиб, бутунлай ўзгарди-қолди.

¹ А х а в — Исроил шоҳларидан бири. Инжилда айтилишича, у маъжусий аёлга уйланиб, ўз салтанатида маъжусий бутларига сажда қилишни расм қилган. (Тарж.)

У камдан-кам кўчага чиқар, «Отамнинг эсдаликлари» деган сирли китобни ўқиб чердакда мудом ёлғиз ўтирарди. Китобни қутига қулфлаб юрганини, уни олишдан илгари қўлини ювганини ўзим неча бор кўрганман. Бу китоб кичкина, лекин жуда қалин, сариқ чарм муқовали эди. Китобнинг титул бетидан олдинги кўкимтир варағига нимранг сиеҳ билан жимжимадор қилиб «Муҳтарам Василий Каширинга камол эҳтиром билан, азбаройи хотира учун тақдим этаман» деб қўйилган, остига аллақандай фамилияли бир киши имзо чеккан, имзо остидаги чизиқ худди учиб кетаётган қушга ўхшар эди. Бобом оғир муқовани эҳтиётлик билан очарди-да, кумуш гардишли кўзойнагини тақар ва уни тузата-тузата, анчагача бурнини қимирлатиб шу ёзувга тикилиб қоларди. Бу қандай китоб эканлигини неча бор сўраганимда, бобом салобат билан:

— Сен бунни билишинг даркор эмас. Шошмай тур, ўлганимда сенга қолдириб кетаман. Почапўстинимни ҳам сенга қолдираман, — дер эди.

У онам билан юмшоқ гаплашадиган, лекин кам гаплашадиган бўлиб қолди. Пётр амаки сингари кўзларини жавдира-тиб, онамнинг сўзларини диққат билан тинглар ва қўлларини силкиб:

— Ҳа, майли! Билганингни қил... — деб мингиллаб қўярди.

Бобомнинг сандиқларида кўпгина ғалати-ғалати либосу, зеб-зийнатлар: бурма юбкалар, атлас нимчалар, зардўзи кўйлақлар, марвариддан ишланган тиллақошлар, ярақлаган дуррачалар, ажойиб маржонлар, қимматбаҳо тошлар қадалган зебигардонлар бор эди. Бобом буларнинг ҳаммасини қучоқ-қучоқ қилиб кўтариб, онамнинг уйига олиб чиқарди-да, столлар, курсилар устига ёйиб қўярди; онам суқланиб уларни томоша қилар, бобом бўлса:

— Бизнинг замонамизда кийим-кечак ҳозиргига қараганда анча бежирим, серсавлат бўларди! Уст-бошимиз кўркам, турмушимиз содда, беғалва эди! У кунлар ўтиб кетди, энди қайтиб келмайди! Қани, кийиб кўр-чи... — дерди.

Бир кун онам иккинчи уйга кириб кетди, салдан кейин зардўзи кўк кўйлак, марварид қадалган қалпоқ кийиб чиқди-да, ҳурмат билан бобомга таъзим қилиб:

— Ярашиптими, падари бузруквор? — деб сўради.

Бобом қийқириб юборди, юзи бутунлай ярқираб кетди, қулочини ёзиб, бармоқларини ўйнатиб, онамни гир айланиб чиқди-да, худди босинқираётгандек гулдираб:

— Эҳ Варвара, қани энди ёнингда кўп пулинг, атрофингда да яхши одамлар бўлганидами... — деди.

Онам энди олдинги икки хонада турадиган бўлди. Унинг олдида тез-тез турли меҳмонлар, ҳаммадан кўп ака-ука Максимовлар келишарди. Булардан биттаси Пётр — барваста, хушбичим, серсоқол ва кўк кўз бир офицер эди, кекса барининг бошига тупурганимда бобом худди шу офицернинг олдида мени урганди; унинг укаси Евгений ҳам новчадан келган, оёқлари ингичка, ранглар, чўқисоқол, соқоли қопқора йигит эди. Унинг кўзлари катта-катта, худди олхўрига ўхшарди, заррин тугма қадалган, икки елкасига заррин вензел чатилган? кўкимтир мундир кийиб юрарди. Бу одам чаққонлик билан дам-бадам бошини силкиб, сип-силлик кенг лешанасига тушиб турган жингалак ва узун сочларини орқага ташлар экан, мулоимгина кулиб қўяр ва бирон нарса тўғрисида ҳикоя қилмоқчи бўлса, ҳар доим паст овоз билан, тилёглама сўзлар билан:

— Биласизми, мен қандай ўйлайман...— деб гап бошлар эди.

Онам кўзларини қисиб, кулимсираб, унга қулоқ солиб ўтирарди-да:

— Мени кечирасиз, Евгений Васильевич, сиз худди ёш болага ўхшайсиз...— деб кўпинча унинг гапини бўлиб турарди.

Офицер каттакон кафтини тиззасига уриб, қийқирар:

— Рост айтасиз, чиндан ҳам ёш бола...— дерди.

Рождество байрамидан кейинги кунлар хушчақчақлик, хурсандчилик билан ўтди; деярли ҳар оқшом онамнинг ёнига ясанган-тусанган одамлар келишарди, онамнинг ўзи ҳам доим бошқалардан кўра яхшироқ яسانيб, улар билан бирга чиқиб кетарди.

Онам бир гала турли-туман меҳмонларга қўшилиб, ҳар сафар дарвозадан чиқиб кетиши билан, уй бамисоли сувга чўккандек — ҳаммаёқ ҳувиллаб, ваҳимали диққинафаслик бошланарди. Бувим қари ғоз сингари ивирсиб, уйни йиғиштиради, бобом бўлса, орқаси билан печнинг илиқ кошинига суяниб:

— Хўп, майли, бунисига ҳам шукур... Сабр қилиб турайлик-чи, кейин нима бўлар экан...— деб ўзича гапиради.

Байрамдан кейин онам мен билан Михаил тоғамнинг ўғли Сашани мактабга элтиб берди. Сашанинг отаси хотини ўлгандан кейин, бошқа хотин олган эди; ўғай она дастлабки кунларданоқ Сашани чиқиштирмасдан ура бошлагани учун бувимнинг қистови билан бобом уни ўз қарамоғига олган эди. Иккаламиз ҳаммаси бўлиб мактабга бир ойча қатнадик, холос. Мактабда кўрганларимдан эсимда қолгани фақат шуки:

«Сенинг фамилиянг нима?» — деган сўроққа тўғридан-тўғри: — «Пешков», — дейиш ярамас экан, бунинг ўрнига: — «Менинг фамилиям Пешков», — дейиш керак экан.

Худди шунингдек, муаллимга қараб:

«Сен, биродар, кўп бақираверма, мен сендан қўрқмайман», — дейиш ҳам тўғри келмас экан.

Биринчи кунданок мактаб менга ёқмади, тоғамнинг ўғли бошда жуда хурсанд бўлиб, болалар билан дарров ўртоқ бўлиб олди, аммо бир кун дарс вақтида ухлаб қолиб:

— Энди қилмайман... — деб тушида бирдан қаттиқ бақириб юборди.

Болалар уни уйғотиб юборишди, Саша рухсат олиб, югурганича синфдан чиқиб кетди. Бу қилмиши учун болалар Сашани жуда қаттиқ мазах қилишди, эртаси кун мактабга кета туриб, Сенная майдонидаги жарга тушганимизда, Саша тўхтади-да:

— Сен кетавер, мен бормайман! Яхшиси ўйнаб юрман, — деди.

Саша чўққайиб олиб, жилдини қорга яхшилаб кўмди-да, қаёққадир жўнаб кетди. Тип-тиниқ январь куни, ҳаммаёқ қуёш нуридан кумушдек ярқирар эди, тоғамнинг ўғлига жуда ҳавасим келди-ю, лекин истар-истамас мактабга кетдим, чунки онамни хафа қилишни истамас эдим. Саша кўмиб қўйган китоблар, албатта, йўқолди, эртаси куни мактабга бормаслик учун унга қонуний баҳона ҳам топилди, учинчи кун унинг қилмиши бобомга маълум бўлди.

Бобом, бувим, онам ошхонадаги стол атрофида ўтириб иккаламизни тергов қилишди, бобомнинг сўроқларига Сашанинг берган кулгили жавоблари ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди:

— Нега мактабга бормай юрибсан?

Саша беозор кўзларини бобомга тикиб, шошилмасдан жавоб берди:

— Адашиб қолдим.

— Адашиб қолдинг?

— Ҳа, қидирдим... қидирдим...

— Лексейнинг орқасидан борсанг-ку, у биларди!

— Уни йўқотиб қўйдим.

— Лексейними?

— Ҳа.

— Қандай йўқотиб қўйдинг?

Саша бир оз ўйлади-да, хўрсиниб жавоб берди:

— Бўрон кўтарилди, ҳеч нарсани кўриб бўлмади.

Ҳамма кулиб юборди, у куни ҳаво очиқ, ҳеч қандай бў-

рон-мўрон бўлмаган эди. Саша ҳам енгилгина илжайиб қўйди, бобом тишларини иржайтиб заҳарханда билан сўради:

— Қўлиданми, камариданми ушлаб олсанг бўлмасмиди?

— Ушлаб олган эдим, шамол учириб юборди,— деди

Саша.

У ҳафсаласиз, бўшашиб жавоб берар эди, бундай керак-сиз, бир-бирига қовушмаган ёлгон гапларни эшитиб хижолат чекардим, унинг ўжарлигига ҳаят таажжубланардим.

Иккаламизни бошлаб калтаклашди, шундан кейин собиқ ўт ўчирувчи, бир қўли майиб чолни назоратчи қилиб ёллашди, чолнинг вазифаси Сашани илму фан йўлидан озиб кетмаслигини кузатиб юриш эди. Бироқ бу чора ҳам кор қилмади, шу куннинг эртасигаёқ жар ёқасига етгач, Саша бирдан эгилди-ю, бир пой пиймасини ечиб — бир томонга, иккинчисини ечиб — иккинчи томонга улоқтирди-да, пайпоқчан майдондан югуриб чопқиллаганича кетди. Чол оҳ-воҳ қилиб, лапанглаб пиймаларни қидира бошлади, сўнгра, қўрқа-қўрқа, мени уйга бошлаб кетди.

Кунбўйи бобом, бувим ҳамда онам бутун шаҳарни кезиб, қочоқни қидиришди, ниҳоят кечга яқин монастырь ёнидаги Чирков деган кишининг майхонасидан топишди. Саша ўйинга тушиб, майхона аҳлини хурсанд қилиб юрган экан. Уни уйга олиб келишди, Сашанинг чурқ этмай безрайиб туришидан таажжубланиб, ҳатто уришга ҳам қўллари бормади, кечаси Саша мен билан сўрида ётаркан, оёгини шипга тираб олиб, оҳиста ҳасрат қила бошлади:

— Угай онам мени ёмон кўради, отам ҳам ёмон кўради, бобом ҳам ёмон кўради,— улар билан бирга туриб нима қиламан? Бувимдан қароқчилар турадиган жойни сўраб билиб оламану уларнинг олдига қочиб кетаман, ана ўшанда биласиз ҳаммангиз... Бирга қочмаймизми?— сўраб қолди.

У билан бирга қочишнинг йўли йўқ эди; ўша кунлари ўзим бошқа нарсани — офицер бўлиб, ялтироқ соқол қўйиб юришни орзу қилардим, бунинг учун ўқимоқ зарур эди. Шў ниятимни Сашага айтдим, у бир оз ўйланиб туриб, кейин менинг фикримга қўшилди:

— Бу ҳам яхши. Сен офицер бўлсанг, мен ҳам атаман бўламан, шунда сен мени ушлаб келиш учун борасан, биримиз иккинчимизни ё ўлдирамиз, ё асир туширамиз. Мен сени ўлдирмайман.

— Мен ҳам сени ўлдирмайман.

Иккаламиз аҳду паймонни бир ерга қўйдик.

Бувим келиб печь устига чиқди-да, бизга қараб:

— Нима гап, сичқон болалари? Э-эх, шўрлик етимчалар! — деб гапира бошлади.

Аввал бизни пича эркалатиб, кейин Сашанинг ўғай онасини — майхоначининг гўпсанги қизи Надежда холани қаргаб кетди. Ундан кейин барча ўғай она ва ўғай оталарни қаргай бошлади ва гапдан гап чиқиб, донишманд дарвиш Иона Белоозерода балиқчилик қилувчи отасини ўлдиргани учун ўғай онаси билан болалик чоғида худони ўртага қўйиб қандай баҳслашгани тўғрисидаги афсонани сўзлаб берди:

Ўўдан уриб ёш хотин,
Ичирди мусалласдан.
Шарбатга қўшиб берди,
Ухлатадиган доридан.
Эри ухлаб ётаркан,
Егоч қайиққа солди.
Қайиқ тор тобут каби
Эшакни қўлга олди.
Ҳам ҳайдади қайиқни,
Тўппа-тўғри кўл сари,
Йодугар кўл ичида,
Ёмон бир ўй ўйлади —
Чайқалтириб қайиқни,
Тўнкарди хотин тобутни.
Кўлга ботиб кетди эр,
Хотин сузар қирғоққа.
Сузиб чиқди шум хотин
Чуқур кўлнинг четига.
Йиғлади шовқин солиб,
Уриб-уриб бетига.
Шунда содда одамлар,
Ишониди чиппа-чин.
Биргалашиб йиғлашди,
Тўкиб кўзлардан ёшин:
— Э, бечора, тул хотин!
Дардинг огирдир, бироқ
Бу тангрининг ҳукмидир,
Ҳар бандага ўлим ҳақ...
Фақат ўғай ўғли унинг —
Ёлғиз қолган Ионушка
Ишонмади, кўнмади
Ўғай она макрига.
Кўл қўйиб кўрди шу он
Онасининг кўксига.
Ҳам деди ювошгина,
Онасининг ўзига:
— Ўғай онам, шўр пешанам,
Эй, кечанинг маккор қуши,
Ишонмайман кўз ёшинга,
Дил тепишинг жуда жўшқин!
Шартим шуки — биз сўраймиз,
Худойимдан ва руҳлардан,
Кимдир биров олиб пичоқ,

Осмон сари отсин шу чоқ.
Сен ҳақ бўлсанг — менга тушсин,
Мен ҳақ бўлсам — сени урсин!
Угай она унга боқди,
Ғазаб ўти кўзда ёнди,
Сакраб туриб оёқ узра,
Қилди шунда катта ғалва:
— Вой, худонинг нодон қули,
Чала туғилган ташланди,
Сен келарни валдирайсан?
Қандай қилиб бундай дейсан?
Тушланганлар бу сўзларга,
Қулоқ солиб туришади.
Кўрдиларки — иш қоронғи,
Жим-жим ўйлаб қолишади.
Ҳаммалари хомуш бўлиб,
Шивир-шивир сўзлашади,
Ёнг охирда бир балиқчи
Чол чиқади қоқ ўртага,
Таъзим қилиб тўрт томонга
Дейди шунда халойиққа:
— Э, шафқатли халойиқлар,
Беринг менга пўлат пичоқ,
Отай уни осмон сари,
Норлиқ кучим билан шу чоқ.
Пичоқ тушсин — шум бошига,
Кимки бўлса золим олчоқ!
Чол қўлига тутқизишди,
Ялтираган ўткир пичоқ.
Улоқтирди чол пичоқни,
Боши узра кериб қучоқ,
Бир қуш каби ўткир пичоқ,
Кетди кўкка, мисли чақмоқ.
Кутишади, қарашади,
Тушмайди ҳеч пўлат пичоқ!
Шапкаларин қўлга олиб,
Туришади гўжгун бўлиб,
Тикилишар тиниқ кўкка,
Ҳориб-чарчаб, толиб-толиб.
Кўл устида бир пушти ранг —
Шафқат ёнди ушбу маҳал.
Угай она кулди шу чоқ
Гўё бузилмишдир амал.
Бу томонда кўришарким —
Пичоқ бир қалдирғоч каби,
Уқдай учиб, келиб тушар
Нишон бўлар она қалби.
Яхшилар тиз чўкишиб,
Тангрига шукр этдилар:
Тангримизга, шукурларки,
Ҳақни ноҳақ этмади!
Балиқчи чол у Йонни,
Олиб жўнаб қолди бирга.
Шафқат ила бошин силаб,
Элтди уни йироқ ерга.
Китеж шаҳри яқинида

Берженец деган бир андор —
Қирғоғида бир манзия бор,
Кўзга кўринмайди зиндор...!

Эртаси куни аъзойи баданим яллиғлаб, чечак тошиб чиқди. Мени орқа томондаги чердакка ётқизиб қўйишди, кўзларим чирт юмиқ, оёқ-қўлларим энлик дока билан чамбарчас боғланган, иситмам миямга уриб, тўхтовсиз алаҳлаб узоқ ётдим, ҳарорат зўрлигидан ҳатто бир куни ўлишимга сал қолди. Ёнимга фақат бувим кириб-чиқиб турар, ёш болани боққандек қошиқ билан менга овқат едирар ва доим янги-янги эртақлар айтиб берарди. Секин-аста тузалиб келаётганимда, — ўша куни кечқурун оёқ-қўлларим ечилган, фақат юзимни тирнаб олмаслигим учун бармоқларимгина боғланган эди, — нима учундир бувим кунда келадиган вақтида келавермади, бу ҳол мени безовта қила бошлади, кейин бирдан уни кўриб қолдим, Қарасам: бувим мукка тушиб, қўлларини икки ёққа ташлаб эшик орқасида — чердакка кираверишдаги чанг босган тахта устида ётибди, бўйни қоқ ярмигача жудди Пётр амакимнинг бўйни сингари пичоқлаган, каттақош бир мушук ютоққан кўзларини чақчайтириб, ғира-шира қоронғи бурчакдан аста-секин унга томон келяпти...

Сакраб ўрнимдан турдим-да, оёғим ва елкам билан даразанинг иккала ромини синдириб, ўзимни ҳовлидаги қор уюмига ташладим. Ўша куни уйда онамнинг меҳмонлари бор эди, ойналарни чил-чил қилганимни ҳам, ромларни синдирганимни ҳам ҳеч ким эшитмабди, алламаҳалгача қор устида ётиб қолибман. Хайриятки, ҳеч ерим синмабди, фақат бир қўлим елка бўғинидан чиқиб, ҳаммаёғимни ойна тилиб кетипти холос, бироқ ёмони шуки, оёқларим шол бўлиб қолди; оёғимни бутунлай қимирлатолмасдан уч ойгача тўшакда ётдим. Ётган еримда уйдаги говур-гувурларнинг тобора авж олишига, пастдаги эшикларнинг тарақ-туриқиға, одамларнинг тапир-тупир қилиб уёқдан-буёққа юришига қулоқ солардим.

Томда ғамгин шитирлаб бўрон кезар, чердакдаги эшик орқасида шамол гувиллар, мўридан мунгли товушлар эшитилар, печь қопқоғи дирилларди, кундузлари қарғалар қағиллашар, сокин кечаларда даладан бўриларнинг увиллаган овози эшитиларди, ана шу мусиқий садолар остида қалбим ҳам ўсиб, улғайиб борарди. Сўнгра, кўркам баҳор қўрқа-писа,

Тамбов губерниясидаги Борисоглебск уездининг Колупановка қишлоғида мен бу афсонанинг бошқа вариантини эшитганман: ўғай онамга туҳмат қилгани учун пичоқ ўғай ўғилга санчилади. (М. Горький *изоти*)

лекин кундан-кунга бошқачароқ эркаланиб, жилвагар март қуёшининг нурафшон кўзлари-ла деразадан оҳиста мўралай бошлади, томда ва чердакда мушуклар миёви авж олиб кетди; кўклам шарпаси девордан ўтиб уйда эшитилар, тарновларда, бўғотларда осилиб турган биллур сумалаклар синиб-синиб ерга тушар, тунука томларнинг қиррадор белидаги қорлар тагидан эриб пастга силжир, черков қўнғироқлари қишдагига қараганда қаттиқроқ даранглар эди.

Менга ҳамон бувим қарарди, гапирса, кўпинча оғзидан гуркираб ароқ ҳиди келарди, кейинчалик ўзи билан каттакон оқ чойнак олиб келишни одат қилганди, чойнакни каравотимнинг тагига яширарди-да, менга кўз қисиб:

— Болакайим, бобонг алвастига айтмагин,— дерди.

— Нега ароқ ичасан?

— Дамингни чиқарма! Катта бўлганингда биласан...

Бувим чойнакнинг жўмрагидан ароқ шимирарди-да, енги билан лабларини артар ва мулойимгина кулимсираб мендан сўрар эди:

— Хўш, бойваччам, кеча нима тўғрисида сўзлаётган эдим?

— Отам тўғрисида.

— Қаерга келган эдим?

Мен қаерга келганини эсига соламан, шундан кейин унинг оғзидан силлиқ ҳикоя чашмадек раво оқа бошлайди.

Отам тўғрисида бувим ўзи гап бошлади; бир кунни у ҳушёр ва ғамгин ҳолда, ҳориб-чарчаб келди-да:

— Отанг тушимга кирибди,— деди.— Қўлида ёнғоқдан қилинган ҳасса, ҳуштак чалиб далада кетялган эмиш, олабула бир ит тилини осилтириб орқасидан чошиб келялган эмиш... Нимагадир, Максим Савватеич тез-тез тушимга кирадиган бўлиб қолди, оббохолам, арвоҳи нотинч бўлса керак...

Бувим бир неча оқшом муттасил отам ҳақида гапирди, бу гаплар ҳам унинг жамики ҳикоялари сингари жуда қизиқ эди.

Отам, офицерлик мартабасига қадар кўтарилган ва қўл остидаги одамларга кўпол муомала қилгани учун Сибирга бадарга қилинган солдатнинг ўғли экан; Сибирнинг қайси бир бурчагида отам туғилибди. Турмуши оғир экан, кичкиналигиданоқ уйдан қочиб кетаверар экан; бир кун бобом, худди қуён қидиргандек, ит билан ўрмонда отамни қидирибди, кейин тутиб олиб шундай урибдики, қўшнилар аранг ажратиб, яшириб қўйишибди.

— Болаларни ҳар доим уришармиди?— сўрадим бувимдан.

— Ҳар дсим, — парвосизгина жавоб берди у.

Отамнинг онаси жуда эрта ўлиб кетган экан, тўққиз ёшга қадам қўйганида отаси ҳам ўлибди, шундан кейин чўқинтирган отаси — бир дурадгор боқиб олиб, Пермь шаҳридаги ишхонага шогирдликка ёздириб, ўз ҳунарини ўргата бошлабди, лекин отам у ердан қочиб, бозорма-бозор кўрларни етаклаб юраверибди; ўн олти ёшида Нижнийга келибди-да, пудратчи дурадгорга ёлланиб, Колчин пароходларида ишлай бошлабди. Йигирма ёшида мебель қиладиган, унга чарм ёки мато қоплаб безайдиган яхши уста бўлиб олибди. Отам ишлайдиган устахона Ковалиха кўчасида бобомнинг уйлари билан ёнма-ён экан.

— У вақтларда деворлар паст, одамлар эпчил бўларди, — деди бувим кулимсираб. — Бир кун Варя иккаламиз боғда малина териб юрган эдик, отанг тап этиб девордан тушиб қолса бўладими... Жони-поним чиқиб кетди; эғнида оқ кўйлак, чий баҳмал чолвор, оёқ яланг, бош яланг, узун сочи тасма билан танғилган, олмалар орасидан дадил-дадил юриб келаверди. Шу аҳволда совчи бўлиб келипти-я! Мен уни илгарлари ҳам деразамиз ёнидан ўтганида кўриб юардим, ҳар кўрганимда, қандай яхши йигит экан, деб ўйлардим. У ёнимга келгач: «Нега тўғри йўл турганида эгри йўлдан юрасан, яхши йигит?» — деб сўрадим. У бўлса тиз чўкиб: — Акулина Ивановна, сўққа бошимдан бўлак ҳеч нимама йўқ, кўнглим тўла умид билан ёнингга келдим, мана бу — қизинг Варя, худо ҳаққи, бизга ёрдам бер, бир-биримиз билан қовушмоқчимиз, — дейди. Нима дейишимни билмай, эсанкираб қолдим. Бундай қарасам, шайтон онанг олманинг орқасига яшириниб олиб, унга имо қиляпти, юзи қип-қизил бўлиб кетипти, худди малинага ўхшайди, аммо кўзлари жиққа ёш. «Эҳ, болалари тушмагурлар, жин ургурлар, бу нима қилган ишларинг? Сен, Варвара, эсингни едингми? Яхши йигит, сен ҳам ўйлаб кўрсанг бўларди: кўрпангга қараб оёқ узатяпсанми?» — дедим. Уша кезде бобонг бадавлат, болалари ҳали ажралиб чиқмаган, тўртта ҳовлиси, анча-мунча пули, обрўйи бор эди, узлуксиз тўққиз йил цехда бошлиқ бўлиб тургани учун шу воқеадан сал олдин унга заржияк шляпа ҳамда мундир беришганди, ҳеч кимни менсимас эди. Мен уларга нима қилиш кераклигини гапириб туриб, кўрқангидан қалт-қалт титтардим, уларга раҳмим келарди, чунки иккаласининг ранг-рўйи қорайиб, бир ҳолат бўлиб қолган эди. Шу ерда отанг: «Ўзим ҳам биламан, Василий Васильевич яхшиликча Варяни менга бермайди, бас, шундай экан, уни олиб қочишга қасд қилдим, фақат сен бизга ёрдамлашиб юборгин», дейди; мен уларга

ёрдамлашармишман! Қўлимни кўтариб, урмоқчи ҳам бўлдим, қани ўзини олиб қочса: «Тош билан урсанг ҳам урки, ёрдам бер, бари бир айтганимни қиламан!» — дейди. Шу пайт Варвара ҳам отангнинг ёнига келди-да, қўлини унинг елкасига ташлаб: «Биз аллақачонлар, май ойидаёқ топишганмиз, фақат никоҳ ўқитиш қолган, холос», деса бўладими? — Шўргинам қурсин! — дедиму, гандираклаб кетдим...

Бувим аъзойи баданини селкилатиб кула бошлади, кейин бурнакисини искаб кўзёшларини артиб, бир нарсадан мамнун бўлгандек хўрсинди-да, сўзида давом этди:

— Уйланиш нима, никоҳ нима — сен ҳали тушунмайсан; борди-ю, қиз бола беникоҳ туғиб қўйса, бошига ёмон кунлар тушади. Гапларимни қулогингга қўйиб ол, катта бўлганингда қизларни унақа йўлга бошлама, йўқса оғир гуноҳга ботасан, қиз бола бадном бўлади, туғилган бола ҳароми аталади, гапларимни сира эсингдан чиқарма! Аёлларга раҳмдил бўлгин, уларни кўнгил хушлиги учун эмас, жондилинг билан яхши кўргин! Сенга рост гапни айтяпман!

Бувим курсида тебраниб ўтирар экан, ўйланиб қолди, кейин бир сесканди-да, яна сўзида давом этди:

— Хўш, энди нима қилмоқ керак? Максимнинг пешанасига бир урдим, Варваранинг сочидан тортдим, отанг бўлса маънолик қилиб: «Калтак билан иш битмайди!» — деди, онанг ҳам сўзга аралашиб: «Аввал ўйлаб, бирон иложини топинг, уриш бўлса қочмас!» — деди. Отангдан: «Пул-мулининг борми?» — деб сўрадим. «Бор эди, Варварага узук олдим», — дейди. «Нима бало, уч сўмгинамиди?» — десам: «Йўқ, юз сўлкавойга яқин эди», дейди. У маҳалларда пул қадрли, мол арзон бўларди. Отанг билан онангга қараб, булар қандай гўдак, қандай нодон, деб ўйланиб қолдим. Онанг мендан қўрқиб увукни пол тагига бекитиб қўйган экан, ўшани сотсақ бўлади, дейди. Бу энди қип-қизил ёш боланинг гапи! Ишқилиб, у деб, бу деб, бир ҳафтадан кейин никоҳ ўқитишга қарор қилдик, поппи мен тўғрилайдиган бўлдим. Хўнграб йиғлайман холос, юрагим қинидан чиқиб кетгудек бўлади, бобонгдан қўрқаман, Варя ҳам жуда хавотир. Бир амаллаб тўғриладик!

Отангни кўролмайдиган кўнгли қора, ярамас бир уста бор эди; ўша ҳамма нарсани пайқаб, кўпдан бери орқамиздан пойлаб юрган экан. Биттаю битта қизимга энг яхши кийимларни кийинтириб, кўча дарвозага олиб чиқдим, муяллицда учта от қўшилган арава кутиб турган эди, Варвара, аравага чиқиб ўтирди, Максим бир қуштак чалди-ю, кейин жўнаб кетишди! Йиғлаб-йиглаб уйга қайтаётган эдим, бирдан ҳалиги уста рўпарамдан чиқиб, уялмай-нетмай: «Мен

рахмдил одамман, бировнинг бахтига зомин бўлмайман, лекин бу яхшилигим учун, Акулина Ивановна, эллик сўлкавой пул берсанг, бас», деса бўладими, беномус! Қўлимда бир тилишим йўқ, пулни ёмон кўрганимдан йиғмас эдим, аҳмоқлик қилиб унга: «Пулим йўқ, бўлса ҳам бермайман!»— деб юбордим. «Бўлмаса кейин берарсан, ваъда қилгин», деди. «Ваъдаси нимаси, кейин қаердан олиб бераман?» «Ана холос, пулдор эрнинг чўнтагидан ўғирлаш қийинми?»— деди. Аҳмоқ бўлмасам, вақтни ўтказиш учун уни гапга солиб турмайманми, мен бўлсам, башарасига туфлаб, ўз йўлимга кетавердим. У мендан олдин ҳовлига кириб, шундай гавго кўтардики!..

Бувим кўзини юмганича, кулимсираб гапирарди:

— Ўша ишлар эсимга тушса ҳали-ҳали юрагим орқамга тортиб кетади! Бобонг баайни йиртқич ҳайвон сингари бўққарди, ахир, ҳазил гапми? Баъзан Варварага қараб: «Қизимни дворянга бераман, бойваччага бераман!»— деб мақтаниб қўярди. Дворяни ҳам, бойваччаси ҳам бурнидан чиқди! Кимни кимга қўшишни биздан кўра Биби Марям ўзи яхшироқ силади. Бобонг ўт ичида қолган одамдек, ҳовлида зир югура бошлади, кейин Яков билан Михайлони чақирди, ҳалиги чўтир уста билан извошчи Климни кўндирди. Қарасам, бобонг қадоқтош боғланган чўқморни олволди, Михайло милтиқ кўтарди, мен ҳаммасини кўриб турдим; жуда яхши, учқир отларимиз, икки гилдиракли енгил аравамиз бор эди,— булар ҳойнаҳой, қувиб етдику!— деб ўйладим. Шу пайт Варваранинг фариштаси менга йўл кўрсатди, пичоқни олиб шояд йўлда узилиб кетса, деган ниятда бўйинча боғини кесиб қўйдим. Айнан шундай бўлипти: йўлда арава ағдарилиб, бобонг билан Михайлонинг ҳамда Климнинг ўлишига сал қолипти; бирпас ивирсиб қолишипти, аравани ўнглаб бўлгач, яна қувиб кетишибди, шу қувганча то церковга қадар боришипти, боришса, Варя билан Максим церков эшигида туришганмиш, худога шукурки, никоҳни ўқитиб бўлишган экан!

Бизникилар Максимни урмоқчи бўлишипти; Максим жуда зўр, бақувват эди, уларга сўз бермапти. Михайлони остопадан улоқтириб, қўлини чиқаришти. Климни майиб қилипти, бобонг билан Яков тоғанг ҳамда ҳалиги чўтир уста кўрқиб, унга яқинлашолмапти.

Отанг жаҳли чиққанда ҳам ақлини йўқотмас эди, бобонгга қараб: «Чўқморингни ташла, кўп пўписа қилаверма, мен беозор одамман, нимаики олган бўлсам, уни менга худойим берган, ҳеч ким тортиб ололмайди, бўлак ҳеч нарсанг менга жерак эмас», депти. Шу гапдан кейин улар орқага қайтишипти, бобонг аравачага ўтириб: «Хайр эди, Варвара, сенда-

қа қизим йўқ, бундан буён дийдорингни кўрсатма, хоҳ тирик бўл, хоҳ очингдан ўл, менга бари бир», деб бақирипти. Уйга қайтди-ю, жон-жаҳди билан мени уришга, сўкишга тушди. Чурқ этмасдан туравердим, фақат инграймаи, холос, ўзимча: ҳаммаси ўтиб кетади, битган иш битганича қолади, деб ўйлайман. Бир-икки кундан кейин бобонг менга. «Ҳой, шўргинанг қурғур, Акулина, қизинг йўқ энди, шуни билиб қўй!» — дейди. Мен ўзимча: — Вайсайвер, маллавой, музнинг умри баҳоргача, — дейман.

Мен астойдил қулоқ солиб, зўр иштиёқ билан тинглардим. Бувимнинг ҳикоясидаги баъзи бир нарсалар мени таажжублантирарди, чунки онамнинг никоҳини бобом бутунлай бошқача қилиб сўзлаб берган эди: унинг айтишига қараганда, никоҳ яширин ўқилган эмас, бобомнинг ўзи ҳам черковга борган, аммо бу никоҳга қарши бўлган, никоҳдан сўнг онамни уйига киритмаган. Қайси бирининг сўзи тўғрилигини бувимдан сўрагим келмасди, чунки бувимнинг ҳикояси чиройлироқ ва менга кўпроқ ёқар эди. Бувим ҳикоя қилар экан, қайиқда кетаётган кишидек доим чайқалиб ўтирарди. Қўрқинчли ёки қайғули воқеа ҳақида гапирса бирон нарсани ушламоқчи бўлгандек қўлини чўзиб, қаттиқроқ чайқаларди. Кўпинча кўзларини юмиб олар, юзининг ажинларида билинар-билинамас ёқимли табассум яшириниб, қалин қошлари сал-сал пирпираб турар эди. Ҳар нарсани мурасага келтирувчи бу тариқа беихтиёр кўнгилчанлик баъзан юрагимни тўлқинлатарди, баъзида эса, бувимнинг бирон кучли сўз айтишини, бир нима деб бақириб юборишини жуда-жуда истар одим.

— Дастлабки кунларда, икки ҳафтагача Варя билан Максимнинг қаердалигини билмадим, кейин унинг ёнидан бир пишиқ бола келиб хабар берди. Шанбагача кутдим, черковга кетаётган киши бўлиб, тўғри уларникига йўл солдим. Улар жуда узоқда, Суетин кўчасида кичкинагина бир ҳужрада туришар экан. Ҳовлининг ичи косиблар билан лиқ тўла, ҳаммаёқ ахлат, ифлос: қий-чув, улар эса — бамисоли мушук болалари сингари ўйнаб-кулиб бемалол ўтиришипти. Кўтарганимча уларга ҳар хил нарса: чой, қанд, дон-дун, мураббо, ун, қуритилган қўзиқорин, бир оз пул олиб бордим, пул қанчалиги эсимда йўқ, бобонгнинг пулидан киши билмас ўғирлаб олгандим, ахир, ўз нафсингга сарф қилмасанг, ўғирлик гуноҳ эмас! Отанг ҳеч нарсани олгани унамади, қайтага хафа бўлди: «Бу нимаси, биз тиланчимизми?» — дейди. Варвара ҳам унинг ноғорасига ўйнаб: «Э, онажон, нима кераги бор эди?» — дейди. Мен иккаласини ҳам уришиб бердим:

«Аҳмоқсизлар, мен сенларга ким бўламан? Сенга худо берган она бўламан,— дедим даданга,— сен тентакнинг туққан онанг бўламан!— дедим Варяга.— Онани ранжитиш яхшими? Онани ерда ранжитсалар, Биби Марям осмондан туриб қон йиғлайди!»— дедим. Шу гапдан кейин Максим мени даст кўтариб, даҳлизда айлангириб юрмасинми, бунинг устига мени қўлидан қўймай ўйинга тушишини кўрсанг, ўзиям жуда бақувват эди-да, худди айиқ дейсан, айиқ! Варька тушмагур янги қўғирчоғини мақтаган қиз бола сингари эрини мақтаб, товусдек уёқдан-буёққа савлат тўкиб юрипти, ҳадеб кўзларини жавдиратади. Худди уй юмушида кексайган хотинга ўхшаб, нуқул рўзгор ҳақида гапиради, шундай жиддий гапирадики, кулавериб ичагинг узилади! Чойга келтирган ватрушкаси шундай қаттиқки, бўрининг тишини синдиради, ичидаги твороғини айтмайсанми, қўлга олсанг қумдек уваланиб кетади!

Шу аҳволда анча вақт ўтди, сенинг ҳам туғилиш кунларинг яқинлашиб қолди; бобонг ҳамон чурқ этмас, жуда ўжар эди бу алвасти! Мен киши билмас уларниқига бориб-келиб турардим, у билса ҳам ўзини билмасликка соларди. Уйдагиларнинг ҳаммасига Варя ҳақида гапириш тақиқлаб қўйилган, шунинг учун ҳеч ким оғиз очмасди; отанинг юраги жудоликка узоқ бардош беролмаслигини билиб, мен ҳам индамасдан юравердим. Ниҳоят, бир кун ганимат пайт ҳам ўзидан-ўзи келиб қолди: зим-зиё тун, худди деразаларга айиқлар тирмашаётганга ўхшаб бўрон увиллайди, мўрилар гувиллайди, гуё дунёдаги ажиналарнинг ҳаммаси занжирини узиб кетгандек, бобонг иккаламиз ётибмиз, уйқумиз келмайди. Шу вақт мен: «Бундай кечада камбағалларга қийин, кўнгли нотинчларга ундан ҳам қийин!»— деб юбордим. Бобонг тўсатдан: «Уларнинг куни қандай ўтяпти?»— деб сўраб қолди. «Бир амаллаб ўтяпти, ёмон эмас, дуруст»,— дедим. «Мен,— деди бобонг,— ким тўғрисида сўраяпсан?»— «Қизинг Варвара, куёвинг Максим тўғрисида сўраяпсан» дедим. «Улар тўғрисида сўраганимни қаердан билдинг?»— «Жиннилик ҳам эвида-да, отаси, бу найранглариинги энди бас қилсанг бўларди, шундан биров фойда чиқадими?»— дедим. У хўрсинди-да: «Эҳ, шайтонлар, эси паст шайтонлар!»— деб қўйди. Сўнгра: «Эшитишимга қараганда ўзи ғирт аҳмоқ эмиш — яъни отангни айтмоқчи — шу гап тўғрими?»— деб сўради. «Ишлагша бўйни ёр бермаганлар, бировнинг орқасида кун кўрадиганлар аҳмоқ бўлади,— дедим,— сен Яков билан Михайловни билгин, аҳмоқ деб ана шуларни айтса бўлади! Бу уйда қим ишляпти, қим топиб келяпти? Сен. Уларнинг сенга нима фойдаси тегяпти?» Бобонг шу

гапдан аччиғланиб, мени сўка бошлади: «Аҳмоқ!— деди,— ичи қора!— деди,— қўшмачи!— деди, билмадим, яна нима балолар деди! Мен чурқ этмай ётавердим.— Тағи-зоти номаълум, қимлигининг тайини йўқ бир кишига қандай қилиб алдана қолдинг?» деди. Индамай ётдим — ётдим-да, бобонг обдан чарчаганидан кейин: «Ўзинг бориб қандай кун кечирishaётганини кўриб кела қолсанг бўлмайми, турмушлари чакки эмас», дедим. «Мен борсам жудаям талтайиб кетишар, яхшиси ўзлари келишсин...»— деди. Шу сўзни эшитиб севинганимдан, ҳатто йиғлаб юбордим. Бобонг сочларимни ёйиб, мени юпата бошлади, сочларимни ўйнашни яхши кўрарди. «Пиқиллайверма кўп, тентак, мени юраги тош деб ўйлайсанми?»— деб гулдиради. Ростдан ҳам илгари бобонг жуда яхши одам эди, кейинчалик мендан ақлли киши йўқ, деган хаёлга берилди-ю, жоҳил ва аҳмоқ бўлди-қолди.

Ниҳоят, гуноҳлар афв этиладиган муқаддас якшанба кунини отанг билан онанг кириб келишди. Иккаласи басавлат, ясанган-тусанган, озода; Максим бобонгнинг рўпарасига келиб тўхтади, бобонг унинг елкасидан келарди, тўхтади-ю: «Василий Васильевич, худо ҳаққи, тағин мерос довлаб келди, деб ўйламанг, йўқ, фақат хотинимнинг отасига ҳурмат юзасидан келдим», деди. Бу сўз бобонгга жуда ёқиб кетди, у илжайиб туриб: «Оббо муттаҳам қароқчи-ей! Бўлди энди, найрангбозликни йиғиштириб, мен билан бирга тураверинглар!»— деди. Максим қошини чимириб, буни Варя билади, менга барибир дегандек қилди. Дабдурустан иккови ҳам ўчакишиб гап талаша бошлади, қани энди мурасага келса! Отангга кўз қисаман, стол остидан сёгига туртаман, йўқ, ўзиникини маъқуллайди, холос! Унинг кўзларини айтмайсанми: жуда равшан, қувноқ эди, қошларини кўрсанг — қоп-қора, шундоқ чимириб юборса, кўзлари қисилиб, юзлари гезариб, қайсар тус оларди, ана шундай пайтларда мендан бошқа ҳеч кимнинг гапига кирмас эди; мен уни ўз болаларимдан ҳам ортиқ севардим, буни ўзи ҳам билар ва устимда ўлиб бўларди. Бир хил маҳаллар, эркаланиб, пинжимга кириб, қучоқлаб оларди, баъзан даст кўтариб, даҳлизда айлантириб юрарди-да: «Ўзининг жонажон онамсан, сени Варварадан ҳам яхши кўраман!»— дерди. Ўша кезлари онанг жудаям қувноқ ва шўх эди, югуриб келарди-да: «Бунақа дейишга қандай ҳадднинг сиғади, пермлик шалпангқулоқ!»— деб отангга бақариб берарди; шундан кейин учаламиз ўйин-тўполон қилардик; жуда апоқ-чапоқ яшардик, қўзичоғим! Ўйинга ҳам жула уста эди, энг яхши ашулаларни биларди, бу ашулаларни

кўрлардан ўрганиб олган экан, дунёда кўрлардан яхши ашулачи бўлмайди!

Отанг билан онанг боғдаги кичкина уйга кўчиб киришди, сен ўша уйда айни туш пайтида туғилдинг, худди отанг тушкн овқатга келганда сен ҳам дунёга келгандинг. Севинчини ичига сиғдиролмаганидан отанг жиннилик қилавериб уйни бошига кўтарди; кошки сен, тентаквой, бола туғиш қанчалик азоблигини билсанг, онанг шўрликни роса нари обориб, бери обкелдинг! Яна битта набиранинг дунёга келганини хабар қилиш учун отанг мени елкасига кўтарганича, бутун бошли ҳовлидан ўтиб, тўғри бобонгнинг олдига олиб борди, ҳатто бобонг ҳам: «Сббо Максим-ей, жудаям галатисан-да!» — деб қотиб қотиб кулди.

Тоғаларинг Максимни ёмон кўришарди, айби — шароб ичмаслиги, тиксўзлиги ва қизиқ нарсаларни ўйлаб топишга усталиги эди; улар кўз очгани кўйишмасди! Рўза ойда иттифоқо кучли бўрон туриб, бирданига уй ичини гувиллаган, гулдирган кўрқинчли товуш босиб кетди — бу қандай бало, деб ҳамма қотиб қолди. Бобонг капалаги учиб, зир югуриб, ҳамма ерга қандил ёқишни буюрди: «Дуо ўқиш, ибодат қилиш керак», деб бақирди. Гулдур-гулдурлар кейин бирдан тўхтаб, баттар кўрқиб кетдик. Яков тоғанг пайқаб: «Бу Максимнинг иши бўлса керак», деди. Кейинчалик Максим ўзи айтиб берди: уйнинг туйнугига ҳар хил шишаларни териб қўйган, шамол туйнукка урганда шишалар ҳар хил товуш чиқариб гувиллаган экан. Бобонг отангга қараб: «Бу найрангбозликлар йўлингни тагин Сибирга тўғрилаб қўймасин, Максим!» — деб лўписа қилди.

Бир йили жуда қаттиқ совуқ бўлиб, шаҳарга бўрилар ора-лаб қолди, ҳали итни ғажигиб кетади, ҳали отни ҳуркитиб қочишади, ҳатто маст қоровулни ҳам еб кетишди, уларнинг дастидан анча гала-говур бўлди! Отанг милтигини оларди-да, сёғига чанги илби, кечаси далага чиқиб кетарди, қарабсанки, битта, баъзан иккита бўрини судраб келарди. Сўнгра терисини шилиб оларди-да, кўзига шиша ўрнатиб қўярди, худди тирек бўри дейсан. Михайло тоғанг бир иш билан даҳлизга кириб қолмасинми, сочлари тикка бўлиб, кўзлари чақчайиб, нафаси тикилиб, бирдан қайтиб чиқди — гапиролмайди. Иштони тушиб, оёқларига ўрәлишиб қопти, гандираклаб йиқилиб тушди, ётган ерида пичирлаб: — Бўри, бўри! — дейди холос. Ҳамма қўлига илинган нарсани кўтарганича, чироқ олиб даҳлизга югурди, — бундай қарашса, битта бўри сандиқ орқасидан бошини чиқариб турипти. Уни савалаб кетишди, ўққа тутишди, қани, гик этса-чи! Тикилиб қарашса — тери билан қуруқ бош-

дан бўлак ҳеч нарса йўқ, олдинги оёқлари сандиққа михлаб қўйилган. Ушанда бобонг Максимдан жуда қаттиқ хафа бўлди. Отангни етмагандек, бу қизиқчиликларга Яков ҳам аралашадиган бўлиб қолди: Максим картонни кесиб, бош ясар, унга бурун, кўз, оғиз қилар, соч ўрнига қақоп ёпиштирарди, кейин Яков иккаласи кўчама-кўча юриб, бу бадбашара каллани деразаларга суқишарди, буни кўрган одамлар, албатта, кўрқишар, дод солишарди. Кечалари эса отанг билан Яков чойшаб ёпиниб, кўчага чиқишарди, бир кун полни кўрқитишпти, лоп миршабхонага қочити, миршаб ҳам кўрқиб кетиб, дод-фарёд кўтаришпти! Улар бунақанги найрангбозликни жуда кўп қилишарди; кошки улар гапга кира қолса, мен гапирдим, Варя гапириб кўрди, йўқ, асло қулоқ солишмасди. Максим бўлса: «Одамларнинг арзимаган нарседан кўрқиб, тумтарақай қочишларини томоша қилиш жуда қизиқ бўлади», деб кулгани кулган эди. Қани энди уларни гап билан енга олсанг...

Бу ишлар унинг бошини ейишига сал қолди: Михайло тоғанг бувангнинг тайёр ўзгинаси, жиззаки, ичи қора киши эди, отангдан ўч олишни кўнглига туғиб қўйган экан. Қиш бошларида, бир кун Максим, иккала тоғанг, яна битта дьячок — тўрт киши бўлиб меҳмондорчиликдан келишаётган экан — бу дьячок извошчини ўласи қилиб ургани учун кейинчалик черковдан ҳайдалган эди. Ямская кўчадан ўтиб кета туриб, яхмалак отамиз, деган баҳона билан Максимни алдаб-сулдаб Дюков ҳовузига олиб тушишпти, ёш болалар сингари сирпаниб юришпти-да, чалғитиб туриб муз ёриғига итариб юборишпти, мен буни сенга гапириб берган эдим...

— Нега тоғаларим бунчалик ёмон?

— Ёмон эмас, — деди бувим бамайлихотир, бурнакисини искаб, — нодон! Мишка-ку, жуда айёр-а, ammo нодон, Яков бўлса, шунчаки, санқиб юрган бир девона... Шундай қилиб отангни сувга итариб юборишпти, лекин у қалқиб чиқиб, муз четидан ушлаб қолишти, тоғаларинг унинг қўлларига тепишпти, бармоқларини пошналари билан эзиб юборишпти. Бахтини қараки, ҳушёр экан, тоғаларинг бўлса, ғирт маст. Нима бўлади-ю, худонинг марҳамати билан отанг оёгини муз тагига узатиб, муз ёриғи ўртасидан салгина бошини чиқарганича, нафас олиб ётаверипти, улар қанча интилишса ҳам, бўйлари етмапти, бошига муз парчалари отишпти, сўнгра ўзи чўкиб кетар, деган хаёлда жўнаб кетишпти. Улар кетиши билан отанг сувдан чиқа солиб, миршабхонага югуришти — миршабхона ҳам ўша ерда, майдонда эди. Бизнинг маҳаллага қарайдиган миршаб отангни ҳамда бутун оиламизни

яхши биларди, отангдан бу ишнинг қандай содир бўлганини сўрапти.

Вузим чўқиниб олиб, миннатдорчилик билан гапира кетди:

— Худойим, яхши бандаларинг қатори Максим Савватичнинг жойини жаннатда қилгин, асл жаннати одам! Ахир, миршабдан яширипти-да. «Кайфим баладдигидан ҳовуз ёнига бориб қолибман, қўққисдан муз ёригига тушиб кетдим», деди. Миршаб бўлса: «Ёлғон айтяпсан, сен ичкилик ичмайсан», деди. Миршабхонада отангнинг баданини бирпас вино билан ишқалашипти, кейин эгнига қуруқ кийим кийгизиб, пўстинга ўраб, уйга олиб келишди, бизнинг маҳаллага қарайдиган миршаб билан яна икки киши бирга келди. Яшка билан Мишка ҳануз уйга қайтишмаган, ота-оналарининг довригини ёйиб, майхоналарда тентираб юришарди. Онанг иккаламиз Максимга қарасак, ҳеч таниб бўлмайди, кўм-кўк кўкариб кетипти, бармоқлари қийма-қийма — қонлари силқиб турибди, чаккасига қор ёпишганга ўхшайди, лекин эримайди — чакка сочлари оппоқ оқариб кетибди.

Варвара Максимни кўриши билан: «Сени нима қилиб қўйишди?» — деб овози борича бақариб юборди. Миршаб ҳаммаёққа назар ташлаб, дуч келгани тергов қилиб турибди, юрагим бирон ёмон нарса рўй берганини сезиб, дук-дук уради. Варяни миршабга рўпара қилиб, ўзим секингина Максимгинамдан нима бўлганини сўрадим. У қулоғимга шивирлаб: «Яков билан Михайлонинг олдидан чиқиб, гап ўргатиб тайинланг: Ямская кўчада ажрашиб кетганмиз, дейишсин, Покровка кўчасига етганимиздан кейин Максим Прядильний кўчага бурилиб кетган, дейишсин! Чалкаштириб юборманг тагин, миршаб олдида чатоғи чиқади!» — дейди. Мен бобонга югурдим: «Сен бориб миршабни гапга солиб тур, мен эшик тагида болаларни кутаман», дедим-да, қандай фалокат юз берганини унга айтиб бердим. Бобонг кийинар экан, қалт-қалт титраб: «Шундай бўлишини ўзим ҳам билган эдим, шуни кутган эдим!» — деб минғиллади. Ҳамма гапи ёлғон — ҳеч нарсани билмасди! Шундай қилиб, мен болаларни кутиб олдим, иккаласининг юзига биттадан тарсаки урдим, Мишанинг капалаги учиб дарров кайфи тарқалди, Яша бўлса, бола фақир, ғирт маст, аммо: «Ҳеч нарсани билмайман, ҳаммасини Михайло қилди, у катта», — деб валдирайди, холос. Эплаб-сеплаб миршабни тинчитдик, бечора, яхши одам эди! «Билиб қўйинглар, уйларида бирон ёмон ҳодиса юз бергундек бўлса, айб кимдалигини ўзим биламан!» — деди-ю, чиқиб кетди. Бобонг бўлса Максимнинг ёнига келиб: «Баракалла, сенинг ўрнингда бўлак одам бўлганда бундай қилмасди, бунга ақлим етади! Отанг

уйига яхши одамни бошлаб келганинг учун сенга ҳам раҳмат, қизим!» — дейди. Бобонг тушмагур, гапиргиси келганда туппатузук гапирарди, кейинчалик аҳмоқлигидан шундай бағритош бўлиб қолди. Уйда учаламиз қолдик. Максим Савватейч йиғлаб юборди, йинги аралаш худди алаҳлаётганга ўхшаб: «Нега мени бундай қилишади, мен уларга нима ёмонлик қилдим? Онажон, нима учун, ахир?» — дейди. У мени она демасдан, худди ёш бола сингари: онажон, деб гапирарди, хулқатвори ҳам ёш боланикидай беозор эди. «Нима учун?» — деб сўрайди, холос... Мен ҳўнг-ҳўнг йиғлайман, йиғидан бошқа нимаям келарди қўлимдан? Ахир, болаларим, юрагим ачийди-да! Онанг кофтасидаги ҳамма тугмани узиб ташлабди, юмдалашган хотиндек сочлари тўзғиган: «Кетамиз, Максим! Ака-укаларим бизга душман, мен улардан қўрқаман, кетамиз!» — деб йиғлайди. Мен унинг гапини чўрт кесиб: «Сен ҳам ўлганинг устига кўмган қилмагин!» — дедим. Шу орада бобонг анови аҳмоқларни узр сўраш учун юборипти, онанг ўрнидан сакраб туриб, Мишканинг юзига тарсиллатиб шапалоқ тортиб юборди — мана сенга узр! Отанг бўлса шикоятмуз: «Ахир, бу қандай гап, биродарлар? Мени ногирон қилиб қўяёдинглар-ку! Қўлдан ажрагандан кейин қандай қилиб ишга ярайман?» — деди. Бир амаллаб яраштириб қўйдик. Отанг касал бўлиб, етти ҳафта ер тишлаб ётди; индамай ётарди-да, бирдан менга: «Эҳ, онажон, юр биз билан, бошқа шаҳарларга кетамиз, бу ерда жуда юрагим сиқилиб кетди!» — дерди. Қўп ўтмай Астраханга кетадиган бўлиб қолди. Ёзда бу шаҳарга подшо келмоқчи экан, отангга зафар дарвозаси қуришни топширишипти. Биринчи пароход билан жўнаб кетишди. Мен, гўё жонимдан ажрагандек, улар билан хайрлашдим, у ҳам жуда хафа, мени ҳам Астраханга олиб кетмоқчи бўлиб кўп қисгади. Варвара бўлса жуда хурсанд, ҳатто хурсандлигини яширмасди ҳам, уятсиз. Шундай қилиб жўнаб кетишди. Ана, гап тамом, вассалом...

Бувим бир қултум ароқ ичди, бурнаки искади, кейин деравадан кўм-кўк осмонга ўйчан-ўйчан қараб деди:

— Отанг билан қонимиз бошқа бўлса ҳамки, жонимиз битта эди...

Бир хил пайтлар, бувимнинг ҳикояси устига, бобом келиб қоларди-да, бошини кўтарганича исканиб-исканиб қўярди, бувимга шубҳали қараб, бирпас унинг сўзига қулоқ солиб тургач:

— Гапир-а, гапир ёлғонни... — деб мингилларди.

Кейин:

— Лексей, бувинг бу ерда вино ичдими? — деб бирдан сўраб қоларди.

— Йўқ.

— Ёлгон айтяпсан, кўзингдан билиб турибман.

Бобом менинг жавобимга ишониб-ишонмай, шартта чиқиб кетарди. Бувим унинг орқасидан кўзини қисиб, бирор қочирим гап қилиб қоларди:

— Қани ўт, Авдей, отларни ҳуркитма...

Бир кун бобом полга тикилганича, уйнинг ўртасида туриб секингина бувимдан сўради:

— Онаси.

— Ҳа?

— Ишларни кўряпсанми?

— Кўряпман.

— Сен қандай ўйлайсан?

— Кўргилик, отаси! Эсингдами, нуқул дворян ҳақида гапирар эдинг?

— Тўғри-и.

— Ана, олдингга келди.

— Шўргинам қурсин.

— Қилмиш-қидирмиш!

Бобом чиқиб кетди. Бирон ёмон ҳодиса бўлганини сезиб бувимдан сўрадим:

— Нимани гаплашдинглар?

Бувим оёғини силар экан, мингиллаб жавоб берди:

— Сенга қолса, ҳамма нарсани билаверсанг... Ешлигингда ҳаммасини билиб олсанг, қариганигда сўрагани ҳеч нарса қолмайди...— деди-да, бошини чайқаб, кулиб қўйди:

— Эҳ, чоли тушмагур, худонинг назарида сен кичкина бир тўзонсан! Ленъка, зинҳор дамингни чиқара кўрма! Бобонг борбудидан айрилиб, хонавайрон бўлди! Битта бойга жуда кўп пул — қанчаям минг сўм берган эди, ўша бой синиб қопти...

Бувим кулимсираб туриб ўйланиб қолди, анчагача индамасдан ўтирди, каттакон бети буришиб, қайғули тус олди, қорайиб кетди.

— Нимани ўйлаяпсан?

Бувим бир сесканиб тушди.

— Сенга нимани айтиб берсам экан, деб ўйлаб турибман. Евстигнейни айтиб бера қолай, тузукми? Мана, тингла:

Бир бор экан, бир йўқ экан қадим замонда
Евстигней деган бир сўфи бор экан.
Ўйлар экан — ундан доно одам йўқ.
На попларда ва на бояр наслида.
Ҳатто қари итлар орасида ҳам!

Юрар экан мисли эркак товусдек,
Гердаяркан — ўзим анқо қуши деб.
Насиҳатгўй — эркак-хотин қўшига,
Ҳеч бир нарса ёқмас асло кўнглига,
Назар солса — бутхона паст кўринар!
Кенг кўчалар — кўшига тор туюлар!
Олмаларнинг — тўқи-қизил ранги йўқ!
Қўёш эрта чиқди, деб у қилар дўқ!
Евстигнейга не нарсаи кўрсатсанг —
У аса...

Шу ерга келганида бувим лунжини шишириб, кўзларини чақчайтириб юборди, ёқимли юзи хунуклашиб, галати бўлиб кетди, йўгон овоз билан ҳикоя қилишга ўтди:

— Буни мен ҳам биламан,
Вақтим бўлса бундан ҳам саз қиламан,
Не қилайки асло бўш вақт топмайман.

Бувим бир оз жим бўлгач, кулимсираб, секингина давом этди:

— Бир кечаси Евстигней ёнига
Жинлар келиб унга бир сўз айтишди:
«Сира бунда тургинг келмаса зинҳор,
Бизлар билан бирга дўзах томон бор,
У ерларда лангиллаган олов бор!»
Доно сўфи шапка кийиб улгурмай,
Жинлар унга чангал солиб кўтарди,
Тортқилашди, қитиқлашди, кулишди,
Иккитаси елкасига минишди,
Дўзахдаги алангага тиқишди,
«Аҳволларинг қалай, сўфи?» дейишди.
Поп куяди, тўрт томонга қарайди,
Қўлларини биқинига тирайди.
Лаблари ҳам мағрурона чўччайган
Ва дедикки: «Дўзахингиз дим экан!»

Бувим дўриллаган эринчоқ овоз билан эртагини тугатиб, афтини ўзгартириб олди-да, оҳиста кулиб, менга изох берди:
— Евстигней енгилмабди, ўз гапида қаттиқ туриб опти, худди бизнинг бобойга ўхшаган ўжар экан! Қани, ухла энди, алламаҳал бўлиб қолди.

Онам менинг ёнимга чердакка камдан-кам чиқар, шунда ҳам кўп ўтирмасдан, тез-тез гапириб, яна тушиб кетарди. Унинг ҳуснига тобора ҳусн қўшилиб, ясанишлари ҳам кундан-кунга бошқача эди, лекин унда ҳам, худди бувимда бўлгани каби, аллақандай янги, мендан махфий сақланган бир нарса борлигини сезардим ва сезги мени турли хаёлларга олиб борар эди.

Бувимнинг эртаклари тобора мени кам қизиқтирар, ҳатто

стам ҳақидаги ҳикоялари ҳам кундан-кунга ўсиб бораётган исани ташвишимни босолмас эди.

—Отамнинг арвоҳи нима учун нотинч?—сўрадим бувимдан.

—Им биледи,—деди бувим кўзларини обқочиб,—бу худонинг иши, илоҳий сирлар бизга номаълум...

Кечалари ухламай, юлдузларнинг осмонда оҳиста сузишини кўкимтир деразадан томоша қиламан, ўзимча аллақандай кайғудан воқеаларни тўқиб чиқараман, бу воқеаларда муҳим ўринни отам ишғол қилади, у қўлига таёқ ушлаб, бароқ ит эргаштириб, танҳо ўзи доимо аллақаерга кетаётган бўлади...

XII

Бир кун кечки пайт кўзим илиниб ухлаб қолибман, уйғонсам, оёқларимга ҳам жон кирибди, иккаласини каравотдан тунширдим,— яна шол бўлиб қолди, лекин оёқларим бутунлигига, бундан кейин юра олишимга энди ишонч туғилди. Бу ҳол шунчалар яхши эдики, севинганимдан, ҳатто қичқириб юбордим, бутун оғирлигимни солиб иккала оёғимни полга тирадим, аммо тик туролмай йиқилиб тушдим, йиқилганимга қарамай, пастдагилар мени кўрса қанчалик таажжубланишларини кўз олдимга келтириб, шу оннинг ўзида зинапоядан эшик томонга эмақлаб кетдим.

Онамнинг уйига қандай кирганимни, бувимнинг тиззасига қандай чиқиб олганимни ўзим ҳам билмайман, унинг рўпарасида аллақандай нотаниш одамлар турар эди. Яшил тусли, қотма бир кампир ҳеч кимга сўз бермасдан:

— Унга малина сувини ичириб, боши билан ўраб ташлаш керак...— деб жиддий гапирарди.

Бу кампирнинг кўйлаги ҳам, шляпаси ҳам, юзи ҳам — бутун туриш-турмуши ям-яшил, ҳатто кўз остидаги сўғалида ҳам кўкатга ўхшаш бир тутам туки бор эди. У пастки лабини осилтириб, устки лабини юқори кўтарди, қора тўр қўлқопли қўлини пешанасига қилди-да, яшил тишларини иржайтириб менга қаради.

— Бу ким?— сўрадим қўрқа-писа.

— Бу ҳам сенинг бувинг бўлади...— ёқимсиз товуш билан жавоб берди бобом.

Онам кулимсираб, Евгений Максимовни ёнимга суриб:

— Мана бу киши отанг...— деди.

Онам шошиб-пишиб, алланималар деди, мен тушунмадим, Максимов менга томон энгашиб, кўзларини қисиб:

— Сенга бўёқ олиб бераман,— деди.

Уй ичи жуда ёруғ эди, тўрдаги бурчакка қўйилган стол устидаги кумуш қандилларда бештадан шам ёнарди, уларнинг ўртасида бобом яхши кўрган «Мен учун фиғон қилма, онажон» деган икона турар, ибодатжоманинг марварид мунчоқлари жимир-жимир қилиб ялтирар, олтин жиғаларнинг ёқут нақшлари қизғиш нур сочиб порлар эди. Деразаларнинг қора ойналарига кўча томондан хира башаралар, япалоқ бурунлар чалпақ сингари ёпишиб индамасдан қараб турар, атрофдаги нарсаларнинг ҳаммаси аллақаяёққа оқиб кетаётганга ўхшарди, яшил кампир совуқ бармоқлари билан қулоғимни ушлаб:

— Шундай қилиш керак, албатта, шундай қилиш керак...— дер эди.

— Ухлаб қолди,— деди бувим ва мени кўтариб эшик томонга юрди.

Аmmo мен ухламаган эдим, шунчаки, кўзимни юмгандим: бувим мени кўтариб зинадан чиқаркан:

— Нега буни менга айтмадинг?— деб сўрадим.

— Кел, қўй, гапирма!..

— Ҳаммангиз ёлғончисиз...

Бувим мени каравотга ётқизди-да, бошини ёстиққа тикиб, йиғлай бошлади: унинг елкалари қалт-қалт титрар эди, энтикиб-энтикиб хўрсинар экан:

— Сен ҳам йиғлагин... йиғла...— деб гўлдирадди.

Йиғлагим келмас эди. Чердак гира-шира қоронғи, совуқ, мен қалтираб титраддим, каравот чайқалар, гижирларди, яшил кампир кўз олдидан кетмасди; ўзимни ухлаганга солдим, бувим чиқиб кетди.

Бемаъни кунлардан аллақанчаси бирин-сирин ўтиб кетди, унашилгандан кейин онам қаергадир жўнади, уйни чидаб бўлмайдиган сукунат босди.

Бир кун эрталаб бобом искана ушлаб уйга кирди, дераза ёнига борди-да, қишки ром замаскасини кўчира бошлади. Бир жом сув билан латта кўтариб, бувим ҳам кириб келди, бобом секингина ундан:

— Нима гап, кампир?— деб сўради.

— Нима эди?

— Хурсандмисан?

Бувим бобомга ҳам худди зинада менга қилган жавобини қалди:

— Кел, қўй, индама!

Оддий сўзлар ҳозир айрича маъно касб этганди, бу сўзлар остида улкан, ғамгин воқеалар яшириниб ётар эдики, бу ҳақда бировга айтилмаса ҳам, ҳамма тушунарди.

Бобом ромни секингина кўчириб, ташқарига обчиқиб кет-

ди, бувим деразани лангиллатиб очиб юборди — боғда майна сайрар, чумчуқлар чирқиллашарди, қори эриган ернинг хуш-буй иси уйни тўлдириб юборган эди, печнинг кўкимтир қошиқлари уялгансимон оқариб кўринар, қарасаң бадаининг жуңжикиб кетарди, ўрнимдан туриб, полга тушдим.

— Яланг оёқ юрма, — деди бувим.

— Боққа чиқаман.

— Ер ҳали қуримаган, шошмай турсанг бўларди!

Унинг сўзини эшитгим келмас, катталарни кўрсам ҳатто кўнглим кетарди.

Боғда майна кўкатларнинг оч-яшил игналари ниш уриб қолган, олмалар бўртиб, куртак ота бошлаган, Петровнанинг томидаги ям-яшил бахмал ўт кўзни қамаштирар эди, теварак-атрофда гала-гала қушлар; хушчақчақ наволар, хушбўй, беғубор ҳаво баҳрингни очар, элитарди. Пётр амаки ўзини бўғизлаб қўйган чуқурда, қор остида қолиб сарғайиб кетган бурганлар синиб, бир-бирига чалкашиб ётарди, бу чуқурга қаранг келмасди, унда баҳордан ҳеч қандай асар йўқ, куйган қоп-қора харилар юракда ҳасрат уйғотар, умуман, ҳар жиҳатдан бу чуқур кишининг гашини келтирар эди. Мен бурганларни суғуриб, синдириб ташлагим, гишт парчаларини, куйган хариларни чуқурдан чиқариб, жамики кераксиз, ифлос нарсалардан тозалагим, кейин чуқурда ўзимга озодагина уйча ясаб олгим, ёзи билан шу ерда катталардан холироқ, ёлғиз яшагим келарди. Дарҳол ишга ҳам киришдим, бу юмуш уйда бўлаётган барча синоатлардан мени дарҳол ва анчагача узоқлаштирди. Гарчи кўнглим ҳамон ранжиб юрган бўлса ҳам, улар кундан-кунга эсимдан чиқиб борар эди.

— Нега лабингни чўччайтириб олдинг? — деб гоҳ бувим, гоҳ онам сўрашарди, уларнинг саволи менга ноқулай туюларди, чунки мен улардан хафа эмасдим, фақат уйдаги нарсаларнинг ҳаммаси менга шунчаки бегона бўлиб қолган эди. Тушқи ва кечки овқат пайтларида, худди ёски четаннинг чиритган қозигига ўхшаб, кўпинча яшил кампир дастурхон устида ўтирар эди. Унинг кўзлари гўё ниҳоятда ингичка ип билан юзига чатиб қўйилганга ўхшарди. Бу кўзлар қоқ суяк косаларида чиқиб, пир-пир айланар, ҳеч нарсани назардан қочирмасди, кампир худо ҳақида сўзласа, кўзлари шипга термилар, гап уй-рўзгор тўғрисида борса, пастга қарар эди. Унинг қошлари худди кепакдан ясалиб, алланечук ёпиштириб қўйилгандек. Кампир қўлини галати эгиб, синчалогини кериб, озгига нима-ки солса — куракдек тишлари билан чапиллатмасдан узиб оларди: қулоқлари олдида иккита суяк соққача ликиллаб турар, қулоқлари қимирлар, сўғалидаги яшил туклар эса, сап-

сариқ ва бужмайган, кишини жиркантирадиган даражада топ-тоза бетида ўрмалашарди. Кампир ҳам ўғли сингари озода — уларнинг бирон ерига қўл теккизгани қўрқарди киши. Кампир дастлабки кунлариёқ мурданикига ўхшаган қўллари-ни лабимга тегизмоқчи бўлди; бу қўллардан Қозон шаҳрида пишириладиган сариқ совун билан бухўр ҳиди келар эди, шу сабабли юзимни ўтириб, қочиб кетардим.

Кампир кўпинча ўғлига:

— Болани жуда яхшилаб тарбиялаш керак, тушунасанми, Жёня? — деб қўярди.

Ўғли индамасдан итоаткорона бош эгиб, қошларини чимириб қўя қоларди. Бу кампир бор жойда ҳамма қовоғини солиб ўтирарди.

Кампирни ҳам, ўғлини ҳам ўларча ёмон кўрардим, шунинг учун ҳам бошимда анча-мунча калтаклар синди. Бир кун овқат устида яшил кампир кўзларини ола-кула қилиб:

— Вой-бўй, Алёшенька, овқатни нега бунчалик шошиб ейсан? Луқмаларнинг катталигини қара! Тиқилиб қоласан, ўргилай! — деди.

Оғзимдаги луқмани олиб, яна вилкага тиқдим-да:

— Қизғанаётган бўлсангиз, олинг! — деб кампирга узатдим.

Онам бир силтаб, мени стол ёнидан турғизиб юборди, шарманда бўлиб чердакка чиқиб кетдим, орқамдан бувим келди, кафти билан оғзини бекитиб хир-хир кулар экан:

— Вой, шўрим қурсин! Шўхлик ҳам эви билан-да! Худоё тавба... — деди.

Бувимнинг оғзини бекитиб кулиши менга ёқмас эди, ундан қочиб томга чиқиб кетдим ва анчагача мўри орқасида ўтирдим. Гапнинг очигини айтганда, жуда-жуда шўхлик қилгим, ҳаммага аччиқ-аччиқ сўзлар айтгим келар эди, лекин бу истакни енгил жуда қийин бўлса-да, бир воқеадан сўнг енгилга мажбур бўлдим: бир кун бўлгуси ўғай отам билан янги бувимнинг курсиларига олча елими суриб қўйдим, иккаласи курсига ёпишиб, ҳаммага кулги бўлди, гуноҳим учун бобом мени калтаклаб, чердакдан тушиб кетганидан кейин, ёнимга онам чиқди, мени бағрига тортди-да, тиззалари орасига олиб:

— Менга қара, нега аччиқланасан? Бу қилиқларинг мен учун қанчалик кулфат эканини билсанг эди! — деди.

Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлди, онам бошимни маҳкам бетига босди, бу нарса мени шу қадар эзиб юбордики, бунинг ўрнига шапалоқ ейиш минг марта афзал эди! Минбаъд Максимумларни хафа қилмаслигимни айтдим, асло хафа қилмайман, фақат онам йиғламаса бўлгани!

— Ҳа, ҳа,— деди онам сёкингина,— шўхлик қилмагин!
Мана тез кунда никоҳ бўлади, кейин Москвага кетамиз, қай-
тиб келганимиздан кейин, сен ўзим билан бирга турасан.
Евгений Васильевич жуда яхши, ақлли одам, сен унга ўрга-
ниб қоласан, гимназияга ўқишга кирасан, кейин студент бў-
ласан, мана, Евгений Васильевич ҳозир қанақа бўлса, сен
ҳам шунақа бўласан, ундан кейин доктор бўласан. Ниманики
хоҳласанг, шу бўласан, ўқиган киши хоҳлаганини қилади.
Бор энди, ўйнагин...

Онам томонидан бирин-кетин қаторлаштириб ташланган
«кейин, кейин» сўзлари борган сайин ундан узоқлашиб, ал-
лақандай қоронғи ва хилват чуқурликка тушиб кетаётган
винапоёга ўхшар эдики, бундай зинапоё мени хурсанд қилол-
масди. Мен онамга:

«Худо хайрингни берсин, эрга тегма, ўзим сени боқиб
оламан!» — дегим келарди.

Бироқ бундай дейишга тилим бормасди. Онам тўғрисида
миямда жуда кўп ширин фикрлар уйғонарди-ю, лекин булар-
ни унинг ўзига сира айтолмас эдим.

Богдаги ишларим юришиб кетди: ўроқ билан бурганлар-
ни ўриб ташладим, чуқур четидаги ўпирилган ерларга гишт
парчалари ётқиздим, шу гиштлирдан кенггина супа ҳам яса-
дим, бу супада ётиш ҳам мумкин эди. Бирталай ранг-ба-
ранг шиша ва идиш сизниқларни топиб келиб, гиштлирнинг
ёриғига суваб қўйдим, чуқурга офтоб тушганда буларнинг
ҳаммаси худди черковдагига ўхшаб ранго-ранг шуъла сочиб
ярақлар эди.

— Жуда ўринлатибсан! — деди бобом бир кун ишларимга
разм солиб туриб. — Лекин бурган сени тинчитмайди, илди-
зини суғуриб ташламабсан-да! Белкуракни олиб кел-чи, ўзим
кавлаб ташлай қолай!

Белкуракни олиб келдим, бобом қўлларига тунурдида,
ихраб-сихраб оёғи билан белкуракни юмшоқ эрга ботира бош-
лади.

— Илдизларни олиб ташла! Узим сенга кунгабоқар, гул-
хайри экиб бераман, яхши бўлади. Жуда яхши..

Кейин, бирдан, белкуракка суяниб, индамасдан қотиб
қолди; мен унинг юзига тикилиб қарадим: кичкинагина, ит-
никига ўхшаган маънодор кўзларидан тирқираб чиққан май-
да-майда ёш томчилари эрга тўкилар эди.

— Нима бўлди?

Бобом бир сесканди-ю, кафти билан юзини артиб, пари-
шонхотир менга қаради.

— Терлаб кетдим! Чувалчангнинг кўплигини қара,— деди.

Кейин яна қазиб туриб, бехосдан:

— Бу ишга бекор киришибсан! Бекорга овора бўлсан, биродар,— деди.— Яқинда уйни сотмоқчиман. Эҳтимол кузга яқин сотарман. Онангга сеп тайёрлаш керак. Гап шунақа. Ҳеч бўлмаса онанг дурустроқ умр кечирсин, ишқилиб, худо бахтини берсин...

Бобом белкуракни итқитиб юборди, кейин қўлини силкиб, ҳаммомнинг орқа томонига, боғ бурчагидаги гулхонага ўтиб кетди, мен яна ер қазишга киришдим ва шу ондаёқ белкурак билан оёғимнинг панжасини дабдала қилдим.

Бу нарса онамни черковга кузатиб боришимга, никоҳ маросимида қатнашишимга халақит берди. Мен фақат дарвоза тагигача чиқдим: онам Максимов билан қўлтиқлашиб, бошини қуйи солганича, гўё ўткир михлар устидан юриб кетаётгандек, йўлка гиштларига, гиштар орасидан ўсиб чиққан майса ўтларга оҳиста қадам қўйиб борар эди.

Тўй жимгина ўтди; черковдан қайтиб келгач, индамай ўтириб чой ичишди, онам дарҳол бошқа кўйлагини кийиб, буюмларини сандиқларга жойлаш учун ўз ётоғига кириб кетди, ўгай отам ёнимга ўтириб:

— Мен сенга бўёқ ваъда қилган эдим, бу ерда яхшиси йўқ экан, ўзимникини бера олмайман, энди мен сенга Москвадан юбораман...— деди.

— Бўёқни нима қиламан?

— Сурат солишни ёмон кўрасанми?

— Сурат солишни билмайман.

— Бўлмаса мен сенга бўлак бирон нарса юбораман.

Онам ёнимизга келди.

— Биз тезда қайтиб келамиз, отанг имтиҳон топириб, ўқишни тамом қилди дегунча изимизга қайтамыз...

Уларнинг мен билан худди катта кишидек сўзлашишлари кўнглимга ёқар эди-ю, лекин соқоли чиққан одамнинг ҳали ҳам ўқиб юриши таажжублангирарди. Мен ундан:

— Қанақа ўқишда ўқийсан?— деб сўрадим.

— Танобчилик ҳунарига ўқийман.

Бу ҳунарниг нималигини сўрагим келмади. Уй ичи ҳувиллаб қолди, ҳаммаёқни аллақандай ҳазин сукунат босди. Мен тезроқ қоронғи тушишини истар эдим. Бобом орқаси билан печга суянганича кўзларини қисиб, деразага қараб турарди, яшил кампир онамга қарашиб, буюмларни йиғиштиришар, ҳадеб вайсар, оҳ-воҳ қиларди; чошгоҳдан бошлаб

маст бўлиб қолган бувимни уялганларидан чердакка чиқариб, устидан қулфлаб қўйишган эди.

Иккинчи кун и эрталаб онам барвақт жўнаб кетди; хайрлашар экан, мени ердан салгина кўтариб қучоқлади, аллақандай нотаниш назар билан кўзларимга тикилиб қаради-да, ўпиб туриб:

— Хайр энди...— деди.

— Бунингга тайинлаб кет — гапимга қулоқ солсин, — дўнғиллади бобом пушти ранг осмонга тикилганича.

— Бобонгнинг гапига қулоқ сол, — деди онам мени чўқинтириб. Менга бирон бошқа гап айтар, деб кутиб турган эдим, бироқ бобом онамга халақит берди, шунинг учун бобомдан аччиғландим.

Ниҳоят файтонга ўтиришди, онам алланимага илиниб қолган этагини анчагача чиқаролмай тажанг бўлди.

— Қарашиб юборсанг-чи, кўзинг кўрмайдими? — деди менга бобом; бироқ мен қараша олмадим, вужудимни оғир қайғу чулғаб олган эди.

Жуда тор кўк шим кийган Максимов шошиб-пишиб узун оёғини файтонда ўрнаштириб олди, бувим унинг қўлига аллақанақа тугунларни тутқизди, Максимов уларни энгаги билан суяб тиззасига жойлаштирар экан, оппоқ юзини чўчигансимон буриштириб:

— Бўлди-и, бўлди-и...— деб чўзиб қўйди.

Иккинчи файтонга яшил кампир билан унинг катта ўғли — офицер ўтирди. Яшил кампир суратдек кеккайиб олган, офицер бўлса, қиличининг дастаси билан соқолини ишқаб эснарди. Бобом ундан:

— Демак, урушга жўнаркансиз-да? — деб сўради.

— Шак-шубҳасиз!

— Бу ишингиз дуруст. Туркларнинг додини бериш керак.

Улар жўнаб кетишди. Онам бир неча марта қайрилиб дастрўмолини силкитди, бувим бир қўли билан уйнинг деворига суянганича, кўзёшларини оқизиб, иккинчи қўлини баланд кўтариб силкитар эди, бобом ҳам бармоқлари билан кўзёшларини сиқиб чиқараркан:

— Бу ишдан... яхшилик... чиқмайди...— деб минғилларди.

Файтонларнинг силкиниб боришига тикилиб супачада ўтирдим, ана улар муюлишга бурилиб кетишди, кўкрагимда аллақандай бир нарса қарсиллаб ёпилгандек, қамалиб қолгандек бўлди.

Кун эрта, уйларнинг дераза қопчоқлари ҳали очилмаган, ҳаммаёқ жимжит, илгари ҳеч қачон кўчани бунчалик бўм-

бўш кўрмаганман. Узоқ-узоқда чўпон бетўхтов най чалмоқда.

— Юр, нонушта қиламиз,— деди бобом елкамдан ушлаб.— Пешанангга умрбод мен билан яшаш ёзилган экан; менга елим бўлиб ёпишганинг ёпишган энди!

Бобом иккаламиз чурқ этмасдан эртадан-кечгача боғда ивирсиб юрамиз; бобом жўяк тортади, малина шохларини боғлайди, олмаларнинг пўстлоғига ёпишган қурбақа ўтларни тозалайди, қуртларини ўлдиради, мен бўлсам ҳамон ўзимга уйча яшаш, уни безаш билан овораман. Бобом куйган харининг учини кесиб ташлади, ерга бир қанча узун-узун ёғочларни қоқиб берди, мен бу ёғочларга қушларимни қафаси билан осиб қўйдим, қуриган бурганлардан бордон тўқиб, офтоб ва шудрингдан сақланиш учун супа устига сўри ясадим, шундан кейин уйчам бутунлай бошқача бўлиб кетди.

— Бу ишинг жуда дуруст, киши ўзи учун ўзи уринса яхши бўлади,— деди бобом менга.

Мен унинг сўзларини жуда қадрлар эдим. Бир хил маҳаллар бобом ҳашақ тўшалган супачада ётиб олиб, гўё ҳар бир сўзни машаққат билан сиқиб чиқараётгандек, шошилмасдан менга насиҳат қила бошлар эди:

— Энди онангдан биратўла ажралдинг, у бошқа болалар орттиради, сендан кўра онангга улар яқинроқ бўлади. Бувинг бўлса, мана — ичкиликка айланишиб қолди.

Бобом, гўё бирон нарсага қулоқ солаётгандек, анчагача жим қолди, кейин истар-истамас, салмоқ билан давом этди:

— Бувинг шу билан иккинчи марта ичкиликка ружу қиляпти, Михайлони солдатликка оладиган бўлишганда ҳам ичкиликка айланишган эди. Бу аҳмоқ кампир, Михайлога рекрут қоғози олиб берасан, деб мени сира қўймади. Солдатликка борса тузалиб келармиди, балки... Ҳайфе-е... Мен эртиндин ўлиб кетаман. Демак — сен битта ўзинг қоласан, етимлигинг ўшанда билинади, ўз кунингни ўзинг кўрадиган бўласан — тушундингми? Шу гапларим қулоғингда бўлсин. Ўз кучинг билан нон топиб ейишни ўрган, бировларга зор бўлма! Киши билмас, жимгина тирикчилигингни қилавер, аммо ҳалол яша. Ҳамманинг гапига қулоқ сол, лекин ўз билганингдан қолма...

Ёгингарчилик кунларидан ташқари бутун ёзни боғда ўтказдим; иссиқ тунларда эса, бувим берган кигизни тагимга солиб, кечаси ҳам боғда ухлардим; кўпинча бувим ҳам мен билан бирга боғда ётарди, у бир қучоқ пичан келтириб ёнимга ёярди-да, унинг устига чўзилганча, алламаҳалгача бирон нарса тўғрисида ҳикоя қилар ва қўққисдан:

— Уни қара — юлдуз учди! Кимнингдир бегуноҳ руҳи она ерни соғиниб қолган, шунинг аломати бу! Демак, ҳозир аллақерда яхши бир одам дунёга келди,— деб қўярди.

Ё бўлмаса менга хитоб қилиб:

— Ана, янги юлдуз чиқди, қарагин! Қандай ёруғ-а! Э, осмон, осмон тангрининг бепоён макони, мунча ҳам кўркамсан!— дерди.

Бир хил маҳаллар бобом келиб:

— Шамоллаб қоласиз, тентаклар, касал бўласиз, йўқса жин чалиб кетади. Уғри келса оёғи тагида қоласиз...— деб валдирарди.

Баъзан, қуёш ботганда, бепоён осмон узра ўт дарёси ёйилиб, боғдаги бахмал кўкатлар устига қип-қизил олтин шуъла сочиларди, кейин атрофдаги тамомий нарса илиқ қоронғилик қучоғига яшириниб, борган сайин хиралашар, кенгайиб хўпная бошларди, қуёш нурига тўйган япроқлар шалвираб тушар, кўкатлар ерга эгиларди; жамики нарса майинлашиб, ҳашаматлироқ кўринарди, мусиқадай ёқимли хилма-хил хушбўй ҳидлар таратиб, оҳиста нафас олар, узоқлардан, дала томондан лагерларда чалинган кечки сурнай товуши эшитиларди. Тун босиб келаверади, тун билан бирга онанинг эркалатишига ўхшаган аллақандай бақувват, кишига тетиклик бағишловчи ҳислар кўксингга оқа бошлайди; сукунат момиқдай юмшоқ, илиқ қўллари билан дилингни оҳиста сийпалайди, унутилиши лозим бўлган ҳамма нарса: кундузнинг жамики икир-чикири, аччиқ тўзонлари хаёлдан кўтарилиб кетади. Чалқанча ётиб, юлдузлар чарақлаганидан осмоннинг поёнсиз узоқлашганини томоша қилиш қандай кўнгилли; бу узоқлик тобора баланд кўтарилиб, янгидан-янги юлдузларни намоен қилади, сени оҳиста ердан кўтаради ва шундай ғалати туюладики, бутун ер юзи сен каби кичрайиб кетганми, ё бўлмаса ўзинг алланечук ўсиб, қулоч ёйиб, атрофдаги жамики нарсалар билан бирга эрияпсанми — асло англамайсан. Борган сайин қоронғилашмоқда, жимжитлик чўкмоқда, лекин ҳаммаёқда кўзга кўринмас сезгир торлар тортилган ва ҳар бир товуш — уйқусираган қушнинг беҳосдан сайрашими, типратиконнинг чопқиллаб ўтишими, ёинки аллақердан қулоққа чалинган инсон овозими — ҳаммаси ўзгача, кундузгидагига қараганда жарангдор эшитилади, ҳаммасидан тунги сукунатнинг ёқимли нафаси сезилиб туради.

Гармон чалинди, хотин киши кулгани эшитилди, йўлка ғиштита урилиб қилич жаранглади, ит ангиллади,— буларнинг ҳаммаси кераксиз нарсалар,— хазон бўлган кундузнинг тўкилаётган сўнгги япроқлари...

Баъзи кечалар, кўчада ёки далада тўсатдан маст-аласт шовқин кўтарилиб қолар, кимдир тапир-тупир қилиб, югурганича ўтиб кетарди,— бу одатдаги нарса, унга ҳеч ким эътибор бермасди.

Бувим қўлларини бош остига қўйиб, алламаҳалгача ухламасдан салгина ҳаяжонланиб бирон нарсани ҳикоя қилар ва афтидан, менинг эшитган ё эшитмаганим билан заррача иши бўлмасди. Тунни яна ҳам жозибадор, яна ҳам фусункор қиладиган эртақларни танлашга бувим жуда уста эди.

Унинг дона-дона сўзлари таъсири остида мен беихтиёр уйқуга кетаман ва тонг отганда қушлар билан бирга уйғонаман; офтоб тўппа-тўғри юзимга тушиб туради, эрталабки ҳаво аста-секин исиб, оҳиста суза бошлайди, олма баргларидан шудринг томчилайди, нам босган ям-яшил кўкатлар биллурдай тиниқлик кашф этиб, тобора равщанроқ ярқирайди, улардан энгилгина ҳовур кўтарилади. Бинафшаранг осмонга қуёш нури елпиғич сингари ёйилади, фазо тобора мовий тусга киради. Осмон-фалакда, кўз илгамас баландликда тўрғай сайрайди, жамики бўёқлар, садслар осойишта шодлик уйғотиб, шабнам сингари дилинкта сингади-да, тезроқ ўриндан туриш, бирон ишга уриниш ва атрофдаги барча мавжудот билан апоқ-чапоқ яшаш орзусини қўзғотади.

Бу дамлар бутун ҳаётимдаги энг тинч, фикр-хаёлга ғарқ бўлган дамларим эди. Ўз кучимга ишонч ҳисси менда худди ана шу ёз мавсумида туғилди ва мустаҳкамланди. Мен ёввойилашиб, одам ёқтирмас бўлиб қолдим; Овсянников бодаларининг шовқин-суронини эшитсам ҳам, ёнларига боргим келмасди, тоғавачларим келиб қолгундек бўлса, асло севинмасдим, аксинча, мустақил ишимнинг дастлабки меваси бўлган боғдаги уйимни бузиб юбормасалар гўрғайди, деб хавфсирардим.

Бобомнинг гаплари тобора суюқлашиб, оҳ-воҳдан, мингир-мингир ҳасратдан иборат бўлиб қолгани учун парво қилмай қўйдим. Бобом бувим билан тез-тез жанжаллашадиган, уни уйдан ҳайдайдиган бўлиб қолди; бувим гоҳ Яков тоғамникига, гоҳ Михайлоникига кетиб қолар, баъзан бир неча кунгача уйга қайтмас эди; бобомнинг ўзи овқат пиширар, қўлларини куйдириб олиб, шовқин солар, сўкинар, идиш-товоқларни уриб синдираар ва сезиларли даражада хасислашиб борар эди.

Аҳён-аҳёнда бобом чайламга келиб, ажриққа бемалол ўтириб оларди-да, индамасдан анчагача менга қараб турғач, қўққисдан:

— Нега миқ этмайсан? — деб сўраб қоларди.

— Шундай. Нимайди?

Бирдан насихат қила бошларди:

— Биз бойлар тоифасидан эмасмиз. Ҳеч ким бизни ўқитмайди. Ҳамма нарсани ўзимиз тушуниб олишимиз керак. Бошқалар учун, ана, китоблар босилиб чиқибди, мактаблар қуриб қўйилибди. Биз учун ҳеч нарса йўқ. Ҳар бир нарсани ўзинг қўлга киритишинг керак...

Кейин даҳшатли тусга кириб, индамасдан хаёл суриб, серрайганича қотиб қоларди.

Кузга бориб бобом уйни сотди, шундан бир оз бурун, эрта-лабки чой устида қовоғини солиб бувимга тўсатдан:

— Онаси, сени шунча боқдим, бўлди! Нонингни энди ўзинг топиб е!— деб қолди қатъий равишда.

Бувим бу гапни кўпдан бери кутиб юргандек, пинагини бузмай эшитди. Шошилмасдан чўнтагидаги қутичасини олди-да, билқиллама бурнига бурнаки ота туриб:

— Ҳечқиси йўқ, бўлганча бўлар...— деди.

Бобом кичкина тепани ёнлаб ўтган боши берк кўчадаги эски уйнинг подвалидан иккита қоронғи хужрани ижарага олди. Янги уйга кўчиб кетаётганимизда бувим боғичи узун эски чипта кавушни печь остига қўйиб, чўққайиб ўтирди-да:

— Ҳой паричам, паричам! Мана, сенга чана тайёрлаб қўйдим, биз билан бирга янги маконга юра қол, бахт-саодатли жойга кўча қол...— деб уй парисини чақира бошлади.

Бобом ҳовлидан деразага бошини суқиб:

— Обориб кўр-чи, нима қиларканман, сени, кофир! Мени шарманда қилмоқчимисан?..— деб бақириб берди.

— Вой, шўрим қурсин, унақа демагин, отаси, кети ёмон бўлади,— деди бувим бобомни жиддий огоҳлантириб, бироқ бобом аччиғланиб, парини кўчириб боришга ижозат бермади.

Мебелларни ва бошқа буюмларни бобом уч кунгача яқинчи татарларга сотди; чол дарғазаб бўлиб, харидорлар билан сўқишар ва жон-жаҳди билан талашар эди. Бувим бўлса деразадан қараб, гоҳ йиғлар, гоҳ кулар ва:

— Сотиб қол, созуриб қол!..— деб секингина чинқириб қўярди.

Боғимга, чайламга ачиниб мен ҳам йиғлагундек бўлдим.

Икки арава бўлиб кўчиб кетдик; мен ҳар хил эски-тускилар ортилган аравага чиққан эдим; бу арава, гўё мени улоқтириб юбормоқчи бўлгандек қаттиқ силкинар эди.

Онам вафот этган кунга қадар, мен худди ана шу таассурот остида — одамни аллақайёқча улоқтириб юбормоқчи бўл-

ган ана шундай узлуксиз силкиниш ҳисси остида муттасил икки йил яшадим.

Бобом подвалга кўчиб келгандан кейин озгина вақт ўтар-ўтмас онам қайтиб келди. Ранги ўчган, озиб-тўзиб кетган, каттакон кўзларида таажжуб шуъласи учқунланиб чақнади. Худди биринчи марта кўраётгандек бувимга, бобомга, менга алланечук тикилиб қарар, лекин индамасди; ўгай отам кўлларини орқасига қилиб, бармоқларини ўйнаб, уйнинг у бошидан бу бошига бориб-келар ва аста-секин ҳуштак чалиб, ўхтин-ўхтин йўталиб кўярди.

— Худоё тавба, мунча тез ўсмасанг!— деди онам, иссиқ кафтлари билан юзимни сиқиб. Унинг уст-бошлари бир ҳолатда, сап-сариқ кенг кўйлаги остидан қорни дўмпайиб турар эди.

Ўгай отам менга кўлини узатди.

— Салом, биродар! Хўш, ишларинг қалай?

Кейин ҳаво искаб:

— Сезяписизми, уйингиз жуда зах экан,— деди.

Иккаласи ҳам узоқ югуриб чарчаганга, узала тушиб дам олишдан бўлак ҳеч нарсани истамай қолганга ўхшарди, устларидаги кийимлари гижимланган, эскириб тўзган эди.

Жимгина ўтириб чой ичдик, бобом дераза ойнасини юваётган ёмғирга қараб ўтириб, сўради:

— Демак, ҳамма нарса куйиб кул бўлди, денг?

— Ҳамма нарса,— қатъий жавоб берди ўгай отам,— ўзимиз аранг қутулиб қолдик...

— Ёмон бўпти. Ўт деган нарса ҳазилни билмайди.

Онам бувимнинг елкасига суяниб, унинг қулогига алланима деб пичирлар, бувим эса, офтобнинг тиғи бетига ураётгандек кўзларини қисарди. Кишининг юраги тобора сиқиларди.

Бобом бамайлихотир ўтириб, қўққисдан қаттиқ-қаттиқ заҳарханда қилди:

— Эшитишимга қараганда, Евгений Васильев, ҳеч қанақа ёнғин-понғин бўлмабди, тўғриси — бор-йўғингни картага бой бериб қўйган эмишсан...

Уйни қабристон жимлиги босди, фақат самовар гингиллар, ёмғир шитир-шутир қилиб деразага урилар эди; ниҳоят онам тилга келиб:

— Отажон...— деди.

— Нима-а, отажо-он?— бобом қулоқни битиргундай қаттиқ бақирди.— Яна нима демоқчисан? Мен сенга: кўрпангга қараб оёқ узат, демовдимми? Мана сенга, мақтаган нозигинг! Дворянка бўлармишлар!.. Қалайсан, қизим?

Тўрттовлари шовқин кўтаришди, ҳаммадан қаттиқроқ ўғай отам бақирди. Мен даҳлизга чиқиб, саржин устига ўтирдим-у, ҳайратда қотиб қолдим: гўё онамни алмаштириб қўйишгандек, туси илгаригисига сира ўхшамасди. Бу нарса уйда унчалик кўзга ташланмаса ҳам бу ерда, ғира-шира қоронғиликда унинг илгариги қиёфаси қандайлиги яққол эсга тушарди.

Кейин, қандай қилиб, Сормоводаги бир уйга бориб қолганимни ўзим ҳам хотирлолмайман, бундай уйни илгари ҳеч кўрмагандим: деворлари гул қоғозсиз, харилар орасига қис-тирилган каноп лосини ғуж-ғуж суварак босиб кетган. Онам билан ўғай отам деразалари кўчага қараган иккита уйда, бу-вим иккалаамиз деразаси томга очиладиган ошхонада турар эдик. Том орқасида осмонга қад кўтарган қоп-қора завод тру-баларидан бурқираб чиққан қуюқ тутунни қиш шамоли бу-тун қишлоққа тарқатарди; совуқ уйимиздан жизгинак ҳиди асло аримасди. Эрта тонгдан завод гудоги жудди бўрига ўх-шаб:

— Ҳув-оу-оу-у... — деб бўкирарди.

Агарда тахта устига чиқиб, деразанинг юқориги ойнаси-дан қаралса, томлар ортида фонарлар билан ёритилган завод дарвозаси кўринади, бу дарвоза кекса гадойнинг тишсиз ов-зига ўхшайди — ланг очиқ, кичкина-кичкина одамлар унга ёпирилиб киради. Туш пайтида яна гудок чалинади; дарво-занинг қора лаблари ўпирилиб, чуқур қавак очилади, завод чайналган одамларни қўсади, улар қоп-қора оқимга ўхшаб кўчага қўйилади, кўча бўйлаб эсан изғирин шамол одам-ларни қувиб, уй-уйига тарқатади. Қишлоқ тепасида осмон камдан-кам кўринарди; томлар устида, қурум босган қор уюмлари тепасида бошқа бир кулранг тусли теп-текис том ҳавода муттасил осилиб турарди, бу том ўзининг ғамгин туси билан руҳни эзар, кўзни хиралаштирарди.

Тутундан хиралашган қизғиш шафақ кечқурунлари завод устида қалқиб, труба учларини ёритиб турарди, гўё бу тру-балар ердан осмонга кўтарилган эмас, балки ана шу дуд бос-ган булутдан ерга томон осилиб тургандек ва шу алфозда оғзидан бурқитиб, қизил тутун чиқараётгандек, увиллаб, гул-дираётгандек туюларди. Булар ҳаммаси шунчалик жирканч эдики, қарасанг кўнглинг айнар, ёвуз диққинафаслик юра-гингни кемирарди. Бувим хизматкор бўлиб қолган: овқат пи-ширар, пол ювар, ўтин ёрар, сув ташир, эртадан-кечгача тин-масди, ниҳоят ҳориб-чарчаб, инқиллаб, оҳ-воҳ қилиб ўринга кирарди. Бир хил маҳаллар овқат пишириб бўлгач, гуппи-

камзулини кийиб, юбкасини баланд кўтариб, шаҳарга жўнаб кетарди:

— Бориб кўрай-чи, чолнинг ҳоли нима кечдийкин...

— Мени ҳам олиб бор!

— Совқотиб қоласан, бўронни қара!

— Шундан кейин, қор босган йўлдан узоқ жойга пиёда жўнардди. Ранги саргайиб кетган ҳомиладор онам жунжикиб, попукли, йиртиқ-йиртиқ, кулранг шол рўмолга ўралиб ўтирарди. Онамнинг барваста, келишган қоматини хунук қилиб кўрсатадиган бу рўмолни кўргани кўзим йўқ эди, шу сабабли унинг попуklarини узиб-узиб қўярдим, шунингдек, бу уйни, заводни, қишлоқни ҳам жуда ёмон кўрардим. Онам йиртиқ-йиртиқ пийма кийиб юрар, ҳаддан ташқари каттакон қорнини силкитиб, бетўхтов йўталарди, унинг кўкимтир-кулранг кўзлари ғазаб билан хунук ялтирар ва гўё чаплашиб қолгандек, кўпинча яланғоч деворга термилиб оларди. Баъзан соатлаб деразадан кўчага қараб қимирламай ўтираверарди; бу кўча қариган одамнинг жағига ўхшарди: тишларининг бир қисми қорайиб, қийшайиб кетган, яна бир қисми аллақачон тўжилиб битган, ўрнига қўпол қилиб катта-катта асама тишлар қўйилган жағга ўхшайди.

— Нега биз бу ерда турамыз?— сўрардим онамдан.

— Қўйгин, сен ҳам юрагимни эзма...— деб жавоб берарди у.

Онам мен билан камдан-кам сўзлашар, сўзлашганда ҳам фақат:

— Бор, узат, обке...— деб буйруқ берарди, холос.

Мени кўчага кам чиқаришарди, чиққанимда ҳар сафар болалардан калтак еб қайтардим, муштлашиш менинг энг севган ва бирдан-бир лаззат оладиган нарсам бўлиб, мен бунга жон-жаҳдим билан берилган эдим. Ҳар гал болалар билан муштлашиб келганимда онам мени камар билан саваларди, аммо бу жазо мени қайтага ўчакиштирар, иккинчи сафар болалар билан яна ҳам баттарроқ муштлашардим, онам мени яна қаттиқроқ жазоларди.

Бир кун онамга:

— Ҳадеб мени ураверсанг, қўлингни тишлаб оламану далага қочиб кетаман, ўша ерда совуқда қотиб ўламан,— дедим.

Онам ҳайрон бўлиб, мени итариб юборди, уйнинг у бошидан-бу бошига бир-икки бориб келди-да, тинкаси қуриб, нафаси тиқилиб:

— Итвачча!— деди.

Муҳаббат деб аталувчи туйғунинг жўшқин нурлари қал-

бимда секин-секин сўна бошлади, бунинг ўрнини ҳар бир нарсага қарши кўкимтир ғазаб ўти эгаллаб, тез-тез ёлқинланадиган бўлиб қолди, ана шу бемаъни, карахт ҳаётда яшашга қарши дилимда мудҳиш норозилик, ёлғизлик ҳисси уйғона бошлади.

Ўғай отам мен билан қўпол муомала қилар, онам билан кам гаплашар ва доим йўталиб, ҳуштак чалиб юрар эди, овқатдан кейин ойна олдида туриб, чўп билан анчагача қий-шиқ-қинғир тишларини кавларди. Онам билан тез-тез жанжаллашар, зарда билан уни сизлаб гапирарди, бироқ сизлаб гапириши ортиқ даражада ғазабимни қайнатарди. Мени эшитиб қолмасин, деб жанжал вақтида доим ошхона эшигини маҳкам бекитиб қўярди, шунга қарамай, унинг дўриллаган бўйиқ овозига қулоқ солиб, ҳамма гапларини эшитиб олардим.

Бир кун у депсиниб:

— Сизнинг бесўнақай қорнингиздан уялиб, ҳеч кимни меҳмонга қақиролмайман, сизирсиз, сизир!— деб бақирди онамга.

Мен ғазабим қўзиб, алам қилганидан сўри устида шундай сапчиб кетдимки, бошимни шинга уриб, тилимни тишлаб олдим — тилим қонаб кетди.

Шанба кунлари ўнлаб ишчилар ўғай отамнинг ёнига келиб, иш ҳақлари учун пул ўрнига берилган озиқ-овқат қоғозларини унга сотишар эди, бу қоғозлар билан ишчилар завод дўконидан озиқ-овқат олишар экан; ўғай отам шу қоғозларни арзон-гаров сотиб оларди, у қоғоғини солиб, савлат билан стол ёнида ўтириб, ишчиларни ошхонада қабул қилар, ҳар бир қоғозни қўлига олиб:

— Бир ярим сўм,— дер эди.

— Худодан қўрқгин, Евгений Васильев...

— Бир ярим сўм...

Бу бемаъни ва шубҳали ҳаёт узоққа чўзилмади; онам кўз ёрмасдан бир оз илгари, мени бобомнинг ёнига жўнатишди. У энди Кунавина қишлоғида, бир боши пастлаб бориб Напольная черковининг қабристон деворига тақалган Печанная кўчасидаги икки қаватли бинода, бир жуфт деразаси ҳовлига қараган рус печли уйда, торгина хонада турар эди.

Бобом мени кўриши биланоқ:

— Хў-ўш?— деди-да, чийиллаб кулиб юборди.—Илгари: туққан онамдан меҳрибон кишим йўқ, дейишарди, энди-чи: туққан она эмас, мияси айниган қари бобо керак экан-да! Хайфе-е...

Янги жойга кўникиб улгурмасимданоқ бувим ҳамда ча-

қалоқ билан онам келиб қолишди. Ишчиларнинг ҳақиға хийнат қилгани учун ўғай отамни заводдан ҳайдаб юборишибди, аммо у аллақерга бориб келибди-ю, дарҳол вокзалда билет сотадиган кассир бўлиб олибди.

Бекорчиликда аллақанча вақт ўтиб кетди, мени яна онамнинг ёнига — гиштин иморатнинг пастки қаватига кўчиришди; онам дарҳол мени мактабга тиқиб қўйди; мактаб биринчи кунданоқ менга бутунлай ёқмади.

Мактабга онамнинг бошмоғини, бувимнинг кофтасидан тикилган калта пальтони, сариқ кўйлак ва узунпоча шим кийиб бордим, буларнинг ҳаммасини мактабда дарҳол масхара қилиб кулишди, кўйлагим учун менга «гиштин туз» деб лақаб беришди. Болалар билан дарров тотулашиб кетдим, лекин муаллим билан поп мени ёқтирмай қолишди.

Муаллим сап-сариқ, тепакал бир киши эди, бурнидан мудар қон оқиб турар, шу сабабдан синфга кирганида бурнига пахта тиқиб кирарди, кейин стол ёнига ўтириб оларди-да, пўнғиллаган овоз билан ўтган дарсни сўрай бошларди, гапириб туриб бирдан тўхтаб қоларди, бурнидан пахтани олиб кўздан кечираркан, бошини чайқарди. Унинг юзи яллоқ, занглаб кетган мисни эслатарди, ажнлари орасида аллақандай кўкимтир нарсалар кўринарди, айниқса қалайига ўхшаган совуқ кўзлари юзига бутунлай ярашмаганидан башарасини бадбуруш қилиб юборган эди. Бу кўзлар менга қараганда елимдек юзимга ёпишиб олар, кўнглим беҳузур бўлиб, кафтим билан юзимни артиб ташлагим келарди.

Мен бир неча кунгача биринчи бўлимда, муаллимнинг столига тақаб қўйилган олдинги партада ўтирдим, бунга асло чидаб бўлмасди; мендан бўлак болани кўрмагандек, нуқул менга ёпишиб:

— Песко-ов, бошқа кўйлак кийиб ке-ел! Песко-ов, оёгингни қамирлатма-а! Песко-ов, оёгинг ҳаммаёқни шилта қилиб юборди-и,— деб пўнғиллагани пўнғиллаган эди.

Мен ҳам бўш келмай, қалтисроқ шўхлик қилиб ундан ўч олардим; бир кун бир палла музлаган тарвуз пўчоқ топиб келдим-да, ўртасини тешиб ип ўтказдим, кейин ипнинг учини нимқоронғи даҳлиздаги эшик блокига боғлаб қўйдим. Муаллим эшикни очганда тарвуз юқори кўтарилди, ёпганда эса — тўппа-тўғри тепакал бошига шапка сингари кийилиб қолди. Мактаб қоровули муаллим ёзиб берган хат билан мени уйга олиб борди, бу шўхлигим учун роса калтак едим.

Яна бир кун унинг столи яшигига бурнаки сепиб қўйдим; муаллим шундай аксирдики, ҳатто синфдан чиқиб кетиб, ўрнига офицер куёвини юборди. Офицер бутун синфни тур-

ғизиб: «Э бор, худое подшоҳимизни ўз паноҳингда асрагай-сен» ҳамда «Оҳ, пешонам, шўр пешонам» ашулаларини айтишга мажбур қилди. Ашулани тўғри айтмаган болаларнинг бошига чизғич билан ғалати тарзда шартиллатиб урар, лекин оғритмасди.

Дин дарси ўқитадиган чиройли ва ёшгина, сочлари ҳурпайган поп эса, менда «Қадимий ва янги қиссалар муқаддас тарихи» номли китоб бўлмагани учун мени ёмон кўриб қолди.

Бу поп синфга кира солиб:

— Пешков, китоб олиб келдингми ё йўқми? Ҳа. Китоб? — деб мендан сўради.

Мен унга:

— Йўқ. Олиб келмадим. Ҳа, — деб жавоб берардим.

— Нима — ҳа?

— Йўқ.

— Ундай бўлса, жўна, уйингга кет. Ҳа. Уйингга. Негаки, сени ўқитгим йўқ. Ҳа. Ўқитгим йўқ.

Бу нарса мени унчалик хафа қилмасди, синфдан чиқиб, дарс тугагунча қишлоқнинг ифлос кўчаларида дайдиб, ундаги тўполон ҳаётни томоша қилардим.

Попнинг юзи Исонинг юзидай нуроний, кўзлари аёллар кўзи сингари ёқимли, кичкина қўллари ҳам аллақандай мулоғим эди. Поп ҳар бир нарсани — китобни ҳам, чизғични ҳам, ручкани ҳам жуда чиройли ва нозик ҳаракат билан қўлига оларди, гўё бу буюмларнинг ҳаммаси жонли, мўрт нарсалару, поп уларни бажонидил севганидан эҳтиёт қилгандек, синдириб қўйишдан қўрққандек кўринарди. Ўзи унчали мулоғим бўлмаса ҳам, болалар уни яхши кўришарди.

Бир қадар дуруст ўқишимга қарамай, ёмон ахлоқим учун тез кунда мактабдан ҳайдалишим тўғрисида мени огоҳлантириб қўйишди. Мени қайғу босди, чунки бошимга зўр фалокат келиши мумкин эди: онам тобора асабийлашиб, мени тез-тез савалайдиган бўлиб қолганди.

Кутилмаганда мактабимизга епископ Хрисанф¹ келиб қолди, унинг ёрдами билан мушкулим осон бўлди; эс-эс биламан: бу одам букри, сеҳргарга ўхшар эди.

¹ «Қадимги динлар» номли уч томлик машҳур асарнинг, «Миср матампсихози» деган мақоланинг ва шунингдек «Никоҳ ҳам хотин-қизлар» номли публицистик мақоланинг автори. Бу мақолани ёшлигимда ўқигандим, менда жуда кучли таъсир қолдирган эди. Билишимча, мен бу мақоланинг номини нотўғри келтирган бўлсам керак. Мақола етмишинчи йилларда қандайдир бир диний журналда босилган эди. (М. Горький изоҳи.)

Кенг қора либос кийган, пастаккина епископ стол ёнига Утирди ва енгидан қўлини чиқариб:

— Қани, энди суҳбатлашайлик, болаларим!— дейиши билан синф ичи бирдан жонланиб, болаларнинг руҳи кўтарилиб, ёқимли шабада эсгандай бўлди.

Епископ бир қанча болалардан кейин мени стол ёнига чақириб жиддий сўради:

— Ешинг нечада? Атиги-я? Вой-бўй, жуда бўйинг узун-ку, биродар, а? Емғирда кўп юрганмисан?

Бир қўлини — тирноқлари узун-узун ва ўткир, қотма қўлини столга қўйиб, иккинчи қўли билан сийрак соқолини тутамлаганича мулойим кўзларини юзимга тикиб:

— Қани, менга айтиб бер-чи, муқаддас тарихдан қайси бири сенга ёқади?—деб сўради.

Мен унга китобим йўқлигини, тарихи муқаддасдан берилган дарсни тайдёрламаганимни айтдим, лекин епископ қалпоғини тузатиб:

— Бу қандай бўлди?— деди.— Ахир, буни билиш керак-ку! Балки бирон нарса биларсан ёки битта-яримтадан эшитган нарсанг бордир? Псалтирни биласанми? Кўп яхши, кўп яхши! Дуоларни ҳам? Баракалла, баракалла! Авлиёлар қиссасини ҳам? Шеър билан ёзилганини-я? Оҳ-қо, жуда билағон экансан-ку!

Қизариб-бўзариб ҳаллослаганича бизнинг поп келиб қолди. Епископ уни чўқинтириб бўлгач, поп менинг тўғримда гагашира бошлади, бироқ епископ қўлини кўтариб тўхтатди:

— Бир оз сабр қилинг... Қани, художўй Алексей ҳақида гапириб бер-чи...— деди менга.

Аллақайси байтга келганда эсимдан чиқариб тўхтаб қолган едим:

— Ажойиб шеърлар, а, биродар? Яна нимани биласан? Довуд подшоҳни биласанми? Жоним билан эшитаман!— деди.

Дарҳақиқат, епископ астойдил қулоқ солар, бу шеърлар унга ёққани кўриниб турарди; у менга анчагача савол бераверди, кейин бирдан тўхтаб, бу шеърларни қандай ўрганганимни суриштириб қолди:

— Уқишни псалтирдан бошладингми? Ким ўқитди? Бобонг яхшидир, а? Сержаҳл, дейсанми? Бе? Ўзинг кўп тўполон қиладигандирсан-да!

Мен нима дейишимни билмай шошиб қолдим, лекин шундай бўлса ҳам, «ҳа», деб жавоб бердим. Муаллим билан поп гапни роса чўзиб, менинг жавобимни тасдиқлашди, епископ бошини қуйи солиб, уларнинг сўзини тинглади-да, кейин чуқур нафас олиб:

— Эпитдингми, сенинг тўғрингда нима дейишади? Қани, бери кел-чи, — деди. Сўнгра, сарв дарахтининг ҳиди келган кўлини бошимга қўйди-да:

— Нега шўхлик қиласан? — деб сўради.

— Уқигим келмайди.

— Уқигинг келмайди? Йўқ, биродар, бу гапинг тўғри бўлмаса керак. Уқигинг келмаганда, ёмон ўқиган бўлардинг. Мана, муаллимларнинг гапига қараганда, яхши ўқир эмишсан. Демак бошқа бирон сабаб бор.

Епископ чўнтагидан кичкина дафтарча чиқариб, ёзиб қўйди.

— Пешков Алексей. Хўш. Ҳар ҳолда бундан буён кўп шўхлик қилмасдан, ўзингни тутиб юрсанг яхши бўлар эди! Бир оз тўполон қилсанг — майли, лекин ортиқчаси одамларни хафа қилиб қўяди! Шундайми, болалар?

Ҳамма болалар чувир-чувир жавоб беришди:

— Шундай, шундай.

— Сизлар кўп шўхлик қилмайсизлар, а?

Болалар кулишиб, чуғурлашиб жавоб беришди:

— Йўқ, биз ҳам кўп шўхлик қиламиз!

Епископ курсига суянди, мени бағрига босиб, таажжублангансимон:

— Бу қандай гап, биродарлар, мен ҳам сиздек вақтимда жуда тўполончи эдим! Нега шундай бўлар экан? — деди.

Бу гапга ҳамма болалар, ҳатто муаллим билан поп ҳам кулиб юборишди.

Болалар бетўхтов кулишар, епископ жўрттага уларга чалкаш саволлар бериб, бир-бири билан баҳслаштириб қўяр ва борган сайин шодликни авж олдирар эди. Ниҳоят ўрнидан туриб:

— Сиз тўполончилар билан қангамалашиб ўтириш яхшику, лекин вақтим йўқ! — деди.

Епископ қўлини кўтарди-да, бир силтаб енгини елкасига чиқарди, қулочини кенг очиб, ҳаммани чўқинтирар экан, дуо қилди:

— Баҳаққи ул падар ила ўғил ҳамда руҳи муқаддас ҳурмати, сизларга хайрли меҳнат тилайман! Хайр энди.

Ҳаммамиз чувиллашдик:

— Хайр, ҳазрат! Яна келинг.

Епископ бошини силкитиб деди:

— Келаман, келаман! Сизларга китоб олиб келаман! — деди.

Синфдан чиқа туриб муаллимга:

— Буларни озод қўйиб юборинг! — деди.

Менинг қўлимдан ушлаб, даҳлизга олиб чиқди ва энгашиб туриб, секингина :

— Кўп тўполон қилаверма, хўпми? Нимага тўполон қилишингни мен биламан! Хўп, хайр, биродар!— деди.

Бу гап мени жуда ҳаяжонлантириб юборди; қалбимда алдақандай бошқача туйғу қайнар эди, ҳаттоки, муаллим болаларни озод қўйиб юборгач, мени олиб қолиб, бундан буён ўзимни мусичадек беозор тутишим кераклиги тўғрисида гапирганда ҳам, унинг сўзларини бажонидил тингладим.

Поп пўстинини кия туриб мулойимлик билан гапирди :

— Шу кундан бошлаб, менинг дарсларимга ҳам келишинг керак! Ҳа, келишинг керак. Аммо шўхлик қилмасдан ўтиргин! Ҳа, шўхлик қилмасдан ўтирган.

Мактабдаги ишларим тузалиб кетди, лекин уйда ёмон бир ҳодиса юз бериб қолди: мен онамнинг бир сўм пулини ўғирлаб олдим. Лекин бу бирон ёмон ниятда атайлаб қилинган жиноят эмасди.

Бир кун кечқурун онам мени чақалоқнинг ёнида қолдириб, қаергадир кетди; зерикканимдан ўгай отамнинг китобларидан биттасини — Ота-Дюманинг «Доктор хотиралари» деган асарини варақлаб ўтирдим. Китоб орасидан битта ўн сўмлик, яна битта бир сўмлик — иккита қоғоз пул чиқиб қолди. Китобга тушуниб бўлмас эди, шу сабабли уни бекитиб қўйдим-у, шу онинг ўзида бир сўмга фақат «Муқаддас тарих» китобинигина эмас, ҳатто Робинзон ҳақидаги китобни ҳам сотиб олиш мумкинлигини кўнглимдан ўтказдим. Шундай китоб борлигини бундан уч-тўрт кун бурун мактабда эшитган эдим: совуқ кунлардан бирида, танаффус пайтида болаларга эртақ айтиб бераётган эдим, улардан биттаси мени масхара қилиб қўққисдан :

— Буларнинг ҳаммаси беҳуда гап, мана, Робинзон — бўлган воқеа!— деб қолди.

Яна бир неча болалар ҳам Робинзонни ўқиган экан, ҳаммалари бу китобни мақташди, бувимнинг эртақлари уларга ёрмагани учун хафа бўлдим, ўша кунийёқ мен Робинзонни ўқиб келишга ва бу китоб ҳақида мен ҳам: — Беҳуда гап!— дейишга қасд қилиб қўйган эдим.

Эртаси кун мактабга «Муқаддас тарих» китобини, Андерсеннинг титилиб кетган икки томлик ҳикоялар тўпламини, уч қадоқ оқ нон ва бир қадоқ қолбаса олиб келдим. Владимир черковининг панжараси ёнидаги кичкинагина қоронғи дўконда сариқ муқовали, юпқагина Робинзон китоби ҳам бор экан. Бу китобнинг биринчи варағида бошига мўйна қалпоқ кийган, устига ҳайвон териси ёпинган серсоқол бир кишининг сурати

бор эди, бу сураг менга ёқмади, қоғозлари титилиб кетган бўлса-да, эртаклари жозибадор кўринарди.

Катта танаффусда нон билан колбасани ўртада баҳам кўрдик, кейин «Булбул» деган ажойиб эртакни ўқий бошладик, бу ҳикоя дарҳол юрагимни жизиллатиб юборди.

«Хитойда яшовчиларнинг ҳаммаси хитойлар, императорнинг ўзи ҳам хитой»,— бу жумла ўзининг содда, хушчақчақ, муסיқий оҳанги ва яна аллақандай ёқимли бир нимаси билан мени тотли ҳайратга солгани ҳали ҳам эсимда.

Вақт оз бўлганидан «Булбул»ни мактабда ўқиб тугатолмадим, уйга келганимда эса, това қисқич ушлаб, печь олдида қуймоқ пишираётган онам аллақандай бўғиқ овоз билан:

— Бир сўмни сен олдингми?— деб сўраб қолди.

— Ҳа, мана — китоб сотиб олдим...

Онам това қисқич билан мени бошлаб урди, қўлимдан Андерсеннинг китобини тортиб олиб, қаергадир бира-тўла беки-тиб ташлади, китобни тортиб олгани урганидан ҳам қатиқ алам қилди.

Бир неча кун мактабга бормадим, шу орада ўгай отам қилмишларимни ўзи билан ишлайдиган одамларга гапирган бўлса керак, улар ўз болаларига айтишибди, болалардан биттаси бу хабарни мактабга етказибди; ўқишга келганимда, болалар мени «ўғри» деган янги лақаб билан кутиб олишди. Қисқа ва равшан, лекин нотўғри: ахир бир сўмни олганимни яширмадим-ку! Мен буни болаларга уқтирмоқчи бўлиб уриниб кўрдим, аммо улар ғалимга ишонишмади, кейин уйга қайтиб кетдим ва бундан сўнг мактабга бормаслигимни онамга айтдим.

Онам яна ҳомиладор, ранги заҳил, кўзлари нурсиз ва бесаранжом, дераза ёнида Саша укамни эмизиб ўтирар, балиқ сингари оғзини очиб менга тикилар эди.

— Ёлгон айтасан,— деди у секингина.— Пулни олганингни ҳеч ким билмайди.

— Ишонмасанг бориб сўра.

— Узинг валдираб гапириб қўйгандирсан. Ростини айт, ўзингми? Билиб қўй: эртага мактабга бориб, бу хабарни ким тарқатганини суриштириб биламан.

Мен гап тарқатган боланинг номини айтдим. Онамнинг юзи аламли буришиб кетди, кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади.

Мен ошхонага чиқиб кетдим, печь орқасида яшиклар устига солинган жойга бориб ётдим, нариги уйда онамнинг секин-секин йиғлагани қулоғимга эшитиларди.

— Э, тангрим, э, тангрим...

Ёғ бошган иссиқ латталарнинг бадбўй ҳидига тоқат қилол-

май ўрнимдан туриб, ҳовлига чиқиб кетаётганимда, онам орқамдан:

— Тўхта! Қаёққа борасан? Бери кел!..— деб чақирди.

Иккаламиз полда ўтирдик; Саша онамнинг тиззасида, кўйлагининг тугмасидан тортар ва энгашиб:

— Тувва,— дер эди. Бу — тугма, дегани.

Мен онамнинг пинжига тиқилиб олдим, у мени қучоқлади:

— Биз камбағалмиз, биз учун ҳар бир тийин, ҳар бир тийин...

Иссиқ қўли билан мени бағрига босар экан, алланима демоқчи бўларди-ю, лекин айтолмасди.

— Қандай ифлос... ифлос!—деб юборди бирдан, мен бу сўзни унинг оғзидан илгари ҳам эшитган эдим.

Саша онамнинг сўзини такрорлаб:

— Ипос!—деди.

Бу беўхшов, хумкалла бола жуда ғалати эди: гўё алланимани кутаётгандек, кўм-кўк чиройли кўзларини тикиб, тева-ракдаги ҳар бир нарсага мулоимгина жилмаярди. Унинг тили жуда эрта чиқди, у йиғлашни билмас, чеҳрасидан ювош қувноқлик сира аримасди, ўзи нимжон, зўрға-зўрға эмаклар, мени кўрганида беҳад севиниб, қўлимга талпинар ва нима учундир, бинафша ҳиди келадиган кичкинагина юмшоқ бармоқлари билан қулогимни эзгилашни яхши кўрар эди. У касал бўлмасдан, тўсатдан ўлиб қолди: эрталаб, ҳар вақтдагидек, ўйнаб-кулиб турган бола, черковлар кечки ибодатга жом чалганида столда чўзилиб ётар эди. Бу воқеа иккинчи бола — Николай туғилганидан кейин бир оз вақт ўтгач юз берди.

Онам ваъдасининг устидан чиқди; мактабда қадимгидай яхши ўрнашиб олдим, лекин мени тагин бобомнинг ёнига жўнатиб юборишди.

Бир кун, кечки чой маҳалида, ҳовлидан ошхонага кира туриб онамнинг:

— Евгений, сендан ўтинаман, ўтинаман...—деган бўғиқ сөзини эшитиб қолдим.

— Аҳ-моқ-лик!— деди ўгай отам.

— Ахир, мен биламан, ўша хотиннинг олдига кетяпсан-ку!

— Хў-ўш?

Иккаласи бир дақиқа индамасдан туришди, онам йўтала-йўтала:

— Қандай золим ифлоссан-а...— деди.

Ўгай отам онамни ургангани эшитиб, уйга югуриб кирдим, онамнинг тиззалаб йиқилганини, елкаси билан иккала тирсаги курсига тиралиб қолганини, кўкраги дўмпайиб, боши чал-

қанча осилиб, кўзлари қўрқинчли чахчайиб, хир-хир нафас слаётганини кўрдим: эғнида янги мундир, озода кийинган ўғай отам, узун оёғи билан унинг кўкрагига тепар эди. Столдан кумуш қопланган дандон сопли пичоқни олдим — бу пичоқ билан нон кесишар, дадамдан кейин онамга қолган бирдан-бир буюм мана шу пичоқ эди. Олдиму, кучимнинг борича ўғай отамнинг биқинига солдим.

Хайриятки, шу пайт онам Максимовни итариб юборишга улгуриб қолди. Пичоқ унинг биқини ёнидан ўтиб, мундирининг анча жойини тилиб, терисини сал-пал тирнаб кетди. Ўғай отам оҳ деганича, биқинини ушлаб ташқарига югурди. Онам мени ушлаб, ердан узиб олди-да, бақирганича полга отиб юборди. Ўғай отам ташқаридан қайтиб келиб, мени ажратиб олди.

Кечқурун алламаҳалда, ўғай отам бари бир уйда қолмай чиқиб кетгандан кейин, онам печь орқасига, ёнимга келди-да, мени секингина қучоқлаб, юзимдан ўпди ва йиғлаб туриб деди:

— Кечиргин, айб менда! Оҳ, болагинам, қандай юрагинг бетлади? Тагин, пичоқ билан-а?..

Мен нима деяётганимни ўзим яхши тушунган ҳолда, ўғай отамга пичоқ уришим муқаррарлигини, ундан кейин ўзимни ҳам бўғизлашимни яширмасдан онамга айтдим. Ўйлайманки, албатта шундай қилардим ҳам, ҳеч бўлмаса, синаб кўрардим. Иккала почаси ялтироқ бахяли шим кийган ўша жирканч узун оёқнинг ҳавода ликиллаши, товони билан хотин кишининг кўкрагига тепиши — то шу кунгача кўз олдимдан нари кетмайди.

Рус ваҳший ҳаётининг бу каби разил, қўрғошиндай оғир томонларини хотирлар эканман, баъзан мен ўзимдан:

«Бу ҳақда сўз очишга арзийдими?» — деб сўрайман ва янгидан-янги ишонч билан: «Ҳа, арзийди!» — деб ўзимга-ўзим жавоб бераман; чунки бу — яшовчан, разил ҳақиқатдир ва бу ҳақиқат то шу кунга қадар ўлган эмас. Бу шундай бир ҳақиқатки, уни кишилар онгидан, руҳидан ҳамда бизнинг оғир ва расво ҳаётимиздан илдизи билан суғуриб ташлаш учун таг-томиригача ўрганиш керак.

Бу разилликларни тасвирлашга мени мажбур қилувчи бошқа бир кучлироқ ижобий сабаб ҳам бор. Гарчи улар жирканч бўлсалар ҳам, гарчи сон-саноқсиз ажойиб кишиларни эзиб-мажақлаб, устимизда оғир юк бўлиб босиб ётсалар ҳам, рус кишиси ҳали шу қадар соғлом, руҳан шу қадар ёшқи, бу разилликларни енгилга кучи етади ва енгажакдир.

Бизнинг ҳаётимиз ўз ичидаги ҳар хил ҳайвоний бадбинликлар қатламининг қалинлиги билан эмас, балки мана шу қатлам орасидан порлоқ ва соғлом ижодий кучларнинг ғоли-

бона ўсиб чиқиши билан гўзалдир. Ана шу олижаноб — инсонпарвар кучлар ёрқин ва инсоний ҳаётга чиқишимиз учун бизда енгилмас умидлар уйғотади.

XIII

Яна бобомнинг уйига қайтиб келдим.

— Ҳа, қароқчи? Энди сени боқмайман, буving боқаверсин, — қўли билан столни тақиллатиб мени қарши олди бобом.

— Боқаман, — деди бувим, — шу ҳам иш бўптими, гапингни қара-я!

— Боқавер! — бақирди бобом ва бирпасда тинчланиб, менга тушунтирди:

— Буving билан бутунлай бошқа-бошқа бўлганмиз, ҳамма нарсамиз бошқа-бошқа.

Бувим урчуқларни тўхтовсиз шиқиллатиб дераза тагида тез-тез тўр тўқиб ўтирар, мис тўгнағичлар қадаб ташланган ёстиқ, баҳор қуёшида худди олтин кирпи сингари ялтирарди. Бувимнинг ўзи ҳам мисоли мисдан қўйилгандай — сира ўзгармаган. Бобом бўлса, илгаригисидан баттар қотиб, бужмайиб, сариқ сочлари кулранг тортиб, бурунги басавлатлиги, оғир-карвонлиги йўқолиб, бетоқат, куйди-пишди бўлиб қолганидан яшил кўзлари шубҳали қарарди. Бувим жамики молларни бўлишиб олганларини кула-кула гапириб берди: бобом бувимга ҳамма қақир-қуқирларни, идиш-товоқларни берибди-да:

— Булар сеники, бундан сўнг мендан ҳеч нарса сўрамагин! — дебди.

Кейин бувимнинг қўлидан қадимги кийимлару буюмларни, тулки терисидан тикилган пўстинни тортиб олиб, ҳаммасини етти юз сўмга сотибди-ю, пулини тутинган ўғлига — мевафуруш яҳудийга ижарага берибди. Бобом хасислик касалига мубтало бўлиб, ор-номусни йўқотиб қўйган эди: у эски танишларникига, косиблар идорасида ишлашган ҳамкасблариникига, бой савдогарларникига бориб, ўғилларим дастидан хонавайрон бўлдим, деб шикоят қилиб, улардан хайр-эҳсон тарзида пул сўрар эди. Бобомнинг ўзига яраша обрўси бўлганидан унга кўп-кўп пул беришарди. Бобом бу пуллари бувимнинг тумшуги тагида кўз-кўз қилиб, худди ёш бола сингари:

— Кўрдингми, аҳмоқ? Сенга бунинг юздан бир қисмини ҳам беришмайди! — деб уни масхара қиларди.

Жамғарган пулларини слободкада «Хипчин» деб лақаб олган янги ошнаси, тепакал ва новча мўйнадўзга ҳамда унинг синглиси — қизил юз, қўйкўз, серноз, ширин сўз, норғил хэтинга ижарага берар эди.

Уйдаги нарсаларнинг ҳаммаси қатъий бўлинган; бувим овқатни бир кун ўз ёнидан, иккинчи кунни бобом келтирган масаллиқдан пиширади, бобомнинг навбатида овқат доим бе-маза бўлар эди; бувим гўштнинг сарасини олар, бобом бўлса — ўпка, қорин, жигар ҳамда ичак-чавоқларни келтирарди. Чой билан қандни ҳар ким ўзида сақлар, лекин чойни битта чойнакда дамлашарди. Бувим чойнакка чой солганида, бобом ҳовлиқиб:

— Тўхта, шошма, қанча солдинг?— деб сўраб қоларди.

Кейин чойни кафтига ағдарарди-да, шошилмасдан, битта-битта санаб:

— Сенинг чойинг меникига қараганда майда экан, демак — мен оз солишим керак бўлади, меники йирик, чиқимлик,— дерди.

Бобом ўзига қўйилган чойнинг бувимникидан суяқ бўлмаслигини, бувим бирон чашка ундан ортиқ чой ичиб қўймаслигини қаттиқ назорат қилиб турарди:

Бувим чойнак тагини қўйишидан олдин:

— Чойнинг охирги чашкаси, ичамизми?— деб сўрарди.

Бобом чойнакнинг ичига қараб:

— Ҳа, охиргиси бўлса, ича қолайлик!— деб жавоб берарди.

Ҳатто иконалар олдидаги шамчироққа қўйиладиган мойни ҳам ҳар ким ўз пулига оларди, биргаликда ўтказилган эллик йиллик ҳаёт ва меҳнат охирида аҳвол шундай эди!

Мен бобомнинг бу хилда найрангбозликларини кўриб, дам кулардим, дам нафратланардим, бувим бўлса фақат кулиб қўя қоларди.

Бувим менга тасалли бериб:

— Парво қилма! Ҳечқиси йўқ,— дерди.— Қариб мияси айниб қолган, кўнглига келган тентакликни қилади! Ахир, саксонга кирди, сен билан мен унинг ёшига ё етамиз, ё йўқ! Қўя-вер, жиннилик қилаверсин, ҳеч ким ҳам емайди! Ўлмасам, сен билан ўзимга бир бурда нон топишга қурбим келади, қўрқма!— дер эди.

Мен ҳам пул топишга киришиб кетдим: байрам кунлари қўлмга қоқ олиб, эрталаб барвақт уйдан чиқиб кетардим-да, ҳовлима-ҳовли, кўчама-кўча юриб, суяк-саёқ, латта-путта, қоғоз, мих йиғардим. Латта билан қоғознинг пудини эскифурришлар биттангадан олишарди, темир-терсақларни ҳам шу нархда ўтказардим, бир пуд суяк, гоҳ ярим тангага, гоҳ саккиз тийинга кетар эди. Ўқиш кунлари ҳам мактабдан келиб, шу ишни қилардим. Шу тариқа ҳар шанба ўттиз тийинлик, ярим сўмлик, иш юришиб кетгундек бўлса, ундан ҳам кўпроқ-

қа ҳар хил мол сотиларди. Бувим қўлимдан пулни олиб, шошиб-пишиб юбкасининг чўнтагига тиқар ва ерга қараганича, мени мақтаб кетарди:

— Баракалла болам, баракалла! Бизни кун кўролмайди деб ким айтади? Бўлмаган гап!

Бир кун бувим мен билан ишлаб топган бир мириликларни кафтга солиб, шуларга тикилганича овозини чиқармасдан йиғлаб турганини кўриб қолдим; жилвир тошга ўхшаган каттакон бурнида бир томчи ёш осилиб турарди

Ока дарёси бўйидаги ёки Пески оролидаги ёғоч складларидан ўтин ва тахта ўғирлаб келиб сотиш латтафурушликка қараганда даромадлироқ эди. Пески оролида ярмарка очилганда енгил-елпи дўкон қуриб, тунука сотишарди. Ярмарка тугагач, дўконларни йиғиштириб, тахта ва ёғочларини тахлаб-тахлаб кетишарди, ана шу ёғочлар кўкламдаги сув тошқинларига қадар Пескида қоларди. Мешчан хонадонлар яхши тахтага ярим тангадан тўлашарди, шундай тахтадан кунига бемалол иккита, учта ўғирлаб келиш мумкин эди. Ёғин-сочин бўлиб, қоровуллар бошпана ахтариб қолишганда ишимиз яна ҳам юришиб кетарди.

Бир неча бола терилиб, улфат бўлиб олдик: шерикларимиздан бири — тиланчи мордва хотиннинг ўн яшар ўғли — доим хушчақчақ, нозик ва ёқимтой бола — Санька Вяхирь; иккинчиси — насл-насаби номаълум, сочлари ҳурнайган, кўзлари қоп-қора ва катта-катта, қоқ суякдан иборат Кострома; бу бола кейинчалик, ўн уч ёшида, бир жуфт каптар билан қўлга тушиб, ёш жиноятчилар колониясида ўзини ўзи осиб ўлдирди; учинчиси — ўн икки яшар хушфёъл, соддадил, полвон, татар боласи Хаби; тўртинчиси — қабристон қоровули ҳамда гўрковнинг индамас ўғли, «қора касал» дардига мубтало бўлган саккиз яшар тўмтоқбурун Язь; ичимизда энг каттамыз — машиначи тул хотиннинг ўғли Гришка Чурка эди; Гришка жуда бамаъни, ҳалол, лекин муштлашишни ниҳоятда яхши кўрарди; ҳаммамиз бир маҳалланинг болалари эдик.

Слободанинг қашшоқ мешчанлари учун дярли бирдан-бир тирикчилик манба бўлган ва одатга айланган ўғирлик бу ерда гуноҳ ҳисобланмасди. Бир ярим ой давом этган ярмарка аҳолининг бир йиллик эҳтиёжини қондиrolмасди, шу сабабли кўпгина тупна-тузук хонадон бошлиқлари тошқин оқизиб келган ўтин ва ёғочларни тутиб, кичкина қайиқларда енгил-елпи ташиб олиб, «дарёда тирикчилик ўтказишарди», лекин уларнинг асосий ишлари баржалардаги молни ўғирлашдан, қўлга илинадиган ҳар бир ғанيمات нарсани ўмаришдан ва умуман Волга билан Ока дарёларида «маймунбозлик» қилиш-

дан иборат эди. Байрам кунлари катталар ўз муваффақиятлари ҳақида гапириб мақтанишар, кичкиналар уларнинг гапларини эшитиб, ўғирликни ўрганишар эди.

Баҳорда ярмарка очилиш олдидаги қизгин кезларда, кечқурунлари слобода кўчалари учиб қолган мастеровойларга, извошчиларга ва турли-туман ишчиларга тўлиб кетарди. Слободалик болалар ҳар доим мастларнинг чўнтакларини кавлаб, қўлларига нимаики илинса — олишарди, бу касб қонунлашиб кетгани учун болалар ҳайиқмасдан катталарнинг кўзи олдида бемалол иш битиришаверарди. Бундан ташқари дурадгорларнинг асбобларини, извошчиларнинг гайка бурайдиган ключларини, аравакашларнинг асбобларини, темир-терсақларини ўғирлашарди. Бизнинг тўда бундай ишларни қилмасди. Бир кун Чурка узил-кесил:

— Мен ўғирлик қилмайман, ойим уришади,— деди.

— Мен қўрқаман! — деди Хаби.

Кострома ўғри болалардан жирканар, «ўғри» сўзини айниқса қаттиқ айтар, бегона болалар мастларни шилаётганини кўриб қолса, уларни қувиб юборар, борди-ю, қўлга туширса, аямасдан урарди. Шўхликни билмаган бу шахло кўз бўла ўзини катталардек тутар, худди ҳаммол сингари тебраниб бошқача юрар, йўғон овоз билан дағал гапиришга уринарди, унинг бутун вожоҳатида аллақандай қалбакилик, қарилик аломати кўриниб турарди. Вяхирь ўғирликнинг гуноҳ иш эканлигига чиппа-чин ишонарди.

Аmmo Пески оролидан ёғоч, тахта ўғирлаб келиш гуноҳ ҳисобланмасди. Биронтамиз бу ишдан қўрқмасдик, ишимизни ниҳоятда енгиллаштирадиган бирмунча усул-чораларни ўйлаб топдик. Кечқурун қоронғи тушганда ёки ҳаво айниган кунларда Вяхирь билан Язъ дарё қўлтиғининг билч-билч эриган мусидан ўтиб, Пескига йўл олишарди-да, қоровулларнинг диққатини ўзларига жалб этиш ниятида дангал кетишаверарди, қолган тўртталамиз биқиниб, якка-якка борардик. Язъ билан Вяхирьдан хавфсираган қоровуллар кўзларини узмасдан уларга қараб туришганда, биз илгаритдан мўлжаллаб қўйилган тахта ёки ёғоч уюми ёнида тўпланишиб, ишга киришардик, чопқир шерикларимиз қоровулларнинг жиғига тегиб, улар қувлашга мажбур этганларида, биз орқамизга қайтардик. Ҳар қайсимизнинг қўлимизда учи эгик катта миҳ боғланган арқон бўларди, шу миҳни тахта ёки ходага илинтириб, қор ёки муз устидан судраб кетаверардик. Қоровуллар, деярли ҳеч қачон бизни пайқагмас, пайқаганларида ҳам, бари бир, қувиб етишолмас эди. Улжамизни сотиб, шулини олтига бўлардик, ҳар киниға беш тийиндан, Ъаъзан етти тийиндан тегарди.

Бу пулга эртадан-кечгача қоринни яхшилаб тўйғизиб юрса бўларди, лекин Вяхирь онасига пича ароқ олиб бормаса, онаси уни урарди; Кострома каптар боқишни орзу қилиб, пуллари-ни йиғиб юрарди; Чурканинг онаси касал, шунинг учун кўпроқ пул ишлашга уринади; Хаби ҳам туғилган шаҳарига кетмоқчи бўлиб, пул тўплар эди, уни бу ерга тоғаси олиб келиб, сал кундан кейин сувга ботиб ўлган экан; Хаби ўз шаҳарининг номини ҳам унутиб қўйганди, фақат бу шаҳарнинг Волгага яқин жойдалигини, Кама дарёси бўйидалигини биларди, холос.

Нима учундир бу шаҳар жуда кулгимизни қистатарди, мана бу ашулани айтиб, қийиқ кўз татар боланинг жиғига тегардик:

Камада бор бир шаҳар,
Ҳеч ким билмас — дардисар!
Узатсанг қўлинг егмас,
Пиёда етиб бўлмас!

Аввалига Хаби биздан аччиғланиб юрди, лекин бир кун Вяхирь бу гапнинг ҳеч қандай ёмон томони йўқлигини дўстона оҳангда тушунтириб:

— Сени қара, одам ўртоқларидан ҳам хафа бўладими? — дегач, татар бола бир оз уялди, шундан сўнг ўзи ҳам «Камадаги шаҳар» ашуласини бирга айтадиган бўлди.

Латта-путта, суяк-саёқ йиғиш, ҳар ҳолда, ёғоч ўғирлашдан кўра бизга кўпроқ ёқарди. Ваҳор кезларида, ердан қор кетиб, ҳувиллаган ярмарканинг тош кўчаларини ёмғир топ-тоза ювиб кетгандан кейин бу иш, айниқса, нашъали бўларди. Ярмаркадаги зовурлар ичидан анча-мунча мих, темир-терсак йиғиб олиш мумкин эди, баъзан чақа, танга ҳам топиб олардик, аммо раста қоровуллари қопларимизни тортиб олиб, ўзимизни қувиб юбормасликлари учун уларга икки-уч тийин пул бериш ёки анчагина ялиниш керак бўларди. Умуман айтганда, осонлик билан пул топмас эдик, лекин шундай бўлса-да, биз жуда аҳил яшар эдик. Орамизда бирон марта муштлашиш бўлганини сира билмайман.

Вяхирь бизнинг насиҳаттўйимиз эди, бу бола ҳамиша пайтини топиб гапирар, бизга аллақандай ажойиб сўзлар билан мурожаат қилишни яхши биларди, унинг сўзлари шу қадар оддий эдики, бизни таажжублантирар, хижолатга соларди. Вяхирьнинг ўзи ҳам бу сўзларни таажжубланиб айтарди. Язнинг ножўя қилиқлари уни ранжитмас, қўрқувга солмас эди, Вяхирь жамики ярамас нарсаларни кераксиз ҳисоблаб, қизишмасдан, ишонарли далил билан рад этарди:

— Шунинг нима кераги бор? — дерди бизни ўша нарсадан қайтариб; дарҳақиқат, шу гапдан кейин биз ҳам ҳалиги нарсанинг кераксизлигига иқрор бўлардик.

Вяхирь ўз онасини «менинг мордовкам» деб гапирарди, унинг бу одати кулгимизни қистатмасди.

— Кеча мордовкам уйга яна маст бўлиб келди, — хушчақ-чақлик билан гап бошларди у олтин рангли кўзларини йилтиратиб. — Эшикни ланггиллатиб очиб юборди-да, остонага ўтириб олиб, ашула айтаверди, айтаверди бу макиён!

— Қанақа ашула айтди? — деб сўрарди соддадил Чурка.

Вяхирь кафтини тиззасига уриб, ингичка овоз билан онасига тақлид қилиб ўша ашулани айтиб берарди:

— Тақир-туқур тўполон,
Ёш бир чиройли чўпон
Қарайди деразадан,
Кўчага чиқди бирдан.
Чўпон — чиройли дўндиқ,
Мисоли нурдек тиниқ,
Чалар пағмасин хазин,
Қинилоқ тинглар носалин.

Вяхирь бунақанги қизиқ ашулалардан анчасини билар, ҳаммасини ўринлатиб айтарди.

— Ҳа, — деб давом этди у, — шундай қилиб онам бўсағада ухлаб қолиб, уйни музлатиб юборди, иш чатоқ, қалт-қалт титрайман, тўнғиб қолишимга сал қолди, уни ичкарига олиб кирай десам, кучим етмайди. Бугун эрталаб унга: «Бу нимаси, биратўла пиёниста бўлволдингми?» — десам: «Ҳечқиси йўқ, бир оз сабр қил, яқинда ўламан!» — деб жавоб берди.

Чурка жиддий туриб:

— Онанг эрта-индин ўлади, ҳаммаёғи шишиб кетибди, — деб унинг сўзини тасдиқлади.

— Онанг ўлса ачинасанми? — деб Вяхирдан сўрадим.

— Бўлмасам-чи? — деди Вяхирь таажжубланиб. — Онам яхши хотин...

Мордовка ҳар куни Вяхирни уришини била туриб, ҳаммамиз унинг яхшиликига ишонардик; овимиз юришмаган кунлари Чурка ҳатто:

— Келинлар, бир тийиндан тўплаб Вяхирнинг онасига вино оламиз, бўлмаса онаси уни уради! — деб таклиф қиларди.

Орамизда саводхон мен билан Чурка эдик; Вяхирнинг бизга жуда ҳаваси келар ва ўзининг сичқонникига ўхшаш узунчоқ қулогидан торта-торта:

— Мордовкамни кўмгандан кейин мен ҳам мактабга бора-

ман, муаллимга таъзим қилиб, мактабга олгин деб, ялинаман, ўқишни битирганимдан кейин архирейга ё бўлмаса подшоҳнинг ўзига боғбон бўлиб ишга ёлланаман!.. — деб гўлдирадди.

Черков солиш учун иона тўплаб юрган чолни ҳамда мордовкани бир шиша ароғи билан кўкламда саржин босиб қолди; хотинни касалхонага олиб кетишди, басавлат Чурка Вяхирга қараб:

— Юр, бизникида турасан, онам сенга ўқишни ўргатиб қўяди... — деди.

Кўп ўтмай Вяхирь бошини баланд кўтариб вивескаларни ўқийдиган бўлиб қолди:

— Баллоқлик дўкони...

Чурка унинг хатосини тузатиб:

— Баққоллик дўкони, жинни! — деб қўярди.

— Кўриб турибман-у, халифлар сакраб кетяпти.

— Халифлар эмас, ҳарфлар!

— Ўқиганимга хурсанд бўлиб сакрашса керак!

Бу бола дарахтларни, ўтларни жуда яхши кўрарди, унинг бу одати ҳаммамизнинг кулгимизни қистатар, ажаблантирар эди.

Слобода қумлоқ ерда бўлгани учун, ўсимлик жуда кам учрарди, фақат онда-сонда, хонадонларда якка-ёлғиз сариқ тол, эгри-бугри маржон дарахтлари кўриниб қоларди, деворлар тагида қовжирлаган кулранг гиёҳлар бир нарсадан чўчигандай яшириниб ётарди; башарти бирортамиз шу ўтлар устига ўтириб қолгундек бўлсак, Вяхирнинг аччиғи чиқиб:

— Нега ўтни босасиз? Бир чеккада, қум устига ўтирсангиз бўлади-ку, бари бир эмасми? — деб мингиллаб қўярди.

Унинг олдида сариқ тол новдасини синдиришга, чечак отган маржон дарахтининг гулини узишга ёйинки Ока бўйидаги сандипдан биттагина хивич кесиб олишга киши уяларди, у ҳар доим елкасини учуриб, қўлларини ёйиб, ҳайрон бўларди:

— Нега ҳамма нарсани синдираверасиз, қўлларинг қичиқитими, шайтонлар? — деб қўярди.

Унинг ҳайронлигини кўриб ҳаммамиз уялиб қолардик.

Шанба кунлари қизиқ бир ўйин уюштирар эдик; бунинг учун кўча-кўйдан эски-туски чипта кавуш йиғиб, уларни бирор пастқам жойга яшириб, бутун ҳафта тайёргарлик қўрардик. Сибирь пристанида ҳаммоллик қилувчи татарлар шанба кунни кечқурун тўдалашиб уйларига қайтаётганда, биз бирон чорраҳада биқиниб олиб, уларга чипта кавушларни ота бошлардик. Олдиниға бу нарса уларнинг жаҳлини чиқариб, сўкина-сўқица орқамиздан қувлай бошладилар, кейинчалик ўзлари ҳам ўйинга қизиқишиб, жанг майдонига анча-мунча чипта кавуш кў-

тариб келадиган бўлишди, бу ҳам етмагандек, уруш қурола-рини яшириб қўйган еримизни пайқаб қолиб, бир неча марта уларни ўйирлаб кетишди. Бундай вақтда биз:

— Шу ҳам ўйин бўлганими? — деб улардан ўпкаланардик.

Бу гаплардан кейин улар чипта кавушларни тенг бўлиб, ярмини бизга беришарди — шундан сўнг жанг бошланиб кетарди. Улар кўпинча саф тортишиб сайхон ерда туришарди, биз эса, душманларимиз атрофида зир югуришиб, чувиллашиб, уларни кавушбўрон қилардик; пойлаб туриб сёққа отилган кавуш зарбидан бирорта бола югуриб кетаётган ерида муккаси билан йиқилиб, боши қумга тиқилиб қолса, татарлар ҳам қийқиришар, қаҳ-қаҳ уриб кулишарди.

Ўйин қизиб, баъзан қоронғи тушгунча давом этарди, мешчанлар тўпланишиб, бурчак-бурчакдан қараб туришар, тартиб юзасидан вайсаб қўйишарди. Чанг босган чипта кавушлар қаргага ўхшаб уёқдан-буёққа учиб ўтади, битта-яримтамыз баъзан қаттиқроқ калтак еб қоламиз-у, аммо ўйин гашти ҳар қандай оғриқ ва хафаликдан юқори эди.

Татарларнинг қизиқиши бизникидан кам бўлмасди; жанг-ни тугатиб, кўпинча улар билан бирга артелга борардик, у ерда татарлар бизни лаззатли от гўшти, сабзавотлардан тайёрланган галати шўрва билан меҳмон қилишарди, овқатдан кейин ёнғоқ солинган ширин нон билан аччиқ-аччиқ тахта чой ичардик. Бири биридан қолишмайдиган барваста, полвон, ҳаммаси худди ёш болалар сингари содда ва камтар бу йигитлар бизга жуда ёқар эди; уларнинг гина сақламаслиги, кўнгилчанлиги, бир-бирига меҳрибонлиги ва жиддий муносабати мени айниқса таажжублантирарди.

Ҳаммаси хандон ташлаб, ичаклари узилгудай бўлиб астойдил кулишарди; булардан биттаси — эртақлардаги паҳлавонлар сингари ниҳоятда бақувват, бурни пачоқ, касимовлик йигит бир куни йигирма етти пуд келадиган қўнғироқни ёлғиз ўзи баржадан аллақанча ерга кўтариб бораётиб:

— Ваҳ, ваҳ! Кўп гап — сассиқ алаф, гапнинг майдаси — чақанинг сийқаси, гапнинг ози — олтиннинг сози! — деб роса қийқириб кулган эди.

Бир марта Вяхирни кафтига ўтқизиб, баланд кўтарди-да: — Ана энди осмонда яшайвер! — деди.

Ёғингарчилик кунлари Ўзинг отасиникида — гўристондаги қоровулхонада тўпланишардик. Отаси эса, суяклари қинғир-қийшиқ, қўллари узун-узун, ирkit бир одам эди; кичкина бошида, қоп-қора юзида тутам-тутам ифлос сочлари осилиб турарди; унинг боши — қуриган қари қиз ўсимлигини, ингичка бўйни — ўша ўсимликнинг танасини эслатар эди. Бу

одам алланечук сарғиш кўзларини ёқимсиз сузиб, шоша-пиша:

— Худоё, уйқусизлик балосидан ўзинг асрагин! Уҳ!— деб валдираб қўярди.

Биз уч мисқол чой, нимчорак қадоқ қанд, бир оз нон ва Язнинг отасига атаб, албатта кичкина шишада ароқ сотиб олардик; Чурка Язнинг отасига қараб:

— Ҳой, ифлос мужик, самовар қўй!— деб жиддий буйруқ берарди.

Мужик илжайиб тунука самоварни қўйгани туриб кетарди, биз чой қайнагунча ўз ишларимиз устида гаплашиб ўтирардик. У бизга яхши-яхши маслаҳатлар берарди:

— Беҳабар қолманглар — индинга Трусовларникида қирқини ўтказишади, каттакон дастурхон ёзилади, ана сизга суякнинг кони!

— Суякларни дастурхончи олиб кетади,— жавоб берди билармон Чурка.

Вяхирь деразадан гўристонга қараб:

— Урмонга борадиган вақтлар ҳам яқинлашиб қолди, эҳ, маза!— деб қўяди.

Язь ғамгин кўзларини ҳаммага бир-бир тикиб, мудом индамасдан ўтирарди, ахлатхонадан топиб олган ўйинчоқларини — ёғоч солдатлар, оёқсиз отлар, мис парчалари ва тугмаларни ҳам индамасдан кўрсатарди.

Язнинг отаси стол устига хилма-хил чашкалар, кружкалар қўйиб, самовар келтирарди, Кострома чой қуйишга ўтиради, гўрков ароқни ичиб, печь устига чиқиб олардида, узун бўйинини чўзиб, бойқушникига ўхшаш кўзлари билан бизга тикилиб:

— Ҳув, ажалга йўлиққурлар, биттаси ҳам болага ўхшамайди-я! Ҳамманг ўғрисан, ўғри! Худоё, уйқусизлик балосидан ўзинг асрагин!— деб мингиллаб қўярди.

Вяхирь унга жавобан:

— Ҳечам ўғри эмасмиз!— дерди.

— Бўлмаса — ўғричаларсиз...

Агарда Язнинг отаси жонимизга тегаверса:

— Бўлди, ифлос мужик!— деб Чурка уни жеркиб ташларди.

Бу одамнинг қайси уйда касал борлигини, слободаликлардан қайси бири қачон ўлишини ҳисоблаб ўтириши менга, Вяхирга, Чуркага сира ёқмас эди; гўрков бу ҳақда ачинмасдан, лаззатланиб гапирар, сўзлари бизга ёқмаганини сезиб қолса, жўрттага мазах қилиб, жигимизга тегарди:

— Ҳа-ҳа, қўрқиб кетдингларми? Юракларингни қара-ю,

яқинда битта семиз одам ўлади, ана унинг чириши аччага чўзилади!

Нечоғлик уринсак ҳам, уни гапдан тўхтатолмасдик:

—Ахир, сизлар ҳам ўларсиз, ахлатхоналарда умрингиз узоққа бормайди!

—Ўлсак ўлармиз,—дерди Вяхирь,—ўшанда фаришта бўлиб, осмонга учиб кетамиз...

— Сизлар-а?—дерди— у хуноб бўлиб.— Сизми ҳали фаришта бўладиган?

Кейин қаҳ-қаҳ уриб куларди-да, ўлганлар ҳақида ҳар хил қабиҳ гаплар гапириб, баттар ғашимизга тегарди.

Лекин баъзан бу одам ғинғиллаган паст овоз билан беҳосдан аллақандай ғалати нарсалар ҳақида сўзлаб кетарди:

—Қулоқ солинглар, болалар, сабр қилинглар! Бундан уч кун бурун бир хотин кўмилган эди, шу хотиннинг бутун қилмишларини билиб олдим—эшитсанглар оғизларинг очилиб қолади.

Хотинлар тўғрисида у жуда кўп гапирар ва ҳар доим ифлос нарсалардан ҳикоя қиларди, аммо унинг ҳикояларида аллақандай илтижо, шикоят оҳанги бор эди, гўё, бизни ҳам ўзи билан бирга фикрлашишга ундагандек туюлиб, сўзларига диққат билан қулоқ солардик. Гўрков гапга жуда нўноқ, сўзини дам-бадам саволлар билан бўлиб, пала-партиш гапирарди, бироқ унинг ҳикояларидан хотирамизда кишини безовта қиладиган аллақандай синиқ-мертик парчалар қоларди:

—Ундан: «Ким ўт қўйди?»—деб сўрашибди. «Мен ўт қўйдим!»—деб жавоб берибди. «Бу нима деганинг, аҳмоқ хотин? Уша куни сен уйда йўқ эдинг, касалхонада ётган эдинг-ку?»—дейишибди. Бари бир: «Мен ўт қўйдим», деб туриб олибди. Нега бундай деган—билиб бўлмайди! Худоё уйқусизлик балосидан ўзинг асрагин...

Бу одам ўз қўли билан ҳувиллаган ғамгин қабристон қумига кўмган ҳар бир слободаликнинг тарихини биларди. У гўё олдимизда юриб ҳар бир уйнинг эшигини ланғиллатиб очиб бераётгандек, биз ичкарига кириб, одамлар қай тариқа яшаётганини ўз кўзимиз билан кўрардик-да, аллақандай жиддий ва муҳим бир нараса ҳис қилгандек бўлардик. Қўйиб берсангиз, бу одамнинг гапи эрталабгача битмасди, лекин қоровулхона деразасини ғира-шира қоронғулик босиши билан Чурка ўрнидан туриб:

—Мен кетаман, тезроқ бормасам ойим қўрқади, қани, ким мен билан кетади?—дерди.

Ҳаммамиз йўлга тушардик, Яъз бизни қабристон панжарасигача кузатиб, дарвозани қулфлаб олар, суяклари туртиб

чиққан қоп-қора юзини панжарага қўйиб, эшитилар-эшитилмас:

—Хайр энди!—дерди.

Биз ҳам чуғурлашиб:

—Хайр, хайр!—дер эдик.

Уни қабристонда қолдириб кетиш биз учун ҳамиша ноқулай бўлар эди. Бир кун Кострома орқасига қараб:

—Борди-ю, эргасига уйқудан турганимизда Язь ўлиб қолган бўлса-я!—деди.

—Язнинг турмуши ҳаммамизникидан оғир,—дерди кўпинча Чурка.

—Турмушимиз ҳечам ёмон эмас...—деб доим эътироз билдирарди Вяхирь.

Менимча ҳам турмушимиз ёмон эмас, бу эркин кўча ҳаёти менга жуда ёқарди, ўртоқларимдан ҳам жуда мамнун эдим, улар менинг дилимда аллақандай улкан туйғуларни қўзғотишар, ҳамиша дўстларимга жону дилим билан яхшилик қилгим келарди.

Мактабдаги аҳволим яна оғирлашиб қолди, болалар мени латтафуруш, тиланчи, деб масхара қиладиган бўлишди, ҳаттоки бир кун, жанжалдан кейин: «Алексейдан ахлатхонанинг ҳиди келади, сира ёнида ўтириб бўлмайди», деб муаллимга шикоят қилишди. Бу шикоятдан беҳад ранжиганим, шундан сўнг мактабга оёқ босиш мен учун қанчалик оғир бўлгани ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди. Бу қасдан қилинган тўхмат эди: мен ҳар кун эрталаб обдон ювинардим, ҳеч қачон латтапутта терганда киядиган кийимим билан мактабга келмасдим.

Ниҳоят имтиҳон топшириб, учинчи синфга ўтдим, мукофотга Инжилни, Криловнинг муқова қопланган масаллар тўпламини, устига «Фата-Моргана» деган тушуниб бўлмайдиган сўз ёзилган муқовасиз яна бир китобни олдим, шунингдек, менга тақдирнома ҳам беришди. Мукофотларни уйга олиб келганимда бобом жуда севиниб, ҳаяжонланиб кетди, буларнинг ҳаммасини эҳтиёт қилиш лозимлигини, китобларни сандиғига солиб, қулфлаб қўяжагини айтди. Бувим бир неча кундан бери касал, қўлида бир тийин пули қолмаган эди, бобом ҳадеб оҳ-воҳ қилар:

—Бор-йўғимни еб битирдинлар, қоққани қозиқ, осгани хурмачам қолмади, хайфе-е...—деб мингиллар эди.

Китобларни бир дўконга олиб эллик беш тийинга сотдим, пулини бувимга келтириб бердим, тақдирномага аллақандай хатлар ёзиб-чиғиб, уни расво қилдим ва ўша заҳотиёқ бобомнинг қўлига топширдим. Бобом қоғозни очиб кўрмас-

дан, нима қилганимни пайқамасдан, эҳтиётлик билан яшириб қўйди.

Мактабдан қутулиб, яна кўча ҳаётига шўнғиб кетдим, вақтнинг энг ғанимат пайти—авжи кўклам, ишлар ҳам юришиб кетган эди. Якшанба кунлари эрталаб ҳаммамиз бир бўлиб далага, қарағайзорга чиқиб кетардик-да, кечқурун қоронғи тушганда ҳориб-чарчаб бир-биримизга яна меҳримиз ортиб, слободага қайтиб келардик.

Лекин бу ҳаёт узоққа чўзилмади—ўғай отамни ишдан бўшатиб юбордилар, у тагин аллақаерга жўнаб кетди, онам кичкина Николай укам билан бобомникига кўчиб келди, шундан кейин бола боқиш иши менинг устимга тушиб қолди, буним эса, шаҳарлик бой бир савдогарникига бориб, Исо сурати устига ёпишладиган тўр тўқирди.

Онам сира гапирмас, бутунлай озиб, қотиб кетган эди, оёқларини аранг судраб юрар, ўқрайган кўзлари билан ҳамма нарсага тикилиб қарарди. Укамга ширинча тошган, тўпиқлари яра бўлиб кетганди; бола шу қадар заиф эдики, ҳатто қорни очганда ҳам қаттиқроқ йиғлашга мадори келмас, юракни эйиб зўрга-зўрга инграрди, қорни тўқ бўлса, жимгина ухлар, уйқусида аллақандай ғалати хўрсиниб, худди мушук бола сингари секин-секин хуррак отарди.

Бобом укамнинг уёқ-буёғини ушлаб кўриб:

— Болани дурустроқ боқиш керак эди-ю, лекин мен ҳаммангизни тўйғизолмайман...— деди.

Бурчакдаги каравотда ўтирган онам хўрсинди-да:

— Унга озгина нарса кифоя...— деди.

— Унга — озгина, бунга — озгина, ҳаммаси йиғилиб кўчгина бўлади...

Бобом қўлини силтаб менга қаради:

— Николайни очиқ ҳавода, офтобда олиб юриш керак, қумга кўмиш керак...

Қуруқ, тоза қумдан қонда ташиб келдим-да, уни дераза тагига, жазирама офтобга тўкиб, бобом айтгандек, ҳар кунни укамни бўйнигача қумга кўмадиган бўлдим. Қум болага жуда ёқарди: унинг кўзлари ширингина қисилиб, ажойиб нур сочиб, менга тикилар, йилтироқ ҳалқа ичида фақат мовий қорачиқлари чақнард-ю, оқлари кўринмасди.

Укамга қаттиқ боғланиб қолдим, дераза остидаги қумда у билан ёнма-ён ётиб нимани ўйласам, назаримда, ҳаммасини фаҳмлаб тургандек туюларди. Деразадан бобомнинг:

— Улиш ҳеч гап эмас, сен яшашни уддалагин!— деган ҳирқироқ овози эшитилди.

Онам ўпкаси узилиб-узилиб йўталади...

Бола қўлини қумдан чиқариб, оппоққина жажжи бошини чайқаб, менга талпинади; сийрак сочлари оқимтир тусда товланади, юзлари бужмайган, маънодор.

Яқинимизга товуқми, мушукми келиб қолса, Коля анчага-ча уларга термилиб қоларди, кейин менга қараб сезилар-сезилмас илжайар, лекин бу илжайиши мени хижолатга соларди. Ёнида ўтиравериб зерикканимни, уни ёлғиз қолдириб кўчага чиқиб кетгим келганини укам сезармиди?

Ҳовли жуда кичкина, тор ва ифлос, дарвозадан кирар-кирмас букри тахтадан қилинган кичкина-кичкина ҳужралар, ўтинхоналар, ертўлалар бошланарди, буларнинг ҳаммаси чўзилиб бориб, ҳаммомга туташарди. Томларнинг усти ишдан чиққан бўлак-бўлак қайиқлар, саржинлар, тахталар, ҳўл пайрақалар билан лиқ тўла — буларнинг ҳаммасини мешчанлар муз кўчиб сув тошганда Ока дарёсидан ушлаб олганлар. Ҳовли саҳнига ғарам-ғарам қилиб, бошдан-оёқ уюб ташланган ҳар хил ёғочлар обдон сувга бўкиб, офтобда қизиб, чириган ҳид тарқатарди.

Ёнгинамизда майда мол кушхонаси бор эди, деярли ҳар кун эрталаб бу ерда қўй ва бузоқлар маърашарди, баъзан қон ҳиди шу қадар бурқираб кетардики, назаримда бу ҳид чанг-тўзонли ҳавода гўё жигарранг шаффоф тўр сингари сузиб юргандек туюлади.

Иккала шох ўртасига урилган болта зарбидан моллар маъраб юборганда, Коля кўзларини сузиб, лабларини чўччайтириб оларди, афтидан, шу овозни такрорламоқчи бўларди-ю, ammo эплотмасдан:

— Ффу... — деб қўя қоларди.

Тушда бобом деразадан бошини чиқариб:

— Овқатга! — деб бақирарди.

Бобом Коляни тиззасига ўтказиб, ўзи овқат едирарди: нон билан картошкани чайнаб-чайнаб, қийшиқ бармоғи билан боланинг оғзига тиқар экан, унинг юпқа лабларини, ингичка энгагини овқатга белаштириб юборарди. Бир оз овқат едирганидан кейин боланинг кўйлагини кўтариб, дўпхайган қорнига чертиб-чертиб:

— Бўлдими? Ё яна берайми? — дерди ўзича чулдираб.

Эшик ёнидаги қоронғи бурчакдан онамнинг:

— Кўряпсиз-ку, нонга талпинапти! — деган товуши эшитиларди.

— Бола деган нодон бўлади, тўйганини билмайди.

Бобом яна чайнаб-чайнаб Колянинг оғзига сола бошларди. Унинг овқат едиришини кўриб, бениҳоят хижолат чекардим, наҳасим тиқилиб, кўнглим беҳузур бўларди.

— Бўлди энди!— дейди бобом ниҳоят.— Ма, онангга элтиб бер.

Коляни қўлимга олардим, у эса, инграб дастурхонга интиларди. Онам қоқсуяк қўлларини болага чўзиб хириллаб ўрнидан турарди, унинг узун, хипча гавдаси худди шохлари синган арчага ўхшарди. Онам бутунлай гапирмайдиган бўлиб қолганди, аҳён-аҳёнда куйиб-пишиб, хириллаб бир оғиз сўз айтса айтарди-ю, бўлмаса эртадан-кечгача индамасдан бурчакда ётаверарди. Унинг умри тугаб бораётганини мен, албатта, сезардим, билардим, бунинг устига бобом ҳам ўлим тўғрисида ҳаддан зиёда кўп гапирарди, айниқса кеч кириб, ҳовлига қоронғи тушганда қўй терисининг исига ўхшаш чириган нарсаларнинг бадбўй илиқ ҳидлари гупиллаб деразадан уйга урганда унинг эзмалиги авжига минарди.

Бобомнинг каравоти тўрдаги бурчакда, нақ иконалар тагида эди, у бошини ўша томонга қўйиб, дераза ёнида ётарди, ўринга киргач, қоронғида алламаҳалгача вайсарди:

— Мана, ўлим соати ҳам етиб келди. Қайси юз билан худонинг олдига борамиз? Унга нима деб жавоб берамиз? Бутун умримиз меҳнат-машаққатда ўтди, ўзимизни ҳар балога урдик... Пировардида қаерга келиб тақалдик?..

Кечаси мен печь билан дераза ўртасида, полда ётардим, ўрним торлик қилганидан оёғимни печь остига тикиб юборардим, сувараклар оёқларимда ўрмалашиб, қитиғимни келтиришарди. Бу бурчак бошимга талай кулфатлар солди — бобом овқат пишираётиб, қисқич ҳамда косов дастаси билан мудом дераза ойнасини беҳосдан синдириб юборарди. Шунчалик ақлли одамнинг косов дастасини кесиб ташлашга фаҳми етмаслиги мени ажаблантирар, кулгимни қистатар эди.

Бир кун алланима бирдан варақлаб қайнаб кетди-ю, бобом шошиб қолиб, қисқич билан декчани шундай тортдики, дераза чўпини, иккита кўзини синдириб юборди, декча ағдарилиб чил-чил бўлди. Азбаройи алам қилганидан чол ерга ўтириб олиб:

— Э, тангрим, э, тангрим... — деб йиғлаб юборди.

Кундузи бобом қаергадир чиқиб кетганида, мен нон пичоқни олдим у қисқич дастасидан сал кам бир газини кесиб ташладим, бироқ бобом буни кўриб:

— Лаънати шайтон, — арра билан қирқиш керак эди, арра билан! Учидан тупла-тузук ўқлов чиқарди, уни пуллар эдик, шайтонвачча! — деб мени койиди-да, қўл силкиб, югурганича даҳлизга чиқиб кетди.

— Сен аралашмасанг бўларди... — деди онам менга.

Онам август ойида, якшанба куни, худди туш пайтида ўлди.

Ўгай отам эндигина сафардан қайтиб, яна аллақаерга ишга кирган эди, бувим Коляни олиб, вокзал ёнидаги унинг озодаги-на квартирасига кўчиб ўтган, тез кунда онамни ҳам кўчириб кетишлари керак эди.

Онам ўладиган куни эрталаб секингина, лекин ҳар вақтда-гига қараганда тетик ва равшан овоз билан:

— Евгений Васильевичга бориб айт — дарров етиб кел-син! — деди менга.

Қўлини деворга тираб, қадини салтина кўтарди-да:

— Чоқиллаб бор! — деб яна ўтирди.

Назаримда, онам кулимсирагандек бўлди, кўзларида алла-қандай янги бир нарса йилт-йилт қиларди. Ўгай отам черковга кетган экан, бувим мени яҳудий хотиннинг дўконига — бурна-ки олиб келишга юборди, тайёри йўқ экан, туйиб бўлгунича кутиб туришга тўғри келди.

Бобомникига қайтиб келганимда, онам энгига топ-тоза би-нафша кўйлагини кийиб, сочларини силлиққина тараб, илгари-гисидек жиддий қиёфада, стол ёнида ўтирарди.

— Тузукмисан? — сўрадим, негадир чўчинқираб.

Онам менга ўқрайиб қаради-да:

— Бери кел! Қаерда дайдиб юрдинг, а? — деб сўради.

Жавоб беришга улгурмадим, онам бир қўли билан сочимга чанг солиб, иккинчи қўлига аррадан қилинган узунчоқ пичоқ-ни олди-да, ясси томони билан мени бир неча марта қулочкаш-лаб урди, пичоқ қўлидан чиқиб кетди.

— Олиб бер...

Пичоқни олиб, стол устига ташладим, онам мени итариб юборди; мен печь супачасига ўтириб, ваҳима ичида унга қараб турдим.

Онам курсидан турди, секин-секин юриб бурчакка борди-да, ўрнига ётиб, рўмолча билан тер босган юзини арта бошлади. Лекин қўли эпақага келмасдан юзи қолиб, ёстиққа шалви-раб тушди-да, рўмолча билан ёстиқни сийпалади.

— Сув бер...

Челакдан бир кружка сув келтирдим, онам зўр-базўр боши-ни кўтариб, бир қултум ичди-да, оғир нафас олиб муздек қўли билан қўлимни итарди. Сўнгра бурчакдаги иконаларга қаради, кейин менга кўз ташлади, гўё кулимсирамоқчи бўлгандек лаб-ларини қимирлатди, узун-узун киприклари аста-секин жипс-лашди. Тирсаклари иккала биқинига чиппа ёпишди, бармоқ-лари зўрға-зўрға қимирлаб, қўллари кўкрак томон ўрмадади, то бўйнигача кўтарилди. Юзида кўланка сузар, юзининг ич-ичига сингиб, сап-сариқ терисини тириштирар, бурнини ўткир-

лаштирарди. Бир нарсадан ажаблангандек оғзи очилиб қолди, аммо нафас олгани билинмасди.

Кружкани ушлаганимча онамнинг совиб, саргайиб бораётган юзига термилиб, каравот ёнида узоқ туриб қолдим.

Бобом кирди.

— Онам ўлди...— дедим унга.

— Нега ёлғон гапирасан?— деди бобом ўринга қараб.

У печь ёнига бориб, қопқоқ билан товани тақир-туқур қилиб, пирогни ола бошлади. Мен онам ўлганига шубҳа қилмай, бобомнинг ҳам ишонишини кутиб турдим.

Угай отам келди: эгнида парусин пиджак, бошида оқ шапка. Секингина курсини олиб, онамнинг каравоти томон юрди-ю, бехосдан курсини полга уриб:

— Буни қаранг, ўлиб қопти-ку...— деб худди карнайден қаттиқ бақириб юборди.

Бобом печь қопқоғини ушлаганимча кўр кишидек туртина-суртина, секин-секин онам ётган томонга юра бошлади.

Онамнинг қабрига қуруқ қум тортиб бўлганларидан кейин, бувим сўқир одамга ўхшаб, қабрлар орасидан юриб қаёққадир кетди, йўлда бутга туртиниб юзини ёриб юборди. Язнинг отаси — гўрков уни қоровулхонага бошлаб келдида, бувим юзини ювиб бўлгунча, менга тасалли бериб кўнглимни кўтариш ниятида секин гап бошлади:

— Худоё, уйқусизлик балосидан ўзинг асрагин! Хўш, нега хомуш бўлиб қолдинг? Дунёнинг ишлари шунақа... Бой ҳам ўлади, гадо ҳам, шундайми кампир?

У деразага қаради-да, югурганча ташқарига чиқиб кетди ва шу ондаёқ қувониб, илжайиб Вяхирь билан қайтиб келди.

— Буни қара,— деди синиқ шпорни менга узатиб.— Қара, қандай яхши нарса! Вяхирь иккаламиз буни сенга тақдим қиламиз. Гилдиракчасини қара! Албатта бу казакники бўлган, оёғидан тушиб қолган-да... Мен буни Вяхирдан икки тийинга сотиб олмоқчи эдим...

— Нега ёлғон гапирасан!— деди Вяхирь секингина, лекин жаҳли чиқиб; Язнинг отаси рўпарамда ирғишлаб, Вяхирга кўзини қиса-қиса, яна гапириб кетди:

— Вяхирни қара, жуда сержаҳл-а? Хўп, майли — мен эмас, Вяхирь ўзи сенга тақдим қилади, бир ўзи...

Бувим ювинди, кўкариб, керикиб кетган юзини рўмоли билан ўраб олди-да, уйга кетгани мени қақирди. Бугун онамни вслаб ароқ ичишларини ва, ҳойнаҳой, жанжал чиқишини билиб, уйга боришга унамадим. Михаил тоғам черковдаёқ Яхов тоғамга:

— Бугун тоза ичкиликка тўямиз-а? — деб тамшаниб қўйган эди.

Вяхирь мени кулдирмоқчи бўлиб, шпорни энгагига қистирди-да, тили билан гилдиракчасини айлантира бошлади, Язнинг отаси жўрттага хахолаб кулар:

— Уни қара, қара, нима қиляпти? — деб шовқин солар эди. Лекин бу билан бари бир чеҳрам очилмаганини кўриб, жиддий тарзда: — Бўлди энди, кўп хафа бўлаверма! Ҳаммамиз ўламиз, ҳатто қушлар ҳам ўлади, — деди. — Мен бир нарсани ўйлаб қўйдим: онангнинг қабрига чим ўтказиб бераман, нима дейсан? Ҳозир учаламиз — мен, Вяхирь, сен — далага чиқамиз, ўғлим Санька ҳам бирга боради; чим қирқиб келамиз, онанг қабрини шундай безайликки, ҳамманинг ҳаваси келсин!

Бу нарса менга маъқул тушди, ҳаммамиз далага чиқиб кетдик.

Онамни кўмгандан кейин бир неча кун ўтгач, бобом менга: — Бўлди энди, Алексей, сен медаль эмассанки, доим бўйнимга осиб юрсам, энди ўз кунингни ўзинг кўр, — деди.

Шундай қилиб, мен малайлик сари кетдим.

Катта мактаб ёшидаги болалар учун

На узбекском языке

Алексей Максимович Горький

ДЕТСТВО

Повесть

Издательство «Ёш гвардия» — Ташкент 1981

Редактор *С. Сайдалиева*

Рассом *В. Валиев*

Расмлар редактори *А. Фуломов*

Техн. редактор *Л. Буркина*

Корректорлар *С. Сайдалимов,*

Ш. Шоумарова

ИБ № 1113

Горькийнинг 10 томлик асарлар тўпламидан
файдаланилди. («Ғафур Ғулом» нашриёти,
1972 й.)

Босмахонага берилди 10.02.81 й. Босишга рухсат
этилди 26.06.1981 й. Формати 60×84¹/₁₆.

I-босма қоғозга «Школьная» гарнитурда
юқори босма усулида босилди. Босма листи 13,5.
Шартли босма листи 12,55. Нашр листи 13,07.
Тиражи 30.000. Буюртма 433. Шартнома 148—80.
Баҳоси 45 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш
гвардия» нашриёти. Тошкент, Навоий кўча-
си, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва
китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитети
Тошкент «Малбуот» полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасининг 1-босмахонаси, Тошкент,
Ҳамза кўчаси, 21.

Г $\frac{70803-80}{353(04)-81}$ 134—81 4803010102

Ўзбекистон
ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1981 йилда қуйидаги
китобларни нашр этади:

П. Қодиров

НАЖОТ

А. Кўчимов

ТОШБУРГУТ

С. Жаббор

ҚУЕШ ҚОЛДИ ДАЛАДА

П. Мўмин

ЭҲ МАЗА, ЭНГ МАЗА

Э. Охунова

ОЙМОМАНИНГ КЎРПАСИ

М. Раҳмон

ЕРГА ТУШГАН КАМАЛАК

Тўплам

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИ

Тўплам

ГРУЗИН ЭРТАКЛАРИ

Тўплам

УЙҒУР ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИ

Д. Нормет

ДЕЛЬФИНЛАР ДИЕРИ

Ю. Яковлев

ДИНГО МЕНИНГ ҲАМРОҲИМ